प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिशास्त्राद्भोक्तृ-भोग्यनियन्तृरूपजिज्ञासुजिज्ञासाजिज्ञास्यरूपचिदचिदीश्वराऽऽत्मकतत्त्वत्रयसिद्धिः। एवञ्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म बृंहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा * कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, सूक्ष्माच्च यत्सूक्ष्मतरं विभाति * यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्, अणोरणीयान्महतो महीयान्, तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदित्यादि, यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव वाऽरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव, अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश, अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं पापं च, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च * भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽनन्त्याय कल्पते, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी, सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्ती स्वरूपामित्यादिश्रुतिभ्यः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः, अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तत्र यः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणः स्मृतः। कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ कर्मबन्धैः स युज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः । अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम। न सन्ति प्राणिनो यत्र निजकर्मनिबन्धनाः । न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्या-

प्यामः सर्वे वयमतः परम् । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरऽनादिप्रभवाप्ययम् । अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया इत्यादिस्मृतिभ्यश्च चिदचिदीश्वराणां त्रयाणां स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यसिद्धिः । पुनः, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्, एको ह वै नारायण आसीत्, तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते, तदात्मानमेवावेदाऽहं ब्रह्माऽस्मीत्यादिशास्त्रेण चिदचितोर्ब्रह्मतादात्म्यमुपदिश्यते । एवञ्चोभयविध-वाक्यानां परस्परं बाध्यबाधकभावो वक्तुं नैव शक्यः । तुल्यबलत्वात् । तस्मात् सर्वेषां वाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धये स्वाभाविकभिन्नाऽभिन्नं ब्रह्म सूत्रकृद्भिर्निर्णीतम् । तेनाभिप्रायेण घटकसूत्राणि प्रणीतवान् अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचाऽपि दाशकितवादित्वमधीयते एके, उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादित्यादीनि । तस्मात् स्वाभाविकभेदाभेद एव सूत्रकारसम्मतः । अत्यन्तभेदोऽत्यन्ताभेदश्च भ्रान्तिरिति निश्चीयते ॥

ननु यदुक्तं– चिदचितोर्ब्रह्मणा स्वाभाविकभेदाभेद एव सम्बन्धो, नान्य इति । तदाग्रहमात्रम् । यतः केवलद्वैतस्य केवलाद्वैतस्य चापि शास्त्रे सत्त्वात् । तत्प्रवर्तकानां चाऽऽचार्यत्वाविशेषेण तन्निषेधायोगादिति चेन्न । द्वैतविषयकाणामद्वैतविषयकाणां चोभयविधवाक्यानां शास्त्रे सत्त्वेऽपि तेषामितरेतरबाध्यबाधकभावायोगादुभयेषां तुल्यबलत्वादित्युक्तमेव । एकतरबाधं विना एकतरस्याऽसिद्धेश्च । एवञ्च केवलद्वैतवादिभिस्तादृशभेदसिद्ध्यर्थं नैयायिकवद् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं नाङ्गीक्रियते, किन्तु निमित्तत्वमात्रमेवेति । तथा सति तन्मते, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्–

यं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, नामरूपे व्याकरवाणि, त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, सच्च त्यच्चाभवत्, आत्मैवेदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, अयमात्मा ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् इत्यादिश्रुतीनां, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, आत्मकृतेः परिणामात्, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिसूत्राणाम् अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव, बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते, वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः, सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः * इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः* वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धित्यादिस्मृतीनां च सर्वोपादानत्वसर्वात्मत्वप्रतिपादिकानां बाध एव जायते ॥

किञ्च ब्रह्मणो निमित्तमात्रत्वाङ्गीकारे श्रुत्युक्तयोः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरपि बाधो निश्चितो भवति। प्रतिज्ञादृष्टान्तौ यथा, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति प्रतिज्ञा, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्तः। न हि निमित्तमात्रज्ञानेन कार्यजातं विज्ञातं भवतीति शक्यते वक्तुम् । कुलालादिज्ञानेन मृदादिविकारजातवत् सर्वानुभवविरोधात् । उपादानत्वे तु उपादानोपादेययोस्तादात्म्याद्युक्तं तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानमिति ब्रह्मण उपादानत्वाऽङ्गीकारे च मृद्घटवत् सुवर्णकुण्डलादिवच्च जगद्ब्रह्मणोरभेदोऽप्यवर्जनीयः। नच तथात्वे विकारित्वपत्तिरिति वाच्यम्। शक्तिविक्षेपलक्षणपरिणामाऽङ्गीकारात्, स्वरूपे परिणामाऽनभ्युपगमाच्च। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, यथा पृथिव्या ओषधयः सम्भवन्ति तथाऽक्षरात् सम्भवतीह

विश्वमिति श्रुतेः । प्रसार्य्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनरिति भीष्मवाक्याच्च । अपिचात्यन्तभिन्नयोरभेदासम्भवाच्चिदचितोर्ब्रह्मतादात्म्यप्रतिपादकमुक्तशास्त्रं विरोधादेव परित्यक्तं स्यात् ॥

किञ्च, सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिना ब्रह्मणोऽन्यपदार्थस्यात्यन्तभिन्नज्ञातुर्निन्दाश्रवणादतः केवलद्वैतवादिमतमसङ्गतमिति निश्चीयते ॥

तथैव केवलाद्वैतवादिमतमसङ्गतम् । तथाहि सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सर्वधर्मविनिर्मुक्तं शुद्धं मुक्तस्वरूपं चिन्मात्रं वस्तु परमार्थं नान्यदिति तेषां मतम् । तदनुपपन्नम् । विकल्पाऽसहत्वात् । तद्यथा । उक्ताऽद्वितीयनिर्विशेषवस्तुनः सत्त्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति न वेति वक्तव्यम् । नाद्यो वक्तुम् शक्यः । तत्र न तावत् प्रत्यक्षम् । अन्तीद्रियत्वात्तस्य । नाप्यनुमानं लिङ्गशून्यत्वात् । नेन्द्रियाणि, नानुमानमितिश्रुतेः । नापि शब्दः शब्दवृत्त्यविषयत्वात् । तत्र न तावच्छक्तिविषयत्वं, जातिगुणाकारप्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थत्वाभावात् । नापि लक्षणाविषयत्वं, सम्बन्धशून्यत्वात् । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः । ननु सत्यसम्बन्धाभावेऽपि शाखाचन्द्रवत् कल्पितसम्बन्धस्य सत्त्वान्न दोष इति चेन्न । दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि । शाखाचन्द्रयोरुभयोरपि साऽवयवत्वात् प्रत्यक्षविषयत्वात् किरणद्वारा सम्बन्धस्यापि सत्त्वात्, दार्ष्टान्तेऽत्यन्तवैपरीत्यान्नोक्तार्थसिद्धिः । नापि गौण्या विषयत्वं, निर्गुणत्वात् । विषयत्वाङ्गीकारे च मिथ्यात्वप्रसङ्गः । द्वैतापत्तिश्च । तथा प्रयोगः—ब्रह्म मिथ्या, प्रमाणविषयत्वात् । तत्र मते प्रपञ्चवदिति । नापि द्वितीयः । सर्वप्रमाणहीनत्वेन शशशृङ्गतुल्यत्वापत्तेः । निर्विशेषं ब्रह्म अवस्तु, सर्वप्रमाणशून्यत्वात् । शशशृङ्गाद्यवस्तुजातवदित्यनुमानात् । ननु तस्य

स्वयम्प्रकाशत्वात् प्रमाणान्तरानपेक्षतया स्वानुभूत्येकमानत्वान्नो-क्तदोषप्रयोग इतिचेन्न । शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि । निर्विशे-षाऽद्वितीयस्य दोषस्पर्शाभावाद्बन्धाभावस्तदभावान्मोक्षाऽभावस्त-दभावे मोक्षतत्साधनप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरां वैयर्थ्यम् ।

किञ्च तत्र धर्म्ममात्रानङ्गीकारे तदितरवस्तुमात्रानङ्गीकारे च तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्, स चात्मानं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय, नामरूपे व्याकरवाणि, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि, यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयन्तपः, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, जन्माद्यस्य यतः, विवक्षितगुणोपपत्तेश्च, सर्वोपेता च, शास्त्रयोनित्वादित्यादीनाम्, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादीनामीक्षणकर्तृत्वबहुभवनसङ्कल्पाद्याश्रयत्व-जगज्जन्मादिकारणत्व-गुणशक्त्यादिमत्त्व-शास्त्रवेद्यत्वादिप्रतिपादकानाम्, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति, ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, अक्षरात् परतः परः, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, गौरनाद्यन्तवती जनित्री *भूतभाविनी, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां, शारीरश्चोभयेऽपि हि भे-*देनैनमधीयते, भेदव्यपदेशाच्चान्यः, अधिकं तु भेदनिर्देशात्, न त्वेवाऽहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः, न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्, भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च, अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा, अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे

परम्, जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत्, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः, प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि तत्र यः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणः स्मृतः, न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाऽम्भसा, कर्मात्मा त्वपरो यो ऽसौ कर्मबन्धैः स युज्यते, स सप्त दशकेनाऽपि राशिना युज्यते पुनः, त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्, अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया, दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इत्यादीनां च ब्रह्मभिन्नत्वेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रधानपुरुषप्रकृतिपुरुषजीवमायादिशब्दाभिधेययोर्वस्तुनोरऽजत्वमायावशत्वतन्मुक्तत्वेश्वरसाक्षित्वकर्मफलभोक्तृत्वानित्यत्वनानात्वशक्तिरूपांशत्वकर्मबन्धार्हत्वतन्मोक्षार्हत्वानाद्यनन्तत्वगुणत्रयाश्रयत्वजडत्वपरिणामित्वदुरत्ययत्वादिप्रतिपादकानां श्रुतिस्मृतिसूत्राणां बाधाच्छास्त्रबहिर्भूतत्वप्रसङ्गो दुर्वारः ॥

ननु व्यवहारकाले सर्वस्योक्तद्वैतस्यास्माकमङ्गीकारात्तद्विषयत्वेन भेदशास्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यान्न बाधः। तथाचोक्तं— जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा *अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनाद्य इति। नच तर्हि द्वैतापत्त्याऽद्वैतसिद्धान्तभङ्ग इति वाच्यम्। अनादिसान्तत्वाभ्युपगमात्। नचैवं विशुद्धचितोऽपि सान्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तस्याऽज्ञानबाध्यत्वाऽभावात्। नचाऽनादित्वाऽविशेषाद् बाध्यत्वाबाध्यत्वयोर्नियामकाभाव इति वाच्यम्। आरोपितत्वानारोपितत्वयोरेव बाध्यत्वाबाध्यत्वयोर्नियामकत्वात्। एतदुक्तं भवति। बन्धस्य सत्यत्वाङ्गीकारे तस्य निवृत्त्ययोगान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्ज्येत। ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य क्वाऽपि सत्यत्वाऽदर्शनात्। सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च। अतोऽध्यस्तत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। एवञ्चाऽविद्याकार्य्याहङ्काराध्यासाज्जीवेश्वरादिव्यवहार-

सिद्ध्या तदनुवादपरत्वाद्भेदशास्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यात् । यथेदं रजतमिति– प्रतीतिविषयशुक्तावारोपितरजतस्य शुक्तिस्वरूपसाक्षात्कारान्नेदं रजतं, किन्तु शुक्तिका हि रजतवदवभासते इति बाधो जायते। तथा ऽनाद्यविद्यया शुद्धात्मस्वरूपाज्ञानात्तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽध्यस्तं द्वैतजातप्रपञ्चं मिथ्याभूतं, तस्य पुनरात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्त्या, नाद्वैतसिद्धान्ते कोऽपि विरोधः॥ तथाचाऽऽहभाष्यकारः॥ तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिको मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्याऽनर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति । अन्यथा, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद, यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदित्यादीनामद्वैतप्रतिपादकानां भेदप्रतिषेधकानां च व्याकोपः स्यादितिचेन्न ॥ सर्वथानुपपन्नत्वात्। तथाहि। यदुक्तं बन्धस्य सत्यत्वे तस्य निवृत्त्ययोगान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्ज्येतेति। तन्मन्दम्। प्रमाणज्ञानाभावात्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति शास्त्रप्रामाण्यात् सत्यस्यैव बन्धस्य निवृत्त्या मोक्षशास्त्रस्य सार्थक्यात् सत्यस्य निवृत्ति र्न भवतीति दुराग्रहमात्रम् । सत्यस्यैव धनवस्त्रादेर्दानादिना निवृत्तिदर्शनात्। सत्यस्यैव मलपङ्कादेः प्रक्षालनादिना निवृत्तिदर्शनात्। नच ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य क्वापि सत्यत्वादर्शनादित्युक्तमेवेति वाच्यम्, सेतुदर्शनेन सत्यस्यैव पापस्यनाशदर्शनात् ॥

ननु तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाश्यत्वाद् बन्धस्य च, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयमितिचेन्न । त्वयापि विवेकादीनां ब्रह्मज्ञानसाधारणकारणतयाऽधिकारिविशेषणत्वेनापेक्षितत्वात् । अन्यथा सर्वेषां संसारिणां साधनं विनैव ज्ञानापत्त्या सर्वमोक्षप्रसङ्गात् ।

नाऽपि निर्विशेषाद्वितीयचेतनमात्रस्य वस्तुनोऽधिष्ठानत्वं सम्भवति सामान्यविशेषधर्मवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वात् सामान्येन ज्ञातं विशेषेणाज्ञातमेवाधिष्ठानं लोके प्रसिद्धम्। यथेदंरजतमित्यत्रेदन्तासामान्यधर्मो रजतस्य साधकः शुक्तौ वर्तते। शुक्तित्वं च विशेषधर्मस्तस्य बाधकः सर्वानुभवप्रसिद्धः। न तथा निर्धर्म्मके चिन्मात्रे उभयधर्मवत्त्वं वक्तुं शक्यं, सिद्धान्तभङ्गात् । कथञ्चित् सामान्यधर्माङ्गीकारेऽपि विशेषधर्म्माऽनङ्गीकारेण तद्बाधायोगाच्च ।

ननु बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणं शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदाज्ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः। तदुक्तं टीकायाम्—आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्म्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवाभासन्त इतीति चेन्न। तुच्छोक्तेः। बुद्ध्यादीनां तद्वृत्तीनां च सत्यत्वे सिद्धान्तभङ्गः। असत्त्वे उक्तार्थासिद्धेः। नच तेषां कल्पितत्वमिति वाच्यम्। अधिष्ठानकल्पकादेरेवाभावात् कल्पितत्वस्य का वार्त्ता। ग्रामाऽभावे सीमावत् ॥

किंचाज्ञानस्याश्रयविषयप्रयोजकाभावादप्यध्यासाभावः। तत्राऽज्ञानस्याश्रयो ज्ञानमात्रं ब्रह्मैव जीवो वाऽन्यद्वा। नाद्यः । ज्ञानमात्रस्वयंज्योतिषो वस्तुनोऽज्ञानाश्रयत्वानर्हत्वात्। सूर्यस्यान्धकाराश्रयत्वमनुन्मत्तः को ब्रवीतीति भावः । नाऽपि जीवः। तस्याध्यासका-

र्यत्वेन तदुत्तरभावित्वात् । न तृतीयः । उभयभिन्नचेतनस्यादृष्टश्रुतत्वात् । तथा को वाऽज्ञानविषयः– शुद्धानुभवमात्रम्, उत तद्भिन्नम् । नाद्यः । तस्य भवन्मते ज्ञानाविषयत्वेनाज्ञानविषयत्वानर्हत्वात् । अज्ञानतन्निवर्तकज्ञानयोरेकाधिकरण्यवदेकविषयस्यापि नियमात् । न द्वितीयः । ज्ञानाज्ञानोभयभिन्नस्य तदानीमभावात् । तद्भिन्नस्य सर्वस्याऽपि तत्कार्यत्वेन तद्विषयत्वायोगात् । ननु गृहोदरस्थितमसो यथा गृहमेवाश्रयो विषयश्चेति प्रत्यक्षसिद्धं, तथाऽत्राऽपि शुद्धं ब्रह्मैवाज्ञानस्याश्रयो विषयश्चेति चेन्न । दृष्टान्तवैषम्यात् । गृहतमसोरज्ञानरूपत्वेनेतरेतराविरोधित्वात् । दार्ष्टान्तिके तु ज्ञानाज्ञानयोरत्यन्तविजातीयत्वेनेतरेतरविरोधित्वात् । न हि सूर्यस्यान्धकाराश्रयत्वं तद्विषयत्वं वा कोटिचतुर्मुखैरपि संभावयितुं शक्यम् । किञ्चाऽध्यासोपादानं ब्रह्मणि यदज्ञानमङ्गीकृतं तत्स्वप्रयुक्तं ब्रह्मप्रयुक्तमन्यप्रयुक्तं वेति विवेचनीयम् । नाद्यः । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । जडस्य प्रयोक्तृत्वासम्भवाच्च । अन्यथा घटादावपि प्रयोक्तृत्वापत्तेः । न द्वितीयः । प्रयोक्तृत्वस्य कर्तृत्वविशेषधर्मत्वात् तस्य त्वन्मतेऽध्यासवत्पुरुषाश्रयत्वाच्छुद्धे तदसम्भवात् ।

अपिच देवतिर्यङ्मनुष्यनारक्यादियोनिप्राप्तिरूपानर्थहेतोरविद्यायाः स्वरूपं शुद्धं ब्रह्म जानाति न वा । जानाति चेत्तथा ज्ञात्वा को वा अकर्मवश्यः स्वतन्त्रस्तामात्मनि प्रयुञ्ज्यात् । ज्ञातृत्वापत्त्या भवन्मते शुद्धत्वहानेश्च । न जानाति चेदज्ञतापत्त्या ब्रह्मत्वाऽसिद्धेः । शुद्धं चिन्मात्रं न ब्रह्म, अप्रत्त्वात् संसारिजीववदित्यनुमानात् । नाऽपि तृतीयः । उभयेतरवस्त्वनङ्गीकारात् । अङ्गीकारे च तत्राप्युक्तयुक्त्या प्रयोजकान्तरं, तस्याऽप्यन्यदित्यनवस्थापत्तेः ॥

किंचाऽज्ञानस्य सत्त्वमसत्त्वं वा । नाद्यः । भवतामनङ्गीकारात् । न द्वितीयः । असत आवरकत्वासम्भवात् । अधिष्ठानाऽऽवरणा-

ऽभावे अध्यासाभावः। न हि शुक्तिस्वरूपे भासमाने रजताऽऽरोपो भवतीति भावः॥

किंच स्वप्रकाशे आवरणासम्भवेऽपि अध्यासार्थं दुराग्रहेण तदङ्गीकारे च किं तद् ब्रह्मस्वरूपावरकं तद्धर्मविशेषावरकं वेति वाच्यम्। नाद्यः। जगदान्ध्यप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। स्वरूपेतरधर्माऽनङ्गीकारात्। अन्यथा सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। ननु निर्विशेषश्रुतिबाधभयाद्भिन्नधर्मानङ्गीकारेऽपि स्वरूपस्यैवानन्दांशमात्रस्याऽज्ञानावृतत्वेऽपि सत्तांशस्यानावृतत्वान्नोक्तदोषप्रयोग इति चेन्न। असम्भवात्। निरवयवे वस्तुन्यंशादिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। सांशत्वापत्त्या मिथ्यात्वापत्तेश्च। ब्रह्म मिथ्या, सांशत्वात्। घटादिवदित्यनुमानात्। निरवयवशब्दव्याकोपात्। निर्विशेषवादभङ्गाच्च॥

ननु यदुक्तं स्वयंप्रकाशस्वरूपस्यात्मनोऽज्ञानाश्रयत्वानर्हत्वादिति। तत् सत्यम्, तथापि अज्ञानस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारान्नोक्तदोषस्पर्शावकाशः। तथाचोक्तं भाष्यकृद्भिः। मिथ्याज्ञाननिमित्त इति प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवद् अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवम्। कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात्। नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेतिचेदसत्। प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवदिति दृष्टान्तस्य तथा स्वप्रकाशे परब्रह्मण्यपि अज्ञानकल्पका उलूकसदृशा एव ज्ञेया इति दार्ष्टान्तिकस्य वक्तव्यत्वात्। असमदिष्टत्वाच्च। यच्चोक्तम्— अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवमिति। तत्र पृच्छ्यते पण्डितमानी। अहमज्ञ इति प्रत्यये, को वाऽहंपदार्थः। शुद्धं ज्ञानमात्रम्, अहंकारो वा, तदन्यो वेति वक्तव्यम्। नाद्यः। ज्ञानमज्ञं ब्रह्माज्ञम् आत्माऽज्ञ इत्युक्तं स्यात्। न द्वितीयः। अहंकारोऽज्ञ इति प्रत्ययः स्यात्। ब्रह्माज्ञा-

ने प्रमाणाभावाच्च। अहमर्थस्य शुद्धात्मस्वरूपत्वाङ्गीकारे च तस्य मुक्तप्राप्यत्वापत्त्याऽस्मदिष्टापत्तेस्तव सिद्धान्तभङ्गात्। न तृतीयः। उभयेतरस्याध्यासकार्यत्वेन तदानीमभावात्। यदुक्तं कल्पितस्याधिष्ठानापरपर्शित्वमिति। तदनुपपन्नम्। अज्ञानस्य कल्पकाभावेन कल्पितत्वासिद्धेः। तथाहि। को वा अज्ञानस्य कल्पकः स्वयमेव वा चिन्मात्रं वा उभयेतरो वा। नाद्यः। आत्माश्रयदोषात् कल्पनायाश्चेतनधर्मत्वेन जडे तदसम्भवात्। अन्यथा घटादेरपि कल्पनाश्रयत्वापत्तेः। न द्वितीयः। निर्विशेषस्य कल्पकत्वासम्भवात्। न तृतीयः। उभयेतरस्याध्यासोत्तरभावित्वात् वास्तवत्वानङ्गीकाराच्च। यत्पुनरुक्तं नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति। तत्तुच्छम्। अज्ञोक्तिवद् विद्वदुपेक्षितत्वात्। यतस्तयोः परस्परं विरुद्धस्वभावत्वेनैव स्वरूपसिद्धिर्नान्यथा। यज्ज्ञानमज्ञानाविरोधि तज्ज्ञानमेव नास्ति, यज्ज्ञानाविरोधि तदज्ञानमेव नास्तीति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धेः। अज्ञानं ज्ञानाविरोधीति अनुन्मत्तः को ब्रवीतीति भावः। तस्मादहमज्ञ इति प्रतीत्याश्रयो भवतां मते न कोऽपि सिद्ध्यति। तदभावेऽध्यासाभाव इति सिद्धम्। ननु भवतां मते कस्तदाश्रय इति चेच्छृणु। परमात्मभिन्नोऽल्पशक्तिस्तदधीनः सनातनस्तदंशभूतोऽनादिकर्म्मात्मिकाऽविद्यावृतधर्मभूतज्ञानो जीवक्षेत्रज्ञादिशब्दाभिधेयस्तत्प्रत्ययाश्रय इति। ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः। अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिना यस्य संमूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यद् गुणौघैः सुप्यमानः कलुषीकृतश्चेत्यादिश्रुतिभ्यः।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः * तत्र यः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणः स्मृतः* न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा कर्मात्मा त्वपरोयोऽसौ कर्मबन्धैः स युज्यते * स सप्तदशकेनाऽपि राशिना युज्यते पुनः* अविद्याकर्मसञ्ज्ञान्या तृतीयाशक्तिरिष्यते यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा * संसारतापानखिलान-ऽवाप्नोत्यतिसन्ततान् * तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञिता* सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते* ममैवांऽशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः*क्षेत्रज्ञं चाऽपि मां विद्धीत्यादिस्मृतिभ्यश्च । अतो ब्रह्मण्यध्यासोऽयुक्त एवेति सिद्धम् । नन्वध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मनि अयुक्तत्वमलङ्कार इति चेन्न । पुनस्तत्र युक्त्युपपादनस्य जलताडनादेरिव वैयर्थ्यात् । एवञ्चाध्यासाऽयुक्तत्वमलङ्कारत्वेनाऽङ्गीकुर्वतां निरपत्रपाणां शास्त्रसिद्धान्तयोर्बाधस्याप्यलङ्कारत्वेनाङ्गीकारे को दोषः !!। ननु तमःप्रकाशयोरिवाऽत्यन्तविरुद्धस्वभावयोश्चिज्जडयोस्तद्धर्माणां चेतरेतरैक्यानुपपत्तिरुक्ता इति ? सत्यम् । तथापि अत्यन्तविविक्तयोरपीतरेतराविवेकेनान्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाऽध्यस्य, मनुष्योऽहं, ममेदमिति लोकव्यवहारः अनादिकालप्रवृत्तः । अतोऽध्यासो वर्णनीय इति चेन्न । अविवेकाश्रयाभावात् । तथाहि। को वाऽविवेकाश्रयः—जडो विषयः, शुद्धात्मा वा, तदन्यो वा? नाद्यः। तस्याविवेक स्वरूपत्वात्। न द्वितीयः । अविवेकपर्यायाऽज्ञानाऽऽश्रयत्वस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । न तृतीयः । उभयान्यस्याध्यासकार्यत्वेन अध्यासस्याप्यऽसिद्धेः । किञ्च, अत्यन्तविविक्तयोरित्युक्त्वा पुनरितरेतराऽविवेकेनेतिस्वोक्तिविरोधाच्च । न हि सूर्यान्धकारयोर्दीपघटयोर्वाऽविवेकः कस्यापि जायते । सर्वानुभवविरुद्धत्वादिति भावः । किञ्चात्मनो भवतां मतेऽविषयत्वाङ्गीकारादप्यधिष्ठानत्वासिद्धिः ।

नच, नाऽयमेकान्तेनाऽविषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादपरोक्षत्वाच्चेति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । को वा तद्विषयः—शुद्धात्माऽध्यस्तो वा । नाद्यः । अहमर्थस्वरूपत्वेन मुक्तस्वरूपत्वापत्त्या सिद्धान्तभङ्गादस्मदिष्टत्वाच्च । नन्वस्मदर्थः=चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन अत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययोऽहङ्कारस्तत्र भासमानत्वं तद्विषयत्वमित्यर्थ इतिचेन्न चिन्मात्रस्यास्मदर्थत्वे मिथ्यात्वापत्तेः । अध्यस्तत्वे तु अध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इत्यन्योन्याश्रयदोषः । नचानादित्वात् पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वेन सम्भवाद् नोक्तदोष इति वाच्यम् । अध्यासमात्रस्यानादित्वायोगात् । अध्यासो नानादिः, पूर्वप्रमाहितसंस्कारजन्यत्वात् । शुक्तिकारजतवादित्यनुमानात् । किञ्च । समसत्ताके उपाधौ प्रतिबिम्बदर्शनात् । न हि सतोऽसति तत्त्वम् । तथाचाऽहङ्कारस्य सत्यत्वेऽनिवृत्तिप्रसङ्गात् । कल्पितत्वे तत्र चेतनप्रतिबिम्बनानुपपत्तेः । अन्यथा मरीचिकाजलेऽपि सूर्यादिप्रतिबिम्बापत्तेः । अपि च भ्रमसामग्रीविरहादपि अध्यासाभावः । तथाहि, भ्रममात्रे सावयवत्वमिन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वं सादृश्यं पूर्वप्रमाजन्यं संस्कारो दोषश्चेत्यपेक्षितम् । तत्राद्यं त्रयमधिष्ठाने दोषसंस्कारौ ज्ञातृपुरुषनिष्ठौ । यथेदं रजतमित्यत्रेन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वं, सावयवत्वं परमार्थरजतसादृश्यं शुक्तौ प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् । तत्संस्कारदोषौ च पुरुषनिष्ठौ न तथादार्ष्टान्तिके निरवयवनिर्गुणपरोक्षात्मनि गुणावयवसादृश्यादीनामयोगात् । केवलो निर्गुणश्च, निष्कलं, निरवद्यमित्यादिश्रुतेः । नाऽपि दोषसंस्कारौ सम्भवतः । तदाश्रयस्य ज्ञात्रन्तरस्याऽभावात् । अधिष्ठानमात्रस्यैव तदा सत्त्वात् । जीवस्य भ्रमकार्यत्वेन तदुत्तरभावित्वात् । ननु नैतदुपपन्नम् । यतः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति नियमाभावात् ।

भ्रमसंक्षे निरवयवेऽप्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति। नील-नभसोः सादृश्याभावेऽप्यध्यासदर्शनादिति भावः । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । नाऽपि संस्काररूपकारणाभावः । प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहस्यानादित्वात् । तथाच पूर्वाध्यासस्योत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा कारणत्वात् । नच पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्। लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाऽध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यनेन कारणाभावान्नाध्यास इत्यपास्तमिति चेन्न। दृष्टान्ताभासात् । तथाहि । आकाशस्य पञ्चीकृतत्वेन सावयवत्वात् । पञ्चीकृतत्वादेव पृथिव्यादिभूतानां तत्र सत्त्वेन तदाश्रयभूतनीलादिरूपाणामपि तत्र सत्त्वादप्रत्यक्षत्वाभावात् । नीलादिप्रत्ययानां प्रमात्वादिति यावत् । नच दूरदेश एव तत्प्रत्ययो न तु सन्निहितदेशे, कथं प्रमात्वमिति वाच्यम्। तत्राऽपि तुल्यत्वात् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात् । एतेन एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यास इति निरस्तम्। यत्पुनरुक्तं, हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहस्यानादित्वात् पूर्वाध्यासस्योत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा कारणत्वादध्यासासिद्धिरिति ।तदपि युक्त्याभासम् । हेतोरेव वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि। हेतुत्वेनाङ्गीक्रियते यः प्रथमाऽध्यासः स सहेतुको, निर्हेतुको वा ? नाद्यः। प्राथम्यासिद्धेस्तस्याऽप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापत्तेश्च । प्रमाजन्यसंस्कारस्यैव पूर्वकारणत्वनियमात् । तदनङ्गीकारेऽध्यासस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच लाघवेन संस्कारमात्रस्यैव तत्रापेक्षितत्वान्न विषयसत्त्वमपीत्युक्तमेवेति वाच्यम्। असतः संस्कारस्यैवासम्भवात् । नच याऽस्तु संस्कारस्यापि कारणत्वं, प्रतीतिमात्रस्यैव सुवचत्वादिति वाच्यम्।

असतो विषयस्य प्रतीतेरेव सर्वाऽनुभवविरुद्धत्वात्। अन्यथा ख-पुष्पशशशृंगादेरपि प्रतीत्यापत्तेरसत्त्वाविशेषात्। ननु खपुष्पा-देरसत्त्वात् प्रतीत्यभावः प्रतीतिविषयस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारान्नो-क्तविरोध इतिचेन्न। सदसदुभयभिन्नपदार्थस्याभावाददृष्टश्रुतत्वा-च्च। नच शुक्तिरजतस्यैवासत्त्वे प्रतीतिर्न स्यात्,सत्त्वे बाधो न स्या-दतः प्रतीतिबाधाभ्यामनिर्वचनीयत्वं निश्चीयते। केनापि विदुषा त-स्यान्यथा वक्तुमशक्यत्वादनिर्वचनीयत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। सत्-ख्यातिवादिनां वैदिकानां सर्वेषां ज्ञानानां सत्यत्वाभ्युपगमात्। कथं तर्हि तस्य बाधो, बाधे च कथं सत्त्वमिति चेत्। उच्यते। सतोऽपि प्रमाणबलेन निवृत्तिर्जायते, न त्वत्यन्ताभावः। पुण्येन पापस्य, सदौषधिभी रोगस्योत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य च निवृत्तेर्दृष्ट-श्रुतत्वात्। पुण्येन पापमपनुदतीति श्रुतेः। एवमिदं रजतमित्यत्रा-ऽपि रजतज्ञानस्य दोषसंस्कारसादृश्यात्मकसद्धेतुकत्वात् सत्त्व-मेव। तस्य पुनः शुक्तिचक्षुःसन्निकर्षेण शुक्तिस्वरूपावरणनिवृ-त्त्या निवृत्तेः सम्भवात्। तस्माद्ज्ञानस्यैव सत्त्वाद्विषयस्य सत्त्वा-ऽनियमात् सत्ख्यातिवादसिद्धिः॥

ननु विषयस्याऽसत्त्वेपि प्रतीत्यङ्गीकारश्चेत्तर्ह्यागता यूयमस्म-न्मार्गे। अस्माभिस्तथाभ्युपगमादितिचेन्न। सद्धेतुका ख्यातिः सत्-ख्यातिरित्यर्थाभ्युपगमात्। त्वया तु द्वैतापत्तिभयाद्दोषसंस्कारादि-कारणस्य सत्त्वं वक्तुमशक्यत्वात्। अतो महद्वैलक्षण्यमिति भा-वः। एतेनैव प्रथमाध्यासो निर्हेतुक इत्यपि निरस्तः। कारणाभावे कार्याभावनियमात्। असतः कुत्रापि कारणत्वादर्शनाच्च। अन्यथा ऽनिवृत्तिप्रसङ्गात्। नचासतोऽपि रज्जुसर्पस्य भयकम्पादिजनकत्व-दर्शनात् कार्यकारणसत्तापेक्षितत्वनियमभङ्ग इति वाच्यम्। स्वरूपेणाऽसतः कार्योत्पत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वकारणलक्षणत्वाऽसं-

भवात्। सर्पभ्रमस्थलेऽपि सर्पविषयकज्ञानस्यैव भयादिहेतुत्वं, नारोपितसर्पस्य। अन्यथा सर्पविषयकज्ञानात्यन्ताभाववतो बालस्यापि भ्रमो भयकम्पादिश्च भवेन्न तु तदस्ति, प्रत्युत सत्यसर्पोऽपि बालैर्गृह्यते। तस्माद्ब्रह्मण्यध्यासस्य भानाभावात्कारणाभावात्प्रमाणाभावाच्च तद्वक्तॄणां भ्रान्तिमत्त्वमिति सिद्धम् । एतेनैव—तमेतमविद्याख्यमाऽऽस्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीत्यपास्तम् ॥

ननु, कर्त्ता द्रष्टा श्रोता ऽनुमन्ताऽहमिति प्रत्यक्षस्य देवदत्तकर्तृको व्यवहारः, तदीयदेहादिष्वहंममाऽध्यासमूलकः । तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात् । यदित्थं तत् तथा । यथा मृन्मूलो घट इत्यनुमानस्य, तत्र जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः, सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभाव इति व्यतिरेकः। यदि प्रमाताऽध्यासवान् न स्यात् तर्हि प्रमाणादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थापत्तेश्चाप्रमानत्वात् । तथाचाह भाष्यकारः। "कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि शास्त्राणि चेति । उच्यते—
देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यऽनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति । न चाऽनध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नऽसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चे"ति कथं प्रमाणाभाव इति चेन्न । उक्तप्रत्यक्षानुमानादेराभासमात्रत्वात् । तथाहि । उक्तप्रत्यक्षानुमानादीनां देहेन्द्रियादियुक्तात्मपरत्वेन अध्यस्तविषयकत्वाभावात् । आत्मेन्द्रियमनो-

पुक्तम्भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः । कर्तुरेव भोक्तृत्वनियमात् । अन्यथा 'युक्त'स्थानेऽध्यस्तमिति श्रुतौ प्रयोगः स्यात् । नच तथात्वेऽसङ्गो हीति श्रुतिविरोधापत्तिरुक्तैवेति वाच्यम् । तस्याः श्रुतेः परमात्मपरत्वात् । जीवात्मनः प्रमातृत्वे, योऽयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा कतम इत्युपक्रम्य पुरुष एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुष इति श्रुतिरपि मानम् । परमात्मनस्त्विन्द्रियाद्यन्तरेणैव कर्तृत्वप्रमातृत्वाद्युपपत्तेर्न तत्राध्यासगन्धोऽपि । तथाच श्रुतिः– अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । यस्मादन्तीन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्त इत्यादिः । नाऽप्यनुमानसिद्धिः । अध्यासस्याद्याप्यऽसिद्ध्या साध्याभावेन व्याप्त्यऽग्रहात् । अत एव हेतोः स्वरूपाऽसिद्धत्वाद् अध्यासाऽसिद्ध्या तदन्वयव्यतिरेकस्य सुतरामसिद्धेः । घटादीनां मृत्परिणामरूपत्वेन दृष्टान्तवैषम्याच्च । तथैव व्यवहारस्य देहादियुक्तात्मकर्तृकत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वादर्थापत्तेरपि निर्मूलत्वादाभासमात्रत्वसिद्धिः । नच सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभावाद्व्यतिरेकसिद्धिस्तथैवान्वयसिद्धिरतो हेतोः स्वरूपासिद्ध्यभाव इति वाच्यम् । तत्र करणोपरमान्नोक्तानुपपत्त्युद्धारः । ननु प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यञ्च । यदि वृत्तिमात्रं जगदान्ध्यप्रसङ्गः । वृत्तेर्जडत्वात् । अतो वृत्तीद्धो बोधः प्रमा । *तदाश्रयत्वम् असङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भाव* इति चेन्न । अनुपपन्नत्वात् । तथाहि । यदुक्तं वृत्तीद्धो बोधः प्रमेति । स बोधः किमात्मस्वरूपं वृत्तिरेव वा ? आत्मधर्मो वेति ? विवेचनीयम् । नाद्यौ वक्तुं शक्यौ । तयोस्तथैव दूषितत्वात् । किञ्च, तस्य चिन्मात्रत्वे वृत्त्याद्यपनाऽयो-

णात् परिशेषादकामेनाऽपि आत्मधर्मभूतगुण एव वक्तव्यः । स चाऽस्मदिष्ट एव । तस्य तु त्वंत्तमन्मनोऽध्यासं विनैव ममात्वसम्भवात् । परन्तु, अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानमित्यादिपूर्वोक्तप्रमाणादनादिकर्मात्मिकाज्ञानावृतत्वात् तस्य बद्धावस्थायां करणद्वारा बहिः प्रसरणात् तदाश्रयत्वादात्मनोऽपि करणाधीनप्रमातृत्वात् करणानां च सुषुप्तौ लयाच्चदभाने न विरुध्यते । एतेन, तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्युक्तमपास्तमित्यलं विस्तरेण । तस्मात् द्रष्टृत्वकर्तृत्वादयः प्रत्यया यथार्था एव, नाध्यासविषया इति सिद्धम् । ननु तथापि न ते यथार्थाः । अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण च तत्त्वमस्यादिवाक्येन अकर्तृब्रह्मबोधनेन तेषां भ्रमत्वनिश्चयादिति चेन्न । वाक्यार्थज्ञानाभावात् । तथाहि । अपौरुषेयतया निर्दोषेण लिङ्गावधृततात्पर्येण च तत्त्वमस्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यमानस्य, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयमिति सच्छब्दवाच्यस्याऽतिशयसाम्यशून्यस्य, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, तत् तेजोऽसृजतेति ईक्षणबहुभवनसङ्कल्पवत्तेजःप्रभृतिजगत्स्रष्टुरैतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तादात्म्योपदेशोऽस्मदिष्टतमः; परन्तु तस्मिन् वाक्ये अकर्तृब्रह्मोपदेशस्य केनाऽपि पदेनोपदिष्टत्वाभावात् । प्रत्युतेक्षणबहुभवनसङ्कल्पकर्तृत्वपूर्वकतेजःप्रभृतिजगत्कर्तृत्वश्रवणाच्चोक्तप्रत्ययानां भ्रमत्वासिद्धेः ।

किञ्च, लिङ्गोपेततत्त्वमस्यादिवाक्येन भवदभिप्रेतनिर्विशेषाकर्तृब्रह्मबोधनस्यैवासम्भवः। वाच्यत्वानभ्युपगमात् । वाक्यमात्रस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवस्तुबोधकत्वनियमात् । एतेन एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्ष इति निरस्तम् । युक्तिमान्कारणप्रमाणाभावात् । मे माता

वन्ध्येति वाक्याभासवदप्रामाण्यादिति यावत् । यत्पुनरुक्तम्--अस्याऽनर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति । तदत्यन्तानुपपन्नम् । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि न सम्बध्यते इति स्वोक्तिविरोधात् । किञ्चाध्यासस्यानर्थहेतुत्वमस्ति नवेति निश्चेतव्यम् । नाद्यः । दोषादिसंबन्धापत्त्याऽसङ्गत्वश्रुतिविरोधात् । न द्वितीयः । अनर्थहेतुत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थं शास्त्रारम्भस्य वैयर्थ्यात् । शास्त्रारम्भो व्यर्थः । प्रयोजनाभावात् । दिवा दीपवदित्यनुमानात् । किञ्च, कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्यात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त्या प्रहाणं भवति । सा च वेदान्तविचारेणेति सिद्धान्तं प्रतिपद्यमानाः विद्वद्भिः प्रष्टव्याः । किमात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त्या उक्ताध्यासमात्रस्यैव प्रहाणिर्न तु तत्कारणाविद्यायाः ? उत समूलस्यात्यन्तिकनाश इति विवेचनीयमिति । नाद्यः । मूलकारणस्य सत्त्वेन पुनस्तदुत्पत्त्यापातात् । अविद्यानिवर्त्तकाभावे विद्यास्वरूपहानेश्च । अविद्यानिवर्त्तकाऽन्तराभावेनाऽनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । शुक्तिज्ञानाद्रजतबाधवद् आत्मैकत्वविज्ञानादध्यस्तसर्वप्रपञ्चस्य बाधाऽदर्शनात् । आत्मैकत्वविज्ञानेन सर्वबाधस्वीकारे च अद्वैतसिद्धान्तसम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । तथाहि । अद्वैतसिद्धान्तप्रवर्त्तकाचार्याः अज्ञाः ? आत्मैकत्वविद्यावन्तो वा ? । नाद्यः । अज्ञत्वादेवाऽऽचार्यत्वभङ्गात् । अज्ञोपदिष्टस्य अप्रामाण्याच्च । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति भगवदुक्तेः । अन्यथाऽन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा इति श्रुतेः । न द्वितीयः । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारवतां द्वैतदर्शनाभावेन स्वमतपरमतोद्देशपूर्वकदूषणभूषणोपपादनात्मकशास्त्र-

मणपनरूपभेदज्ञानाऽसम्भवात् । गुरुशिष्योपदेशरूपभेददर्शनाऽसम्भवाच्च को वा गुरुः कस्मै शिष्याय किं वा तत्त्वमुपदिशेत् । तस्य सर्वस्य बाधितत्वात् । अन्यथा भेददर्शनस्यैव भवन्मतेऽज्ञानमूलकत्वात् । कार्यदर्शनस्य कारणसत्तापूर्वकत्वनियमेन विद्यावत्त्वस्याऽवश्यम्भावात् । तद्योगादनाप्तत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । ननु जीवन्मुक्तत्वात्तेषां दग्धपटन्यायेनानुवर्त्तमानबाधितभेददर्शनाभ्योक्तदोषयोग इति चेन्न । दृष्टान्तवैषम्यात् । दग्धपटस्य किमपि कार्यकारित्वाभावात् । तेषां तु पूर्ववदेव सर्वक्रियाकारित्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धमेवेति भावः । न चाऽन्यदृष्ट्यैव तेषां क्रियाकारित्वमिति वाच्यम् । नियामकाऽभावाच्छास्त्रप्रमाणशून्यत्वाच्च । नच प्रारब्धमात्रशेषत्वात् तत्कृतकार्यकारित्वं न दोषावहमिति वाच्यम् । सुखदुःखादिभोगात्मकप्रारब्धकर्मणि तत्कार्यभूतकामक्रोधादौ च विद्यमाने मुक्ताभिधानस्य, मुक्ता वयमित्यज्ञजनतावञ्चकतामात्रत्वात् । एवञ्च सञ्ज्ञामात्रजीवन्मुक्तेर्जन्मान्धस्य पुंसः कमलनयनसंज्ञावदुपहासमात्रत्वात् । जीवन्मुक्तौ प्रमाणाभावाच्च ॥

ननु तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य इति श्रुतिसिद्धा जीवन्मुक्तिः किमिति निन्द्यते इति चेत् सत्यम् । गतत्रपाणां किमप्यशोभनं नास्तीति भावात् । श्रुतौ, तावदेव चिरं न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये इति पदैः प्रारब्धभोगप्रतिबन्धकं वर्त्तमानकाले मोक्षाभावं भाविमोक्षञ्च साक्षादुच्यमानं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा येषूत्प्रादित्वादत एव यथाकामचारिणां सिद्धान्ते किमपि दूषणं नाऽस्तीतिभावः । एवञ्च वेदान्तशास्त्रस्याप्रयोजकत्वेन वैयर्थ्यात् केवलाद्वैतवादिमतमसङ्गतमेवेति सिद्धम् । अध्यासाज्ञानलक्षणतन्निवर्त्तकादिविशेषनिरासस्तु परमतगिरिवज्राख्ये ग्रन्थे विस्तृतस्तत्रैव द्रष्टव्य इत्यलं विस्तरेण ॥

ननु द्वैतस्याध्यस्तत्वानङ्गीकारे परमार्थतो भिन्नानां पदार्थानां ब्रह्मैक्यासम्भवात् स्वमुखेन भवद्भिरपि निरस्तत्वाच्च । पूर्वोक्तश्रुतीनां ब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकानां भेदप्रतिषेधिकानां च विरोधात्सिद्धान्ताभावप्रसङ्गः स्यादितिचेन्न । सच्छास्त्रसिद्धान्तरक्षणार्थं भगवत्परब्रह्मपुरुषोत्तमाज्ञयावनितलावतीर्णानां श्रीसनत्कुमारसम्प्रदायप्रवर्त्तकाऽऽचार्य्याणां सिद्धान्ते श्रुतिविरोधगन्धस्याऽप्यऽभावात् । तथाहि । न तावत्सदेवेति श्रुतिविरोधः । अग्रे सृष्टेरादौ इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य जगतः सच्छब्दवाच्ये कारणे अतिसूक्ष्मरूपत्वेन सत्त्वेऽपि नामरूपविभागाभावेन पृथग्ग्रहणानर्हत्वात् सदेवेति कारणेनैक्यनिर्देशः सूपन्नः । अन्यथा सच्छब्दवाच्यस्य कारणस्य ब्रह्मण इदमित्यङ्गुल्यानिर्देशायोगात् कार्यस्य कारणे सूक्ष्मरूपेण सत्त्वानङ्गीकारे च असत्कार्यवादाभ्युपगमापत्त्या तत् सदासीत्, सत्त्वाच्चाऽवरस्य, असद्व्यपदेशादितिचेन्न धर्म्मान्तरेण वाक्यशेषात्, युक्तेः शब्दान्तराच्च, पटवच्च इत्यादिशास्त्रावगतसूत्रकारमतबहिर्भूतत्वप्रसङ्गः स्यात् । किञ्च इदमा निर्दिष्टस्य कार्यस्य पूर्वमभावाङ्गीकारे आसीदीति पूर्वकालसम्बन्धो न स्यात् । श्रुत्यर्थश्च तत्र सच्छब्दः स्वतन्त्रवाचकः । सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमिति वाक्यात् । एकशब्दश्च कारणैकत्वं विदधाति । एवकारश्चान्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्तत्समं निषेधति । अद्वितीयशब्दश्च तदाधिक्यं निषेधतीति, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति श्रुत्येकार्थत्वात् ॥ अन्यथा एकपदेनैव अद्वैतसिद्धौ अन्यपदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः । अथ, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतीनां चिदचिदात्मनोर्ब्रह्मात्मकत्वेन, तदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वेन तद्व्याप्यत्वेन च ब्रह्मतादात्म्यप्रतिपादनेन स्वार्थे एव प्रामाण्यात् सर्वं समञ्जसम् । तत्र ब्रह्मात्मकत्वं नाम— ब्रह्म आत्मा यस्य

चेतनाचेतनरूपवस्तुजातस्य तद् ब्रह्मात्मकं, तस्य भावस्तत्त्वम्। तेन,एष मेआत्मान्तर्यामी एष ते आत्मान्तर्यामी एष सर्वभूतान्तरात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा,पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च,अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः,सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः, यदाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद्दिवौकसः,अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः,क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं, धृतिः वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव चेत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः। यो यदात्मकः स तदभेदव्यपदेशार्हः सुवर्णकुण्डलादिवदितिव्याप्तेश्चातिप्रसिद्धत्वात्। तदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वेन, तत्तस्य ब्रह्मण आयत्ता अधीना स्थितिः प्रवृत्तिश्च यस्य वस्तुमात्रस्य तत्तथा, तस्य भावस्तत्त्वम्। तेन सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा, एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः, किमनेन जगन्नाथ सर्वं त्वद्वशगं जगत्, विश्वं चेदं यद्वशे विश्वयोने, नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे,ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति * भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया, ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसं, जगद्वशे वर्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। तथाच यद्यदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकं वस्तु तत्तदभेदव्यपदेशार्हमिति व्याप्तिराम्नायते छन्दोगैः प्राणसंवादे, न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवतीत्यादिना। किञ्च तद्व्याप्यत्वेन तत्तस्य ब्रह्मणो व्याप्यं यत्तद्व्याप्यं तस्य भावस्तत्त्वम्। तेन,यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा,अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः, द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्या-

मं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा इत्यादिशास्त्रात्। यो यद्व्याप्यः स तद्रूप इत्यत्र, योऽयं तवागतो देव समीपं देवतागणः, स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान्, सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः, सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थित इत्याद्याः स्मृतयः प्रमाणत्वेन बोध्याः॥

एतदुक्तं भवति। सत्ता तावद् द्विविधा-स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदात्। तत्र स्वतन्त्रसत्ता नाम आत्माश्रितत्वे सति स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तिकता। सा परब्रह्मविश्वात्मनिष्ठा। सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भीषास्माद् वातः पवते, आत्मा, हि परमस्वतन्त्रोऽधिगुणः, एष सर्वेश्वरः सर्वाधिपतिः, स कारणं कारणाधिपाधिपः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च, शास्ता विष्णुरशेषस्येत्यादिस्मृतिभ्यश्च। एवं स्वतन्त्रसत्ताश्रयो निरस्तसाम्यातिशयो विश्वात्मा परब्रह्म भगवान् श्रीपुरुषोत्तम इति सिद्धम्। परतन्त्रसत्त्वं च परायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वम्। तच्च चेतनाचेतनात्मकनियम्यवर्गवृत्ति। यदासीत्तदधीनमासीत्, जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवर इत्यादिश्रुतिभ्यः। मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते, सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे नचाऽपरे, अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारतेत्यादिस्मृतिभ्यः। परतन्त्रसत्त्वं द्विविधं, कूटस्थत्वं विकारशीलं चेति। तत्र कौटस्थ्यं नामजन्मादिविकारशून्यत्वे सति नित्यत्वम्। तच्च जीवात्मवर्गाश्रितम्। तदाश्रयो जीवः प्रत्यगक्षरपुरुषक्षेत्रज्ञादिशब्दाभिधेयः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, न जायते म्रियते वा विपश्चित्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीर इत्यादिवाक्येभ्यः। द्वितीयं च विक्रियायुक्तत्वे सत्यनादन-

न्तत्वम्। तत्तु प्रकृतिवर्गाश्रितम्। तदाश्रयं च कार्यकारणात्मकं प्रधानप्रकृत्यादिशब्दवाच्यम्। गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोरित्यादिश्रुतेः। त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्, अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया, तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्, आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्यादिवैष्णववचनाच्च। तथाच स्वतन्त्रसत्त्वविषयकाभेदवाक्यप्रवृत्तिस्तस्यैवत्वात्। तेनैव तेषां नैराकाङ्क्ष्यम्। तथैव भेदनिषेधपराणां चाऽपि चेतनाचेतनवस्तुवृत्तिस्वतन्त्रसत्त्वनिषेधपरत्वेन स्वार्थे एव प्रामाण्यात्। भेदवाक्यानां तु परतन्त्रसत्त्वविषयकत्वेनैव स्वार्थविधायकत्वात्सर्वं समञ्जसम्। एवञ्च स्वतन्त्रसत्त्वं परतन्त्रसत्त्वाभावं चाश्रित्य तत्त्वमस्यादिवाक्यानि भेदाभेदवाक्यानां परस्परविरुद्धानामविरोधेनान्वेतुकामानि जगद्भिन्नाभिन्नं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। तथाच विश्वात्मा पुरुषोत्तमः स्वाश्रितात्मसत्तया विश्वस्मादभिन्नः। तथैवात्मीयचेतनाऽचेतनानियम्यवर्गवृत्तिपरतन्त्रसत्त्वाभावरूपेण विश्वविलक्षणत्वाऽपरपर्यायेण सार्वज्ञादिसद्भावरूपेणात्मासाधारणेन धर्मेणाऽस्थूलादिवाक्यप्रतिपाद्येन विश्वस्माद्भिन्न इति स्वभावतो विश्वभिन्नाभिन्नः श्रीपुरुषोत्तमः परब्रह्मभूतो भगवान् रमाकान्तः सर्ववेदान्तार्थ इति सिद्धान्तः। उभयविध-वाक्यानि तु पूर्वमेवोदाहृतानि उक्तार्थघटकवाक्यानि कानिचिदुदाह्रियन्ते। एकः सन् बहुधा विचचार, एको देवो बहुधा संनिविष्टः, त्वमेकोऽसि बहुधा बहून् प्रविष्ट इत्याद्याः श्रुतयः। एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता, अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हतीति भगवान्मनुः। ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते, एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति भगवद्वाक्यम्। ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा, व्यतिरिक्तं न

यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः, नित्यानित्यमपञ्चात्मन् निष्प्रपञ्चाऽमलाश्रित, एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण, यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटप्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः, विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय इति विष्णुपुराणे प्रह्लादवाक्यानि । तत्रैव ध्रुवस्तुतौ– पृथग्भूतैकभूताय भूतभूतात्मने नम इति । हरिवंशे घण्टाकर्णः श्रीकृष्णं प्रति, केचिद्ब्रह्मत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदिमं पुरातनम्, वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यता स्मः, अनेकमेकं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः, आहुर्यमात्मानजं पुराणं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्म इत्याद्याः स्मृतयश्च चिदचिद्भिन्नाभिन्नब्रह्माभिधायिका अनुसन्धेयाः । अलं विस्तरेण ॥

नाऽपि नानात्वनिषेधकवाक्यविरोधः । तस्य कारणे नानात्वनिषेधपरत्वात् । इह जगत्कारणे ब्रह्मणि नानात्वं नास्ति । कारणस्य सर्वशास्त्रे एकत्वप्रतिपादनात् । नानात्वदर्शनं तु तिष्ठतु, नानेव दर्शनस्यैतावत् फलं, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति मृत्योरनन्तरं मृत्युमाप्नोति । पुनः पुनर्जन्ममरणादिरूपसंसारभाग् भवतीत्यर्थः । अतो न हि जगत्स्वरूपप्रतिषेधकमिदं वाक्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमिदं वाक्यं ब्रह्मेतरं वस्तुप्राप्तं प्रतिषेधति, अप्राप्तं वा । आद्ये सत्यम्, असत्यं वा । नाद्यः । सत्यस्य निषेधायोगात् । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि निषेधापत्तेः । न द्वितीयः । असत्यस्य प्राप्तेरेवासम्भवात् । न चाऽध्यस्तं मिथ्याभूतं प्रतिषेधतीति वाच्यम् । वेदस्य पूर्वं भ्रान्त्यभावात् ।
यथा लोके दोषवतः पुरुषस्य भ्रान्त्या शुक्तौ प्रतीतं रजतं पुनः शुक्तिस्वरूपसाक्षात्कारान्नेदं रजतमिति स एव प्रतिषेधति । तथा वेदस्य भ्रान्तिकारणाभावात् प्रतीत्यभावस्तदभावात् प्रतिषेधा-

ऽसम्भवात्। अन्यथा वेदे दोषाङ्गीकारे बाह्यमतप्रवेशापत्तेः। न द्वितीयः। अप्राप्तस्य निषेधायोगात्। तस्मादुक्तार्थस्यैव वरीयस्त्वम्। किञ्च, नानात्वदर्शनोक्तो दोषस्तु अज्ञानकारणवादिमत एव समन्वितः। यतस्तैः शुद्धस्य सर्वधर्मशून्यस्य द्वैतापत्तिभयात् कारणत्वमनभ्युपगम्य ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादकशास्त्रबाधानिवृत्त्यर्थं तत्र मायावच्छिन्नस्य सर्वज्ञत्वसर्वेशत्वस्याश्रयस्येश्वराख्यस्य कल्पनात्। वैदिकसम्प्रदायनिष्ठानां तु एकस्यैव परब्रह्मणः शुद्धत्वाऽनन्तगुणशक्त्याधाराऽऽश्रयत्वेश्वरत्वकारणत्वाद्यङ्गीकारान्नोक्तदोषगन्धस्पृष्टवातस्पर्शावकाशः। तथैव, यत्र हि द्वैतमिव भवतीति श्रुतेरपि स्वतन्त्रद्वैतनिषेधपरत्वेन नैराकाङ्क्ष्याद् न कोऽपि विरोधः। तत्सिद्धं केवलाद्वैतवादिमते शास्त्रानर्थक्यमिति। तथैव केवलभेदवादिनां वेदैकदेशबाधस्योक्तत्वात्। न हि शास्त्रबाधनार्थमाचार्याऽऽविर्भावो भवति। अपि तु तत्प्रवर्तनार्थमिति भावः। यदि भेदवादिभिरभेदवादिभिश्च स्वाभाविकोऽभेदो भेदोऽप्यङ्गीक्रियते चेत्तर्हि सर्वोऽपि वेदः सार्थकः स्यात्। परन्तु ते स्वसिद्धान्तं त्यक्त्वा आगता अस्मन्मार्गे। अन्यथोक्तदोषाणामवर्जनीयत्वादलं विस्तरेण॥

चिदचिद्विशिष्टाद्वैतवादिमते तु नोक्तशास्त्रविरोधः। यद्यपि चेतनाऽचेतनयोर्ब्रह्मविशेषणत्वेनाङ्गीकृतयोरितरव्यावर्तकत्वविशेषणलक्षणत्वानुपपत्त्या ब्रह्मणस्तद्विशिष्टत्वासम्भवस्तथापि तयोर्ब्रह्मणा स्वाभाविकभेदाभेदस्यैवाऽङ्गीकारात्। ननु यः पृथिव्यन्तरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयती त्यारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन् यश्चात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यऽमृत इत्यादिश्रुतिभिश्चिदचितोः परमात्मशरीरत्वाभिधानात्। शा-

रीरस्य च आत्मविशेषणत्वेन प्रसिद्धत्वात्। एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुषः कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इति कथं विशिष्टत्वासम्भव इति चेत्सत्यम्। श्रुतिभिश्चिदचितोः परमात्मशरीरत्वं प्रतिपाद्यते इत्यत्र न कश्चिद्विवादः, परं तु तयोर्विशेषणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तथाहि। यत्र यत्र शरीरत्वं तत्र तत्र विशेषणत्वमिति नास्ति नियमः। प्रकृते तदभावात्। न हि व्यावर्त्तकत्वमन्तरेण विशेषणत्वङ्कस्याऽपि दृष्टं श्रुतं वा। तस्माद्व्यावर्त्यसत्त्वे एव शरीरस्य विशेषणत्वम्। अन्यत्र व्यावर्त्यानां सत्त्वेन शरीरस्य विशेषणत्वासम्भवात् प्रकृते चिदचितोर्विशेषणत्वे चिदचिद् ब्रह्मेति तत्त्वत्रयादन्यस्याभावाद्, भवद्भिरप्यनङ्गीकाराच्च। तस्माद् व्यावर्त्याऽभावाद् व्यावर्त्तकत्वविशेषणलक्षणत्वाभावस्तदभावे च ब्रह्मणो विशिष्टत्वाभावः सुतरां सिद्धः। माऽस्तु विशेषणत्वम्। एतावन्मात्रन्यूनत्वे न कापि क्षतिः। तयोर्ब्रह्मणा स्वाभाविकभेदाभेदाङ्गीकारेण सर्वेषां वाक्यानां स्वार्थप्रामाण्यात्। तथाच तेषां ब्रह्मसूत्रभाष्ये। अत्रेदं तत्त्वम्। अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्। क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते। प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः। स कारणं कारणाधिपाधिपः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाऽधिपः। प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं, शाश्वतं शिवमच्युतं, ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा तयो-

रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, जुष्टस्ततस्तेनाऽमृतत्वमेति, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्यादीनि बहुशः श्रुतिस्मृतिवाक्यानि पठित्वा, अग्रे, एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कारणावस्थं कार्यावस्थं जगत् स एवेत्याहुः । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं,तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति,तत्तेजोऽसृजतेत्यारभ्य,सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं,स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति। तथा सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति, स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजतेत्यारभ्य, सत्यं चानृतं च सत्यमभवदित्याद्या इत्युक्ता कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन कार्यस्य विज्ञाततया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् । हंताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुप्रकारं ब्रह्मैव कारणं, कारणश्चेति ब्रह्मोपादानं जगदिति प्रतिपादितम् । नचैवमद्वैतमागतमिति वाच्यम् । तस्य तत्रैव दूषितत्वात् । तद्यथा निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनः सर्वे ब्रह्मात्मभावोपदेशाः परित्यक्ताः स्युः । एकस्मिन् वस्तुनि कस्य ता-

दात्म्यमुपदिश्यते । तस्यैवेति चेत् स्ववाक्येनैवावगतमिति न तादा-
त्म्योपदेशावसेयमस्ति किञ्चित् । कल्पितभेदनिरसनमिति चेत् ।
तत्तु न सामानाधिकरण्यं तादात्म्योपदेशावसेयम् । सामानाधिकरण्यं
तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेद् इत्यादिना ॥
भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात्तत्प्रयुक्ता जीवावगता दो-
षा ब्रह्मण्येव प्रादुःष्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणात्मकब्रह्मा-
ऽऽत्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परित्यक्ताः स्युरित्यादिना चौ-
पाधिकभेदाभेदस्यापि निरस्तत्वात् । वेदार्थसङ्ग्रहेऽपि एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं, सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावान्न सेत्स्य-
ति, सत्यमिथ्यात्वयोरेकतापत्तिर्वा इत्यादिना वेदान्तदीपे च ।

अत्रेयं वेदविदां प्रक्रिया । अचिद्वस्तुनः स्वरूपतः स्वभावत-
श्चात्यन्तविलक्षणस्तदात्मभूतश्चेतनः प्रत्यगात्मा । तस्माद्बद्धान्मुक्ता-
न्नित्याच्च निखिलहेयप्रत्यनीकतया कल्याणैकतानतया सर्वाव-
स्थाचिदचिद्व्यापकतया नियन्तृतया शेषितया चात्यन्तविलक्षणः प-
रमात्मा । तदुक्तं भगवता— द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव
च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । य-
स्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तम इति । श्रुतिश्च, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मे-
श्वरम्, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिका । सूत्र-
कारश्चैवं वदति, नेतरोऽनुपपत्तेः, भेदव्यपदेशाच्च, अनुपपत्तेस्तु न
शारीरः, कर्तृकर्म्मव्यपदेशाच्च, पत्यादिशब्देभ्यः, अधिकं तु भेदनि-
र्देशात्, अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनादित्यादिभिः । न-
चाविद्याकृतमुपाधिकृतं वा भेदमाश्रित्यैते निर्देशाः । इदं ज्ञानमुपा-
श्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति

च । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच, उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु, संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्, जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच, भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेति सर्वाविद्योपाधिविनिर्मुक्तस्यैव भेदोपपादनात् । श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु सर्वत्र भेदनिर्देशे चिदचिदीश्वरभेदः स्वाभाविको विवक्षित इति निश्चीयते इति प्रतिपादितं गीताभाष्येऽपि, न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपा इत्यस्य श्लोकस्य भाष्ये । औपाधिकभेदात्मवादे ह्यात्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न संगच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनामितीत्यादिनाऽद्वैतस्य निरस्तत्वात् ।

नन्वेवं चेत्तर्हि कथं विशिष्टाद्वैतमिति सिद्धान्तसिद्धिरद्वैतस्य निरस्तत्वादितिचेन्न सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्थूलचिदचिद्विशिष्टयोर्ब्रह्मणोरेवाऽद्वैताभ्युपगमान्न तु विशेषणविशेष्ययोरपीति भावः । नच तर्हि केवलभेद आगत इति वाच्यम् । तस्याऽपि सूत्रभाष्ये एव निरस्तत्वात् । तथाहि । केवलभेदवादिनां चात्यन्तभिन्नयोरकेनापि प्रकारेणैक्यासम्भवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशो न सम्भवतीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यादित्यनेन परिशेषात् स्वाभाविकभेदाभेद एव तयोः सम्बन्धः सिद्धः । तथा चोक्तं स्वयमेव । विशेषणस्य विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः । विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारो मुख्य इति । तथैव लघुवेदार्थसंग्रहेऽपि अणुगीतासु ऽद्वाविमौ पक्षिणौ नित्यं संज्ञयौ चाप्यचेतनौ । एताभ्यां तु परो योऽन्यश्चेतनावान् स उच्यते इति सत्त्वपुरुषवैलक्षण्यं परमात्मनः प्रतिपाद्य, अनुमानाद्विजानीयात् पुरुषं सत्त्वसंश्रयमिति पुरुषस्य सत्त्वाश्रयत्वमुक्त्वा, सत्त्वं च पुरुषश्चैकस्तत्र सत्त्वविचारणेत्याश्र-

याश्रयिणोः सत्त्वपुरुषयोरैक्यं वा भेदो वेति विचारणीयमित्युक्त्वा, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते, पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतदविचारितमिति सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः केवलैक्यवादवत्केवलभेदवादोऽप्यविचारणीय इति व्युत्पाद्य, तथैवैकत्वनानात्वमित्येव विदुषां नयः । मशकस्योदुम्बरे चैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते। मत्स्यो यथाऽन्यः स्यादप्सु संयोगस्तु तथा तयोरित्युदुम्बरफलजलाश्रययोर्मशकमत्स्ययोरिव यथा स्वाश्रयापेक्षया भेदाभेदव्यपदेशावुभावपि न्याय्यौ तथा सत्त्वपुरुषयोरपीत्युपसंहृतम्। अनेन मोक्षशास्त्रे चिदचिदीश्वराणां भेदव्यपदेशस्तेषां स्वरूपवैलक्षण्यान्मुख्यः । अभेदव्यपदेशोऽप्याश्रयाश्रयिभावेन मुख्य एवेत्युक्तं भवति । तथाच विष्णुपुराणे, विष्णुः शास्त्रेषु युष्मासु मयि चासौ यथा स्थितः । सर्वगत्वादनन्तस्य स एवा ऽहमवस्थितः चिन्तयन् सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् । मय्यन्यत्र तथा शेषभूतेषु भुवनेषु च, तथैव व्याप्तिरैश्वर्यगुणसंसूचिकी प्रभोरिति भगवतः सर्वत्रावस्थितिरेव सर्वाभेदव्यपदेशहेतुरित्युक्तम् । अतो न भेदाभेदव्यपदेशयोर्विरोध इति प्रतिपादितम् । एवञ्च केवलभेदकेवलाभेदयोः शास्त्रविरुद्धत्वेन निरस्तत्वाच्चिदचितोर्ब्रह्मणा सह स्वाभाविकभेदाभेदस्यैवाङ्गीकारो निश्चितो भवति। अन्यथा शास्त्रे सम्बधान्तराभावेन पूर्वोक्तेष्वेकतराङ्गीकारे तत्र स्वमुखोक्तदूषणानां स्वसिद्धान्त एवापातादतो नान्यः पक्षः परिग्रहीतुं शक्यते। तस्मादकामैरपि चिदचिदीश्वराणां स्वाभाविकभेदाभेदमेव सम्बन्धमङ्गीकृत्य पुनर्विशिष्टत्वाङ्गीकारो गौरवावहोऽप्यनुपपन्नोऽपि स्वसंप्रदायस्य स्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थ इति सिद्धम् । अलं विस्तरेण ॥

इति श्रीसनत्कुमारनारदसंप्रदायप्रवर्त्तकाद्याचार्य-
श्रीभगवन्निम्बानन्दानुयायिना अनन्तरामेण
विरचितो वेदान्ततत्त्वबोधः समाप्तः ॥

श्रीमद्धंससनकनारदनिम्बार्कादिगुरुभ्यो नमः ।

वेदान्तरत्नमञ्जूषा ।

श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाऽऽचार्यकृता ।

यो ब्रह्मेशसुरर्षिवन्दितपदो वेदान्तवेद्यो हरि-
स्तं वन्दे मनसा गिरा च शिरसा श्रीश्रीनिवासं गुरुम् ।
कण्ठे यस्य चकास्ति कौस्तुभमणिर्वेदान्ततत्त्वात्मको
भक्तः श्रीहृदये शरण्यमगतेः कारुण्यसिन्धुं मुदा ॥ १ ॥

इह सकलब्रह्मरुद्रादिकिरीटकोटिवन्दितपादपीठेनानन्ताचिन्त्यस्वाभाविकस्वरूपशक्तिवैभवेन ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यकारुण्यवात्सल्यदयातितिक्षाद्यनन्तकल्याणगुणार्णवेन जगज्जन्मादिहेतुना सर्वश्रुतिशिरोरत्नवेदान्तवेद्यचरणेन रमानिवासेन भगवता श्रीवासुदेवेन विष्णुना आत्मस्थापितवेदमार्गसंरक्षणाय नियुक्तो निरतिशयात्मप्रिय आत्मशक्त्युपबृंहितानन्तशक्तिः स्वहस्ताधारको निजायुधः कोटिसूर्यसमप्रकाशो भगवान् सुदर्शनोऽवनितलाऽवतीर्णस्तैलङ्गद्विजवरात्मना तस्मिन्नेव देशे, नियमानन्दाभिधो भगवदीयां सनातनीं कलौ नष्टां वेदान्तसन्ततिं प्रवर्तयिष्यन् शारिरकमीमांसावाक्यार्थरूपवेदान्तपारिजातसौरभाख्यादिग्रन्थरचनाव्याजेन सर्ववेदान्तार्थसंग्रहेण संदर्भयामास । तस्य च विधिप्राप्तोपनयनादिसंस्कृताधीतषडङ्गश्रुतिजिज्ञासितधर्ममीमांसानिरस्तकर्मफलादिविषयसंदेहकृतत्फलनिर्विण्णभगवद्दिदृक्षालम्पट-

गुरुभक्तिसंपन्नमुमुक्ष्वधिकारिकत्वेनाऽनन्ताचिन्त्यापरिमितस्वरूपगुणशक्तिवैभवपरब्रह्मभूतश्रीवासुदेवविषयकत्वेन श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्रयोजनकत्वेनाचिन्त्यापारातिगम्भीराशयत्वमाकलय्य मन्दमतीनां सर्वशास्त्रार्थजिज्ञासूनां शिथिलप्रयत्नानां शास्त्रार्थविचारासमर्थानां मुमुक्षूणामुपकारार्थं वेदान्तरत्नभूतां शास्त्रार्थकामधेनुं दशश्लोकीमपि निर्ममे । तथाच तत्रैवोक्तं स्वयमेव अथाधीतषडङ्गवेदेन कर्मफलविषयकक्षयाक्षयत्वोभयप्रकारवाक्यजन्यसंशयाविष्टेन तत एव जिज्ञासितधर्ममीमांसानिश्चितकर्मतत्प्रकारतत्फलविषयकज्ञानवता कर्मब्रह्मज्ञानफलयोः सान्तत्वानन्तत्वसातिशयत्वनिरतिशयत्वविषयकव्यवसायजातनिर्वेदेन भगवत्प्रसादेप्सुना तद्दर्शनेच्छालम्पटेन आचार्यैकदेवेन गुरुभक्त्येकहार्देन मुमुक्षुणा अनन्ताऽचिन्त्यस्वाभाविकरूपगुणशक्त्यादिभिर्बृहत्तमो यो रमाकान्तः पुरुषोत्तमो ब्रह्मशब्दाभिधेयस्तद्विषयिका जिज्ञासा सततं संपादनीयेतिवाक्येन । तथाच शास्त्रं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते, परीक्ष्य लोकान् कर्मजितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, नास्त्यकृतःकृतेन, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं, यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं, यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति, शास्त्रयोनित्वात्, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, तन्महिमानमिति वीतशोकः, बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः, मम साधर्म्यमागताः,

तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशात्, तत्तु समन्वयात्, नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती"इत्यादि । भाषितं चेदं वाक्यं शङ्कावतारैः श्रीनिवासाचार्यचरणैः । उक्तञ्च विश्वाचार्यचरणैः—

शङ्कावतारः पुरुषोत्तमस्य
यस्य ध्वनिः शास्त्रमचिन्त्यशक्तिः ।
यत्स्पर्शमात्राद् ध्रुव आप्तकाम-
स्तं श्रीनिवासं शरणं प्रपद्ये, इति ॥

तस्या मिताक्षरैः कोष्ठचतुष्टयात्मिका वेदान्तरत्नमञ्जूषाख्या मितव्याख्या यथामति विधीयते । तत्र प्रथमे पदार्थरत्नसंग्रहः । द्वितीये संप्रदायनिर्णयपूर्वकतत्माप्तवाक्यार्थरत्नसंग्रहः । तृतीये साधनकदम्बरत्नसंग्रहः । चतुर्थे पूर्वोक्तशास्त्रार्थस्मरणपूर्वकफलरत्नसंग्रह इति विवेकः ।

तत्र प्रथमे निरूपणीयपदार्थेषु तावत् त्वम्पदार्थं निरूपयति—

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं
शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ॥
अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं
ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः ॥ १ ॥

ज्ञानेति ॥ चेतनं स्वज्ज्योतिःस्वरूपम् । स्वयञ्ज्योतिष्ट्वं नाम करणव्यापारायत्तप्रकाशशून्यत्वम् । तेषामपि प्रकाशकत्वात् स्वयञ्ज्योतिष्ट्वस्वरूपत्वसिद्धिः । अनेन तार्किकादिपक्षोऽपि व्यावर्त्यते । तथाच श्रूयते—यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एव,एवं वा रेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव, अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति । चकारो

देहादिजडवर्गवैलक्षण्यसमुच्चयार्थको वाह्यपक्षनिरसनपरः । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणवैलक्षण्यत्वम् । तस्माद् वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय इति श्रुतेः । परिच्छिन्नबाह्यानां पक्षे मायावादेऽतिप्रसङ्गं वारयति—ज्ञातृत्ववन्तमिति॥ज्ञानाश्रयत्वम् । योऽयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा कतम इत्युपक्रम्य, पुरुष एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः, विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात्, जानात्येवाऽयं पुरुषः, न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां, सोत्तमः पुरुषो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्, एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः। पुरुषायणाः पुरुष प्राप्यास्तं गच्छन्ति, यद्वै पश्यन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽनाशित्वात्, न हि घ्रातुर्घ्रातेर्न हि रसयितु रसयतेर्न हि वक्तुर्वक्तेर्न हि श्रोतुः श्रुतेर्न हि मन्तुर्मतेर्न हि स्पष्टुः स्पृष्टेर्न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतिभ्यो, ज्ञोऽत एव, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायाद्, एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विद इति गीयमानाच्च कर्तृत्वादीनामप्युपलक्षणं ज्ञातव्यम् ।

ननु स्वयञ्ज्योतीरूपस्य ज्ञानस्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विरुद्धम् । ज्ञानत्वाऽविशेषात् । न हि जले जलं भिन्नमवतिष्ठते, ज्योतिषि ज्योतिर्वा । अतो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितस्य चेतनस्वरूपस्य ज्ञानत्वोपचार इतिचेन्न । न हि धर्म्मिधर्मयोरसन्तमाजात्यमभेदनियामकम्,अपि तु भेदाग्रहमात्रमेव तयोर्ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मित्वधर्मत्वावच्छेदेन विजातीयत्वाद् दृष्टान्तासिद्धिः । द्युमणितत्प्रभयोस्तैजसत्वसाम्येऽपि द्युमणित्वप्रभात्वावच्छिन्नया धर्मिधर्मभावस्य दृष्टचरत्वान्नानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु जन्ये

ज्योतिषि चासन्ततसाजात्येन भेदाग्रहेऽपि भेदस्य सत्त्वमेव । सावयवद्रव्यत्वेनानुमानात् । अन्यथा घटादौ पार्थिवावयवानामप्यभेदः कुतो नाशङ्कनीयः । तथात्र प्रयोगः—जले निक्षिप्तं जलं भिन्नत्वेनावस्थातुमर्हति, सावयवद्रव्यत्वात् । पार्थिवरजसि निक्षिप्तपार्थिवरजोवत् । तिलराशौ निक्षिप्ततिलवच्च । किञ्च, न हि बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बिते चेतने ज्ञानत्वोपचाराभ्युपगमे ज्ञानजन्यव्यवहारसंभवः । तथात्वे च सूर्यप्रतिबिम्बेनापि सूर्यप्रकाश्यभूतदेशीयतमःशीतयोर्निवृत्तिः स्यात् । नच दृष्टचरा, युक्ता वा । किञ्चास्तां वृत्तिप्रतिबिम्बितचेतनस्य ज्ञानत्वव्यवहारः । प्रतिबिम्ब एव तावन्न सिद्ध्यति । उभयोश्चेतनवृत्त्योर्बिम्बोपाध्योर्निरवयवत्वान्नीरूपत्वाच्च । तथाभूतस्यापि प्रतिबिम्बभावाभ्युपगमे रसादीनामपि शब्दादौ कालादौ वा, कालादीनामपि रसादौ प्रतिबिम्बत्वापत्तेः । एतेनैव ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव जीव इत्यपि निरस्तम् । दूषणसाम्यात् । ब्रह्मभूतबिम्बस्याऽविद्यारूपोपाधेश्च निरवयवत्वादिसाम्यात् । ननु नीरूपनिरवयवस्यापि रूपस्य गगनादेश्च प्रतिबिम्बदर्शनान्नोक्तविरोध इति-चेन्न । सावयवद्रव्याश्रितस्यैव रूपस्य सूर्यनक्षत्रादिप्रभायुक्तस्यैवाकाशस्य तथात्वदर्शनात् । उक्तानुपपत्तेस्तादवस्थ्यमेव । वस्तुतस्तु गगनं रूप्येव । पञ्चीकृतभूतत्वात् । पृथिव्यादिवत् । अत एव सावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयोरपि तत्र भावान्न तत्प्रतिबिम्बदर्शनम् अनुपपत्त्युद्धारे प्रयोजकम् । एतेनैवाकाशे नीलत्वादिप्रत्ययो भ्रम इत्यपि निरस्तम् । रूपादेस्तत्र सत्त्वेन भ्रमत्वोक्तेस्तुच्छतरत्वात् । नच—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

उपमा सूर्यकादिवदिति श्रुतिन्याययोर्वाध इति वाच्यम् । तयोरन्तर्यामिनिर्लेपत्वस्वतन्त्रत्वप्रतिपादनपरत्वात् । तथाहि । यथा सूर्यः स्वप्रभाव्याप्त्या जले तिष्ठन् न तद्गतशैत्यादिगुणैर्लिप्यते, प्रत्युत जलमेव स्वोष्मणा च प्रकाशेन चोष्णीकृत्याव-भासयति । चन्द्रश्च तथैव स्वकरनिकरव्याप्त्या जलमेव भासयँस्तच्छैत्यं वर्द्धयति, न तु स्वयमपि तद्गतेन द्रवत्वेन लिप्त्वाऽऽर्द्रीभावं प्राप्नोति, तद्वत् परमात्माऽपि विश्वस्मिन् पदार्थे आत्मना एव व्याप्यावस्थितोऽपि तद्धर्म्मास्पृष्ट एव विश्वं प्रकाशते इति श्रुतिसूत्रयोरर्थः । अनेनैवोपमानेन ब्रह्मणः स्वातन्त्र्य-प्रकाशकत्वं, विश्वस्य तदायत्तप्रकाशकत्वमप्युक्तं भवति । "अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा, रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च, वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा, रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च, सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः, एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः, एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्"इत्यादिकठवल्लीश्रुतिभ्य एकार्थत्वात् ।

ननु स्यादेतदविद्याब्रह्मणोरुपाधिबिम्बयोर्निरवयवत्वनीरूपत्वाभ्यां प्रतिबिम्बभावाऽनुपपत्तिः । किन्त्वविद्यावच्छिन्नमन्तःकरणावच्छिन्नं वा ब्रह्म प्रत्यगात्मशब्दाभिधेयम् । यथा घटावच्छिन्नाकाशस्य मठाकाशेन भेदस्तस्य चानवच्छिन्नेन महाकाशेनाभेदस्तथाऽन्तःकरणाऽवच्छिन्नस्य व्यष्टिरूपजीवस्याविद्यावच्छिन्नेन समष्टिरूपेण भेदस्तस्य च शुद्धेन नित्यमुक्तेनानवच्छिन्नेन ब्रह्मणाऽभेद उपाधिकृतो भेदश्चेतिचेन्न । विकल्पासहिष्णुतया

तुच्छत्वात् । तथाहि । उपाधिरविद्याभूतोऽन्तःकरणरूपो वा ? चेतनं शुद्धं निर्मुक्तं निर्विशेषं ब्रह्म, कुठारः काष्ठानीव छित्वा भिनत्ति तद्वद् भिनत्ति वा? यथावस्थितमेवैकदेशे स्थित्वाऽवच्छिनत्तीतिविवेचनीयम् । नाद्यः । सर्वगतस्य निरवयवस्य वस्तुनश्छेदनानर्हत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो निरवयवत्वसर्वगतत्वादीनां प्रसगात्मनामनादित्वाजत्वादेर्भङ्गप्रसङ्गात् । तद्विषयकश्रुतिव्याकोपाच्च । नापि द्वितीयः । तत्राप्युपाधेः परिच्छिन्नत्वं, सर्वगतत्वं वा । नान्त्यः ' उत्क्रान्तिगत्याद्यनुपपत्तेः । किञ्च । ब्रह्मणो विभुत्वेनोपाधेरपि तत्त्वात् सर्वस्यापि आवृतत्वेन शुद्धस्य मुक्तप्राप्यस्योच्छेदेन जगदान्ध्यापत्तेश्च । नाप्याद्यः । उपाधेः परिच्छिन्नत्वे हि उत्क्रान्त्यादिव्यवस्थासंपत्तावपि दोषान्तरस्य सत्त्वात् । तथाच उपाधेर्गमनाद्यवस्थायां सर्वगतस्य ब्रह्मणो महाकाशवन्निश्चलत्वेन घटावच्छिन्नाकाशस्य घटगमनेन गमनाऽसंभववद् गमनाऽसंभवात् । पूर्वदेशस्थस्य चेतनक्षेत्रज्ञाख्यस्याऽऽकस्मिको मोक्षस्तदुत्तरदेशस्थस्य चेतनस्य नित्यमुक्तशुद्धबुद्धरूपस्य अकस्मान्निर्हेतुको बन्धश्च पदे पदे स्याताम् । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । तस्मादनादरणीयोऽयमवच्छेदवादो विद्वद्भिः ।

किञ्चाहमर्थस्याप्युपलक्षणमेतत् । ज्ञातृत्वाभिन्नाहमर्थत्वमिति यावत् । अहं जानामीच्छामि करोम्यनुभवामीत्यादिप्रत्ययेभ्यः ।

ननु स्यादेतद्–अस्मदर्थस्यात्मस्वरूपत्वं यदि सर्वावस्थानुगतत्वं तस्य, तदेव तु न । सुषुप्त्याद्यवस्थास्वहमर्थस्य व्यभिचारदर्शनात् । अतश्च प्रकृतिकार्य्यरूप एवायमहं जानामीत्यादिप्रतीतिविषयोऽहमर्थः । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा इति गीयमानाचेतिचेन्न । उक्तस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिशून्यत्वात् । तथाहि । सुषुप्त्यादावहमर्थस्यावगमो मानसिद्धः । एता-

वन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषम्,एतावन्तं कालं मूर्च्छित एवासमित्यादिप्रत्यभिज्ञाया एवात्र मानत्वात् । तस्मात् तत्तदवस्थायामपि सुखाज्ञानविषयकज्ञानाश्रयाऽभिन्नोऽहमर्थोऽनुगत एव । विशेषविषयाभावेन विशेषविषयकप्रत्ययस्यानुत्थानात् ।

ननु एतावन्तं कालं मामपि अहं नावेदिषमिति प्रत्यभिज्ञानस्यास्मदर्थाभावविषयकस्यापन्होतुमशक्यत्वाद् व्यभिचारस्य तादवस्थ्याद्धेतुसिद्धिरितिचेन्न । भवदभिप्रेते प्रत्यभिज्ञानेऽपि तस्यानुगतत्वेन सत्त्वात् तत्र मामिति कर्मभूतद्वितीयान्तस्यास्मदर्थस्य जाग्रदाद्यवस्थानुभूतानादिकर्मसंस्कारनिरूपिताऽऽत्मत्वाभिमतदेहादियुक्तो विषयः । अहमित्यस्य प्रथमान्तस्य कर्तुरस्मदर्थस्य देहेन्द्रियादिविलक्षणशुद्धभगवदात्मकप्रत्यक्पदार्थो ज्ञाता विषयः । तथाच मामिति जाग्रदनुभूतस्य देहादियुक्तस्यात्मत्वेन अभिमतस्य तत्राभावान्निषेधविषयत्वं सूपपन्नम् । तथैव चाहमिति देहादिवियुक्तस्य शुद्धास्मदर्थस्य तत्र भावेन विशिष्टाभावविषयाऽनुभवाश्रयस्य तत्रापि सत्त्वात् तस्य ज्ञातृतया भानमपि सूपपन्नतरम् ।*देहाद्यवच्छिन्नाहमर्थाभावविषयकानुभवाश्रयाभिन्नाऽहमर्थस्योक्तप्रत्यभिज्ञानविषयत्वे सति*। एवमहमर्थस्य सर्वावस्थाऽनुगतत्वाद् अनुभवस्मृत्योरेकाधिकरण्यनियमाच्च उक्तहेत्वसिद्धेस्तादवस्थ्यमेव । अन्यथा एतावन्तं कालं नाहमासम्, इदानीं जातोऽहम्,एतावन्तं कालं नाहमभवं, किन्तु किंचिदनुभवमात्रमासीदिदानीं तदन्योऽहमस्मीत्यादिप्रत्यभिज्ञानं स्यात् । तस्य तु कुत्राप्यदृष्टचरत्वाद्, अनुपपन्नत्वाच्च । ततिसद्धम् उक्तप्रत्ययप्रमाणाज्ज्ञातृभिन्नाहमर्थ एवात्मस्वरूप इति ।

किञ्च सर्वश्रुतिमूलभूतस्य सर्वमन्त्रभूषणरूपस्याप्यस्मदर्थ-

प्रयोगदर्शनाद् गायत्र्याख्यमन्त्रस्यायमेवार्थः । ज्ञात्रभिन्नास्मदर्थ एवात्मेति यावत् । ननु आत्मबुद्ध्योरन्योन्याध्यासाभिप्रायप्रयुक्तोऽयमस्मच्छब्दो नात्मस्वरूपविषयक इतिचेन्न । धीशब्दस्य पृथक् प्रयोगात् । अयमभिप्रायः । वेदमातृगायत्र्याख्याया देवतायाः सर्वज्ञत्वं, न वेति विवेचनीयम् । आद्ये, तया देवतयाऽयमस्मच्छब्दप्रयोगो ज्ञात्वैवाध्यासाभिप्रायेण दर्शित इति वक्तुं नैव शक्यः । अन्यथा मात्रादेरपि वत्सलतरायास्तस्या एवंभूतमिथ्यात्वोपदेशे सर्ववञ्चकतयाऽनाप्तत्वापत्तेः । द्वितीयेऽज्ञत्वादेवाप्रामाणिकत्वापत्तेस्तन्मूलकस्य सर्वस्यापि वेदस्य तच्छाखारूपस्याप्रामाणिकतरत्वापत्तेश्च । सर्वस्य वेदस्य बाधायां सत्यां बाह्यमतस्यैव वरीयस्त्वापत्तेश्च ।

किञ्चास्तां तावत् सुषुप्त्यादावहमर्थस्य व्यभिचारशङ्काऽवकाशो, मोक्षदशायामपि तस्यानुगतत्वेनात्मस्वरूपतासिद्धेरविरुद्धत्वात् । तथाहि । महाप्रलये विश्वलयात्मकेऽवशिष्यमाणस्यैकाद्वितीयादिशब्दाभिधेयस्य परब्रह्माख्यस्य पुरुषोत्तमस्य नित्यमुक्तत्वं निर्विवादम् । तथाच तस्यापि ज्ञात्रभिन्नाहमर्थस्वरूपत्वं श्रावयन्त्यस्तत्साम्यप्राप्तानां मुक्तानामपि तथात्वमर्थतः प्रतिपादयन्ति वेदान्तश्रुतयः । ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्, तदात्मानं, वेदाहं ब्रह्मास्मीति, बहु स्यां प्रजायेय, नामरूपे व्याकरवाणि, त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीत्यादयः । मुक्तानामपि वामदेवादीनां तथैवानुभवश्रवणाच्चापि । तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ।

किञ्च, वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि इति अस्मदर्थस्यैव सर्वज्ञत्वम् । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति विश्वोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिसंहारकार-

णत्वम् । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इति भजनीयविषयत्वम् । तद्भजतां च ज्ञानित्वम् । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादिति संसारनिवारकत्वम् । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति अनुकम्पादिगुणाऽऽश्रयत्वं, ज्ञानदातृत्वम्, अज्ञाननाशकत्वं, सर्वभीनिघ्नत्वञ्च । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति इति तद्विषयकज्ञानस्यैव मोक्षान्तरङ्गहेतुत्वम् । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः परां सिद्धिमितो गताः । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता इति । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशादिति सूत्रोक्तमुक्तोपसृप्यत्वम् । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति तदप्राप्तेः संसृतिहेतुत्वम् । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति पुरुषोत्तमत्वम् । अहमात्मा गुडाकेश, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि इति विश्वान्तरात्मत्वम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमिति विश्वाधारत्वम् । न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चरचरमिति विश्वव्यापकत्वम् । सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट इति सर्वधीवृत्तिप्रवर्तकत्वम् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति सर्वशास्त्रयोनित्वम् । अपरेयमितस्त्वन्यां, जीवभूतां महाबाहो ययेति चेतनाचेतनप्रकृत्यधिष्ठातृत्वम् । अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति तदवज्ञाया. मूढत्वराक्षसत्वासुरत्वमोहत्वभावापत्तिकारणत्वम् । मामेकं शरणं व्रजेति सर्वशरण्यत्वम् । अहं त्वां सर्व-

पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति निःशेषपापनिवारकत्वम् । न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे इति कालत्रयाऽबाध्यत्वम् । मत्तः परतरं नाऽन्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय इति साम्यातिशयशून्यतया ईश्वरकल्पानामपि नियन्तृत्वरूपं निरतिशयैश्वर्यं च स्वयमेव श्रीमुखेन गानात् । सर्वस्यापि गीताशास्त्रस्यास्मदर्थाभिन्नसर्वज्ञानन्ताचिन्त्यशक्त्याश्रयपुरुषोत्तमविषयकत्वमवगम्यते उदाहृतेभ्यो हेतुगर्भितश्लोकेभ्यः । तस्मादहमर्थ एव परब्रह्मभूतो विश्वात्मा भगवान् वासुदेव इति सिद्धम् ।

एवमेव कर्तृत्वमपि । तथाहि । तन्मनोऽनुकुरुतेत्यादिवाक्ये मनसः कर्मत्वं, शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसेति करणत्वम् । मन उत्क्रामन्मीलित इवाश्नन् पिबन्नास्ते इत्यादिश्रुतौ मनस उत्क्रमणानन्तरमपि आत्मनः कर्तृत्वं, परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते जक्षन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा विपश्चितेति परमोक्षदशायां भगवद्भावापत्त्यनन्तरमपि कर्तृत्वं श्रूयते उदाहृतश्रुतिभ्यः । अतः सर्वावस्थानुगतत्वात् कर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेत्यवगम्यते । इतरथा मनस एव कर्मत्वकरणत्वकर्तृत्वादिमसङ्गो दुर्वारः । तथात्वासंभवात् । अदृष्टचरत्वात् । नापि सुषुप्त्यादौ तदभावः शङ्कनीयः । ज्ञातृत्ववत् तस्यापि अनुगतत्वात् ।

किञ्च बद्धावस्थायां ज्ञानादिसंकोचेन करणनिमित्तकत्वाद्विशेषकर्तृत्वस्य करणानां च सुषुप्त्यादौ लयात् तदभानं न विरुद्ध्यते । नचैवं जाग्रदवस्थायां कदाचिदपि तदुपरमो न स्यादिति वाच्यम् । विशेषविषयसंबन्धिक्रियाया अपि तत्सहकारित्वात् । तस्या अभावे तदनाविर्भावो विरुद्धः । ननु करणक्रियादिनिमित्तकात्मनिष्ठकर्तृत्वकल्पने महागौरवाद् वरीयान्

उपाधेरेव कर्तृत्वाभ्युपगम इति चेन्न । उपाधेर्जडस्य कर्तृत्वाऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । ननूपाधिसंबन्धादकर्तुरप्यात्मनः कर्तृत्वं, नोपाधिमात्रस्येतिचेन्न । तथात्वे नपुंसकस्यापि स्त्रीसंबन्धमात्रेण प्रजोत्पत्तिः स्वीकरणीया स्यात् । एवं कुत्राप्यदृष्टचरीऽनुपपन्ना चेति । तस्मात् स्वाभाविककर्तृत्वाद्याश्रयस्यैवात्मनः स्वाभाविकदहनशक्त्याश्रयस्याग्नेः काष्ठादिसंबन्धेन तदाविर्भाववत् करणादिसंबन्धनिमित्तकस्तदाविर्भाव उपपन्नतरः । नचैवं कर्तृत्वनिषेधविषयकशास्त्रबाध इति वाच्यम् । तस्य स्वतन्त्रत्वावच्छिन्नकर्तृत्वादिनिषेधविषयकत्वेन समञ्जसत्वात् । अन्यथा, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणबाधस्यापि तुल्ययोगक्षेमत्वात् कथं नालोच्यते वादिभिः । ननु तस्य बुद्ध्यवच्छिन्ननिष्ठकर्तृत्वविषयकत्वान्न बाध इतिचेन्न । अशब्दानुमानिकसांख्यमतप्रवेशात् । तत्र दोषाणां पूर्वमेवोद्घाटितत्वात् । निराकृतत्वाच्चावच्छेदप्रतिबिम्बवादयोः । तस्माज्ज्ञातृत्ववत् कर्तृत्वमपि स्वाभाविकमात्मनः स्वरूपनिरूपितो धर्मविशेष इति साधीयान् ।

एवं भोक्तृत्वादयोऽप्यूहनीयाः । तथाहि सुषुप्त्यादौ सुखादिभोक्तृत्वे प्रत्यभिज्ञायाः, मोक्षे भगवत्स्वरूपगुणादिविषयानुभवानन्दभोक्तृत्वे, जक्षन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेश्च प्रमाणत्वात् ।

यद्वा ज्ञानस्वरूपमित्यनेनैव तार्किकपक्षव्यावृत्तिवद् बाह्यपक्षव्यावृत्तिरप्यर्थसिद्धा । उभयोरपि अचेतनात्माङ्गीकारसाम्यात् । चकारोऽहमर्थत्वसमुच्चयार्थक एवेति पदस्वारस्यं ज्ञेयम् ।

ननु स्यादेतत्, तथाप्युक्तलक्षणस्य परब्रह्मणि पुरुषोत्तमाख्येऽपि समन्वयात् तत्राऽतिप्रसङ्गस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमेऽस्मत्पक्षपातादसन्ताभेदसिद्धेः सिद्धान्तभङ्ग इति चेत् तत्राह—

हरेरिति ॥ श्रीपुरुषोत्तमायत्तस्वरूपास्थितिप्रवृत्तिकत्वं, सर्वनियन्तुर्विश्वात्मनः श्रीवासुदेवस्यायत्तं,नियततन्त्रं स्वरूपं,स्थितिश्च, प्रवृत्तिश्च यस्य तत्त्वं, सर्वदेशसर्वकालीनवस्तुविषयकज्ञानादौ क्रियाप्रवृत्त्यादौ च स्वातन्त्र्याऽभावत्वमिति यावत्। तथाच देहादिजडवर्गभिन्नचेतनत्वे ज्ञानाश्रयत्वे च सति भगवदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वं त्रिविधानां प्रत्यगात्मनां साधारणम्। तत्र सत्यन्तस्य विशेषणद्वयात्मकस्य परमात्मसाधारणत्वेऽपि न क्षतिः। उत्तरदलस्याऽसाधारणस्य व्यावर्तकत्वान्नोक्तदोषगन्धस्पृष्टत्वातस्पर्शावकाशः। उक्तासाधारणत्वे, श्रुतयः—"तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते, आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणो, जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः। अचिन्त्यशक्तिः पुरुषः पुराणः, नचान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः, स कारयेत् पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपि" इत्यादयः। "बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च। अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः। भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः। ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया। सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" इति श्रीमुखेन स्वयमेव गीतानि च। जगद् वशे वर्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरमिति भीष्मश्चाह।

नन्वीश्वरस्यैव पुण्यापुण्यकर्मणां प्रयोजककर्तृत्वाभ्युपगमे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिः स्यादितिचेन्न। कर्मसापेक्षत्वात्। तथाह भगवान् सूत्रकारः—वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति। ननु

तर्हि कर्मण एव प्रयोजकत्वमभ्युपगन्तव्यं, किमीश्वरेण सापेक्षेणेतिचेन्न । तस्य जडत्वेन कर्तृत्वानियन्तृत्वादेरसंभवात् । अन्यथा घटादावतिप्रसङ्गाच्च । नच प्रलये कर्मणोऽप्यभावात् कथमिव तत्सापेक्षत्वं परमात्मनः संपादनीयमिति वाच्यम् । कर्मणामनादित्वात् । इतरथा सृष्ट्यभावप्रसङ्गः । कृतनाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । तथाच सूत्रं—न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादिति । तस्मात् कर्मसापेक्षत्वात् पुण्यापुण्यादिप्रयोजकस्य नियन्तुर्न वैषम्यादिशङ्कावकाशः ।

एतदुक्तं भवति—यथा व्रीह्याम्रकण्टकादीनां विषमाणामुत्पत्तौ पर्जन्यस्यासाधारणहेतुत्वेऽपि वैषम्यस्य तत्तद्बीजवृत्तित्वेन न पर्जन्ये तत्प्रसक्तिरेवमेव पुण्यापुण्यसुखदुःखादीनां विषमाणामपि साधने परमात्मनोऽसाधारणत्वेऽपि वैषम्यस्य तद्बीजात्मकानादिकर्म्मनिष्ठत्वेन परमेश्वरे भगवति न वैषम्यादिप्रसङ्ग इति । तथाच श्रुतिः—पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । नचैवं मुक्तौ कर्मणोऽभावादीश्वरतन्त्रत्वस्याभाव इति वाच्यम् । नियन्तृत्वनियम्यत्वयोस्तत्त्वम्पदार्थस्वरूपत्वात् । न हि स्वरूपनाश एव मुक्तिरपि तु स्वरूपापत्तिरेवेति । किञ्च । न वयं ब्रह्मनियन्तृत्वस्य कर्मसापेक्षत्वं ब्रूमः, किन्तु पुण्यादिकर्मकारयितृत्वे तत्फलदातृत्वे च । तयोर्मुक्तावभावेऽपि स्वरूपस्थितिप्रवृत्त्यादौ नियन्तृत्वस्य सदायतनत्वात् सर्वं समञ्जसम् । नच स्यादेतत्, तथापि परमात्मनः सर्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमे शास्त्राऽऽचार्योपदेशस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । भगवदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्त्यादिविषयकज्ञानाभाववन्तमेव मुमुक्षुमधिकृत्य शास्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात् सर्वमनवद्यम् ।

किञ्च, प्रत्यगात्मानः, परमात्मायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकाः ।

तदात्मकत्वात्। यो यदात्मकः स तदायत्तस्वरूपस्थितिमत्प्रवृत्तिकः। मृदात्मकघटादिवत्। घटादीनां मृदात्मकत्वेन मृदायत्तस्वरूपस्थित्यादेर्दृष्टचरत्वात् उक्तसिद्धान्ताऽनुमानस्यापि प्रमाणत्वम्। नचाचेतने व्यभिचारत्वेन हेतोरनैकान्त्यमिति वाच्यम्। तस्यापि साध्यत्वसाम्यात्। नन्वेवं तर्हि दृष्टान्तासिद्धिरितिचेन्न। व्यतिरेकिदृष्टान्तस्य खपुष्पादेः सत्त्वात्। चेतनाचेतनवस्तुजातं, ब्रह्माऽऽयत्तस्वरूपस्थितिमत्प्रवृत्तिकम्। तदात्मकत्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्। खपुष्पनरविषाणाद्यवस्तुवत्। किञ्चेश्वरपारतन्त्र्यस्येश्वरेऽपि सत्त्वादात्मायत्तत्वात् परमात्मनः परस्येति ब्रह्मण्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति। तर्काऽभिज्ञस्य देवानांप्रियस्य तात्पर्यमाकलय्य तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यदसाधारणविशेषणं वदन् प्रत्यगात्मपरिमाणविवादं निराकरोति—अणुमिति॥ यद्वा, किंपरिमाणकोऽसौ प्रत्यगात्मेत्याशङ्कायां वैभवमाध्यमपरिमाणवादितार्किकादिवाह्यादिपक्षौ निराकरोति—अणुमिति॥ अणुपरिमाणकमिति यावत्। "अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश, अणुर्वा ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः, पुण्यं पापं, वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते" इत्यादिश्रुतेः। "उत्क्रान्तिगत्यागतीनां, नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात्, तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" इत्यादिन्यायाच्च।

नन्वणुपरिमाणकस्य प्रत्यगात्मनो देहातिसूक्ष्मतमाल्पतरैकदेशस्थत्वेन मेर्वेकातिसूक्ष्मदेशस्थसर्षपस्येव सर्वशरीरानुसन्धातृत्वप्रकाशकत्वतत्तदवयववृत्तिसुखदुःखाद्यनुभवितृत्वादीनामसंभवस्य दुर्वारत्वान्नाणुत्वोपपत्तिरितिचेन्न। धर्म्मिणो जीवात्मनोऽणुत्वेऽपि तदाश्रितधर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वेन सर्वस्य सामञ्ज-

स्य स्यात् । गुणाद्वा लोकवदिति न्यायात् । "यथा प्रकाशय-त्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते"ति दृष्टान्तोपपत्तिसहकृतभगवद्वचनाच्च। एतेनैव विभुविषयकशास्त्रस्यापि नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातम् ।

ननु बुद्ध्युपाधिकृतमेवेदं श्रूयमाणमणुत्वं,न वास्तवम् । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति श्रवणाद्विभुपरिमाणकत्वमात्मनोऽभ्युपगन्तव्यमिति चेत् । अहो विवेकनैपुण्यं देवानां हितकारिणः !! । स्वहस्तेनैव स्वगृहदाहो नालोच्यते कथम् । भवद्भिरुदाहृतश्रुतेरणुपरत्वेनास्मदिष्टत्वाद्, युष्मदनिष्टत्वाच्च । तथाहि । बुद्धेः परिमाणलक्षणेन गुणेन, तथैवात्मपरिमाणलक्षणेन गुणेन चोभयथाऽपि अवरः प्रत्यगात्मा अणुपरिमाणक एव दृष्टः सूक्ष्मदर्शिभिरेकाग्रमनस्कैः। अवधारणेनान्ययोगव्यवच्छेदपरेण मध्यमविभुपक्षौ निरस्येते, न मध्यमपरिमाणको विभुपरिमाणको वा, किन्त्वाराग्रमात्रोपलक्षिताणुमात्र एवेत्यवधारणार्थः । यच्चूक्तं विभुरेवात्मेति तत्तुच्छम् । तथाहि । विभुत्वे बहुत्वमेकत्वं वा प्रत्यगात्मन इति विवेचनीयम्। नाद्यः । तत्र मनसोऽणुत्वे विभुत्वे वा सर्वेषामपि विभूनां प्रत्यगात्मनां सर्वमूर्तसंयोगवत्त्वाविशेषात् सर्वैर्मनोभिः सह नित्यसंयुक्ततया सर्वेषां सर्वान्तरस्थचित्तज्ञातृत्वापत्तेः । अत एव ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गाच्च । अहं त्वमयमिति प्रत्ययानां निगमनाविरहेण विभागाभावापत्तेश्च । आत्मत्वेन मनःसंयोगत्वेन च विशेषाभावात् । नचात्मत्वसाम्येऽपि तत्तत्कर्म्मतज्जन्मसंस्कारविशिष्टमनोवैलक्षण्यादीनां परस्परभिन्नत्वेन नियामकानां सत्त्वान्नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम् । तत्तत्कर्म्मादृष्टादीनामपि नियामकत्वेनाभ्युपेतानां परस्पराभिन्नानामपि सर्वेष्वात्मसंबन्धाऽविशेषात् ।

तत्राप्यन्यकल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च । न द्वितीयः । तत्राप्येकस्य विभोरात्मनः सर्वैरन्तःकरणरूपोपाधिभिरवच्छिन्नत्वात् सर्वेषामुपहितानां सर्वज्ञातृत्वं समानम्। अन्यथा स्वस्यैवैकस्मिन् देशे वर्तमानानामन्तःकरणानां संबन्धेन तत्कृतदुःखाद्यनुभवत्वाऽभ्युगमे देवदत्तस्य स्वशिरःपादाद्यवयववृत्तिवेदनानुसंधानाभावमसङ्गात् । अननुसंधातुर्देहवज्जडत्वापत्तेः। ज्ञातृत्वादेरुपाधिधर्मत्वाभ्युपगमात् । उपाधेश्च चेतनत्वापत्तेश्च । उपाधेश्चाणुत्वस्वीकारेण शिरःपाण्याद्यवयवैर्युगपदसंबन्धतया तद्गतसुखादीनां युगपदनुसंन्धानाभावापत्तेश्च । उपाधेर्मध्यमपरिमाणाङ्गीकारे तदवच्छिन्नस्यापि तथात्वापत्त्या बौद्धपक्षस्वीकारापत्तेश्च। उपाध्यणुत्वनिरूपितजीवात्माणुत्वप्रतिपादितसिद्धान्तभङ्गाचोक्तेभ्यो हेतुभ्यो महापापीयानयं पक्षः । उक्तसिद्धान्तस्यैव श्रौतत्वाद् वरीयस्त्वम् ।

स्यादेतत् । तथाप्यणुत्वे निरवयवत्वस्याप्यवश्यंभावात् तथात्वे चेश्वरस्य तत्र व्याप्त्यसंभवेनान्तर्यामित्वभङ्गप्रसङ्गादितिचेन्न तुच्छतरत्वाच्छङ्कायाः। जीवस्य निरवयवत्वाणुत्वयोः सतोऽपि परस्य व्यापनशीलत्वेनैव सर्वत्र व्यापकत्वात् । तथाहि । न हि नियन्तृनियम्यभावे, व्याप्यव्यापकभावे वा सावयवत्वनिरवयवत्वयोः प्रयोजकत्वम् । तथात्वे कालशब्दस्पर्शरूपादीनां निरवयवाणां नियम्यत्वाभावप्रसङ्गात् । किन्तु वस्तुगतव्याप्यव्यापकताशक्तिरेव नियामिका । एवञ्च सर्वगतस्य नियन्तुः सर्वव्यापनस्वरूपशक्तिमत्त्वात् सर्वमनवद्यमिति कृतं विस्तरेण । एवमेतैर्विशेषणैर्नित्यमुक्तादीनां साधारणलक्षणोक्त्या स्वरूपगुणपरिमाणानि निरूपितानि ।

इदानीं बद्धानां विशेषमाह—शरीरसंयोगवियोगयोग्य-

मिति ॥ अत्र शरीरशब्दस्तत्कारणभूतानादिकर्मात्मकाविद्योप- लक्षणार्थः। कार्य्यकारणयोरभेदात्। अनादिकर्मरूपाविद्याव- च्छेदलक्षणबन्धार्हत्वे सति तन्निवृत्तिपूर्वकभगवद्भावापत्तिलक्षण- मोक्षार्हमिति यावत्। तथाहि। अनादिकर्मात्मकाविद्यावच्छिन्नो देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिदेहरूपं संसारचक्रमनुभवन् श्रीभगवन्निर्हे- तुककृपाकटाक्षावलोकितः, आचार्य्यदेवो भूत्वा तन्मुखनिर्झरित- सच्छास्त्रसुधाल्पावितसंशयादिरोगो, भगवत्स्वरूपादिविषयक- ध्यानसन्ततिपरिपाकलब्धसाक्षात्कारनिरस्तकर्म्मबन्धो भगव- द्भावापत्तिलक्षणमोक्षभागी भवतीति वाक्यार्थः। "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः। तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमा- नमीशम्। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। यदा पश्यः पश्यते रुक्म- वर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"इत्यादिश्रुतिभ्यः। मत्प्रसा- दादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् इत्यादिभगवदुक्तेश्च।

ननु श्रीपुरुषोत्तमानुग्रहः परिच्छिन्नो? विभुर्वा?। नाद्यः। जीवानुग्रहवदप्रयोजकतयाऽकिञ्चित्कारित्वात्। कालादिपरि- च्छेदेनानित्यत्वाच्च। नापि द्वितीयः। सर्वत्र व्याप्त्या सर्वमोक्ष- प्रसङ्गात्। तत्साधनतत्प्रतिपादकशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेतिचेन्न। व्यापकस्यापि तस्य श्रवणादिसाधनसंपन्ने आचार्य्यदेवभक्ति- संपृक्ते एवाविर्भावो, नान्यत्र। यथा न्यायपक्षे व्यापकस्यापि गोत्वादेः सास्नादिमत्येव संबन्धो, नान्यत्र। यथाचौपनिषदानां सिद्धान्ते ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वात्मनः, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति वचनात् सर्वत्र व्याप्त्यापि कचिदेव तद- धिकारिविशेष आसन्नमोक्षके तत्साक्षात्कारो, नान्यत्र, तद्वत्।

एतेनैव सर्वेषामपि भगवदीयगुणानां स्वरूपवद् व्यापकत्वं मोक्षादिदानहेतुत्वं, स्वाभाविकत्वं चोक्तं भवति। अतो न सर्वमोक्षप्रसङ्गदोषोत्थानाऽवकाशः। नापि साधनादिवैयर्थ्यापत्तिः। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतेः। एतच्चाऽग्रे निपुणं वक्ष्यामः॥

अथ संख्याविवादं निराकरोति—प्रतिदेहभिन्नमिति॥ देहं देहं प्रति भिन्नमिति प्रतिदेहभिन्नम्। ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु चतुर्विधेष्वपि देहेषु स्वरूपेणैव भिन्नमिति यावत्। अनेन परमात्मनो जीवानां च महद्वैलक्षण्यमुक्तम्। परमेश्वरस्य सर्वत्रैकत्वात्। अत एव प्रत्यगात्मनामपि मिथोभेदसिद्ध्या एकजीववादिपक्षो निरस्तः। अन्यथा एकस्मिन्नपि सुप्ते मूर्छिते मृते वा निखिलस्यापि प्रतीत्यापत्तेः। एतेनैव सुखादिगुणसांकर्यशङ्कापि दूरतो निरस्ता भवति। तथाच शास्त्रम्—"अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयति एष ते आत्माऽन्तर्याम्यऽमृतः, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, धियो यो नः प्रचोदयात्, शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते, भेदव्यपदेशाच्चाऽन्यः, अधिकं तु भेदनिर्देशात्, न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्। इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च। बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता" इत्यादि॥

तथात्वेऽप्येकैकस्य जीवस्योक्तसाधनसंपत्त्या क्रमेण मोक्षाऽभ्युपगमे कदाचित् सर्वेषामेव मोक्षापत्तौ निःशेषकार्यकारणात्मकविश्वात्यन्ताभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधत्ते—यदनन्तमाहुरिति॥ यद् यस्माज्जीवमनन्तमाहुस्तस्मान्नोक्तशङ्कावकाशः

इत्यर्थः । अनन्तत्वं चात्र संख्यानिरूपितावसानशून्यत्वम् । असंख्याकमिति यावत् । आहुरित्यत्र वेदान्तवाक्यानि महर्षयश्चेति योज्यम् । तानि च पूर्वमेवोदाहृतानि । जीवमित्यत्रैकवचनोक्तिर्जीवत्वसामान्याभिप्रायिका । अन्यथा प्रतिदेहभिन्नमनन्तमित्यनयोर्विशेषणयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । नचैकजीववादपक्षेऽपि उपाधिनैव तयोः संभव इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि पूर्वोक्तदोषस्य तादवस्थ्यात् । तस्माज्जीवत्वजात्यभिप्रायकमेवात्रैकवचनमित्येव वरम् । आचार्य्यप्रोक्ता या जातिः, सा नित्या साऽजराऽमरेति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातवचनात् ॥ १ ॥

एवं तावत् प्रत्यगात्मनः स्वरूपगुणपरिमाणसंख्याविशेषेषु प्रमाणपूर्वकं निरूपितेषु सत्सु तथाभूतप्रमाणसिद्धस्वरूपकं परमार्थसद्वस्तु चेत् कथं नानुभूयते इति शङ्कां परिहरन् विशिनष्टि—

अनादिमायापरियुक्तरूपं
त्वेनं विदुर्वै भगवत्प्रसादात् ॥
मुक्तं च बद्धं किल बद्धमुक्तं
प्रभेदबाहुल्यमथैषु बोध्यम् ॥ २ ॥

अनादिमायापरियुक्तरूपमिति ॥ अनाद्या अघटघटनापटीयस्या गुणमय्या मायया प्रकृत्या परियुक्तं परिवेष्टितं संकुचितं रूपं धर्मभूतज्ञानं यस्य तम् । श्रीभगवतः पुरुषोत्तमात् । पराङ्मुखतयाऽनादिकर्म्मात्मकाविद्यावच्छिन्नत्वाद् देहेन्द्रियादिलक्षणमायागुणाब्धितरङ्गताडितस्वरूपत्वेनात्यन्तसंकुचितज्ञानत्वान्नानुभूयते प्रत्यगात्मतत्त्वमित्यर्थः ।

ननु, एवं तर्हि, गौरनाद्यन्तवतीत्यादिश्रुतेर्मायागुणप्रवाहस्य अनाद्यनन्तत्वात् कदाचिदपि तज्ज्ञानं न स्यात् । तथात्वे च तितिक्षाविषयत्वमेव तद्विविदिषायाः, सुतरां वैयर्थ्यं च तत्प्रतिपादक-

शास्त्रस्यापीतिचेत् तत्राह–त्वेनं विदुर्वै भगवत्प्रसादादिति । वा इति निश्चयार्थः । तुशब्दः शङ्कानिरासपरः । एवं प्रमाणसिद्धमपि प्रसगात्मानं श्रीभगवतः पुरुषोत्तमस्यानुग्रहाद् विदुः । भगवदीयाऽनादिवैदिकसत्संप्रदायानुयायिन इति शेषः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको,धातुः प्रसादान्महिमानमात्मन इति श्रुतेः । एतदुक्तं भवति । मायाया अनाद्यनन्तत्वेऽपि तत्तत्क्षेत्रज्ञविशेषकर्म्मनिमित्तकबन्धमोक्षयोरीश्वरस्यैव प्रदातृत्वेन नियामकत्वात् । न माया, भावाभावयोः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरिति श्रुतेः । "बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इत्यादिस्मृतेश्च । तस्मात् तद्विषयकज्ञानसकोचलक्षणाज्ञाननिवृत्तौ तज्ज्ञानविकाशो भवत्येव, घटस्थदीपस्य तदात्मकप्रतिबन्धसंकुचितप्रभस्य घटात्मकप्रतिबन्धनिवृत्तौ तत्प्रभाप्रकाशवत् । तस्मात् तज्जिज्ञासायाः सार्थकत्वान्न तितिक्षाविषयता, नापि तद्विधायकशास्त्रवैयर्थ्यमिति ।

नन्वनुग्रहस्यान्योपायसापेक्षत्वं न वा । नाद्यः । अप्रधानतापत्तेः । अन्योन्याश्रयापत्तेश्च । नापि द्वितीयः । सर्वत्र व्याप्तिप्रसङ्गादिति चेन्न । तस्य निरपेक्षत्वेऽपि नैर्घृण्यादिदोषनिवृत्तये, उपायान्तरप्रतिपादकशास्त्रबाधानिवृत्तये च साधनान्तरस्य व्याजमात्रत्वाभ्युपगमान्नोक्तविकल्पावकाशः । इदमत्राकूतम् । यद्यपि, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्य इति श्रुतिस्मृतिभ्यः श्रीपुरुषोत्तमस्य रमाकान्तस्यातिशयसाम्यशून्यस्य भगवतः स्वतन्त्र एव प्रसादो, निरङ्कुशैश्वर्य्यत्वात् । तथापि साधनान्तरप्रतिपादकशास्त्रस्यापि स्वसत्यप्रतिज्ञत्वापादकत्वाद् बाधा मा भूद्, तस्मिन् बाधिते सति स्वस्य प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गेनानि-

प्रत्वात् । इतरथा, रामो द्विर्नाभिभाषत इत्यादिशास्त्रबाधात् साधनान्तरस्यापि व्याजीक्रियते । किञ्च । सर्वथा निर्व्याजत्वाभ्युपगमे, नैर्घृण्यादिप्रसङ्गः स्यात् । न हि व्याजमात्रस्य वस्तुनः स्वातन्त्र्यहानिकारकत्वे शक्तिः । तथात्वे च न कश्चिद्विरोधः । अन्यथा, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्, मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययमित्यादिशास्त्रव्याकोपाद् उक्तसिद्धान्त एव वरीयान्, अलं विस्तरेणेति ।

एवमेतावता जीवात्मस्वरूपादिकं निरूप्य तज्ज्ञानाऽज्ञानकारणं च निर्णीतमिदानीं पूर्वमुपक्षिप्तं जीवविशेषं विविनक्ति-मुक्तञ्चेति । चकारो बद्धसमुच्चयार्थकः । बद्धं चेत्यर्थः । भक्त भजनाऽर्हं मुमुक्षुमिति तत्सापेक्षनिरूप्यत्वाद् बुभुक्षुरपि उक्तो भवति । स्वाभाविक्यपरिच्छिन्नध्येयाकारेन्द्रियवृत्तिमत्तया भजनशीलत्वाद् भक्तशब्दो मुमुक्षुवाचकः । तद्भिन्नस्तद्भाववद्बुभुक्षुरिति यावत् । यद्यपि बद्धमुक्तभेदाद् द्वैविध्यमुक्तम्, अथापि बद्धमुक्तप्रभेदबाहुल्य बोध्यमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति । जीवात्मानस्तावद् द्विविधाः । बद्धमुक्तभेदात् । तत्र बद्धो नामानादिकर्मवासनाकार्यभूतदेवतिर्यग्गाद्यनेकविधशरीरतत्संबन्धिषु आत्मत्वाऽऽत्मीयाभिमानदार्ढ्यवन्तो बद्धाः । तथाभूताश्च द्विविधाः । मुमुक्षुबुभुक्षुभेदात् । तत्र मुमुक्षव आध्यात्म्यादिविविधसांसारिकदुःखानुभवजातक्लेशवत्तया विरक्ताः सन्तः संसारान्मोक्षमिच्छव इति । तेऽपि द्विविधाः—भगवद्भावापत्तिलक्षणमुक्तिकामा, निजस्वरूपापत्तिकामाश्च । वैषयिकानन्दमिच्छवो बुभुक्षवः । तेऽपि द्विविधाः, भाविश्रेयस्का, नित्यसंसारिणश्चेति । मुक्ता अपि द्विविधाः, निसमुक्ता मुक्ताश्चेति । तत्राद्याश्च गर्भजन्मजरामरणादिप्रकृवितता-

बन्धतत्कार्यदुःखविषयकानुभवशून्यत्वे सति नित्यभगवदीयदर्शनादिभजनानुभवानन्दैकरसाः। तेऽप्यानन्तर्य्यपार्षदभेदेन द्विविधाः। तत्रानन्तर्य्याः किरीटकटककुण्डलवंशयादयः। पार्षदा विश्वक्सेनगरुडादयः। सदा पश्यन्ति सूरय इत्यादिवचनात्। मुक्ता नामाऽनादिकर्म्मात्मकाविद्यानिरूपितप्रकृतितत्कार्य्यसम्बन्धदुःखादिविनिर्मुक्ताः। तेऽपि द्विविधाः। "निरतिशयानन्दरूपभगवद्भावापत्तिलक्षणमुक्तिवन्त एके। "बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः। इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" इति भगवदुक्तेः। स्वस्वरूपानन्दापत्तिमात्रेण संतुष्टाश्चान्ये। तत्र भगवद्भावापन्नानां तदिच्छानुरूपनिजेच्छयानन्तविग्रहादिपरिग्रहोऽपि श्रुतिसिद्धो भगवदवतारादिवत्। स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सहस्रधा भवत्यपरिमितो भवतीत्यादिवचनात्। अन्येऽपि भेदा आकरेषु द्रष्टव्याः। अलमतिविस्तरेण॥ इति त्वम्पदार्थसंग्रहः॥ २॥

अथाऽचेतनं निरूप्यते—

अप्राकृतं प्राकृतरूपकं च
कालस्वरूपं तदचेतनं मतम्॥
मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं
शुक्लादिभेदाश्च समेऽपि तत्र॥ ३॥

अप्राकृतमित्यादिना। अचेतनं त्रिविधं मतं श्रुतिभिरित्यन्वयः। अचेतनत्वं च चेतनविजातीयत्वम्। ज्ञातृत्वाद्यनधिकरणत्वञ्च। त्रैविध्यमेव विविच्यते—अप्राकृतं प्राकृतरूपकं च कालस्वरूपमिति। तत्र तावत् प्राकृतं विशिनष्टि—मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यमिति। मायादिपदैरभिधीयमानं प्राकृतम्।

आदिपदेन, तमोऽव्यक्तादिसंग्रहः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अव्यक्तात् पुरुषः पर इति श्रुतिभ्यः । "अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिसत्तमैः । प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् । अक्षय्यं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् । हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तदेव लक्षणमुखेन द्योतयति—शुक्लादिभेदाश्च समेऽपि तत्रेति । तत्र तस्मिन् प्राकृतपदार्थे, समेऽपि सर्वेऽपि शुक्लादिभेदाः सन्ति । आदिशब्देन लोहितादिग्रहः । शुक्लादिपदाभिधेयसत्त्वादिगुणत्रयाश्रयत्वं प्राकृतत्वमिति यावत् । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामितिश्रुतेः । गुणाश्च सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र ज्ञानादिकारणं गुणः सत्त्वम् । सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति वचनात् । इदमेव रजस्तमसी अभीभूय उत्कृष्टं सन्मोक्षौपयिकमभिधीयते, श्रीभगवद्गीतोक्तशमदमादिसाधनकदम्बाऽऽचरणद्वारेण । लोभादिकारणं गुणविशेषो रजः । रजसो लोभ एव चेति वचनात् । इदमेव लोभादिद्वारा क्षेत्रज्ञानां तत्त्वनिष्ठाभ्रंशहेतुः । प्रमादादिकारणं गुणविशेषस्तमः । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवचेति वचनात् । इदञ्च स्वपरस्वरूपावरणे प्रधानकारणम् । इदमेव गुणत्रयाश्रयभूतं द्रव्यं साम्यावस्थापन्नं सत् प्रधानादिशब्दवाच्यम् अनादिजीवादृष्टानुसारिण्या श्रीपुरुषोत्तमेच्छया विक्षिप्तं सद् गुणवैषम्यं भजते । स एव कार्य्यव्यक्तीभावकालः । "प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययावि"ति स्मृतेः । सृष्टिक्रमश्च प्रलयावसाने सृष्टिसमये सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यकारणप्राणिकर्मसहकृताऽचिन्त्यशक्तिमतो भगवतः श्रीमाधवस्य प्रपञ्चोत्पादनविषयिकाभिरा-

कलनचिकीर्षाकृतिभिः प्रकृतौ विक्षेप उत्पाद्यते। तथाऽत्र श्रुतयः—यः सर्वज्ञः सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः, तदैक्षैत बहु स्यां प्रजायेय, सोऽकामयत बहु स्यां, तन्मनोऽनुकुरुत इत्याद्याः। प्रकृतिपरिणाम एव व्यक्तकार्यादिशब्दैरभिधीयते। तच्चानेकविधम्। तथाहि—प्रथमं परमेश्वरेच्छातन्त्रप्रकृतिर्गुणवैषम्यात् कार्योन्मुखं प्राप्ता सती महत्तत्वं व्यञ्जयति। तदेवाध्यवसायहेतुः, सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधश्चेति। ततोऽहंकारो जीवानां देहादावात्मबुद्ध्युत्पादनासाधारणहेतुः। सोऽपि सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधो, वैकारिकतैजसभूतादिशब्दवाच्यश्च। तत्र वैकारिकादहंकारादिन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवता मनश्च। तदेव मनो वृत्तिभेदात् स्थानभेदाच्चान्तःकरणचतुष्टयसंज्ञां लभते। सात्त्विकाहंकारोपादानकद्रव्यत्वे सत्यन्तर्ज्ञानकरणत्वं तत्त्वम्। चतुष्टयं च मनोबुद्धिचित्ताऽहंकारभेदाद् बोध्यम्। तत्र मननादिहेतुत्वं मनस्त्वम्। इदमेव मनः शब्दादिसंबन्धं सद् बन्धहेतुः। तत्परित्यागपूर्वकं सपरिकरभगवद्विषयमावण्ये सति मोक्षहेतुः। "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम्। मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च। अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्" इतिवचनात्। बोधनकरणत्वं बुद्धित्वम्। देहादावहंकरणहेतुत्वम् अहंकारत्वम्। चिन्तनहेतुत्वं चित्तत्वम्।

तेषां चन्द्रब्रह्मरुद्रक्षेत्रज्ञा अधिष्ठात्र्यो देवताः। तथाच सुबालोपनिषच्छ्रुतयः—मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतं, बुद्धिरध्यात्मं बोधयितव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम्, अहंकारोऽध्यात्मम् अहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतम्, चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतमित्याद्याः। क्वचिच्चैषामधिष्ठातृत्वेन वासुदेवादयश्चतुर्व्यूहदेवा अप्युच्यन्ते। तेषां मन-

आदिपूपास्यत्वेन प्रतिपादनाभिप्रायत्वान्नोक्तसिद्धान्तविरोधः । चन्द्रादीनां तत्प्रवर्तकत्वं, व्यूहदेवानां तदन्तर्यामितया तत्रोपास्यत्वमुभयमपि घटत एवेत्यर्थः । मनसः स्थानं गलान्तरं, बुद्धेर्वदनम्, अहंकारस्य हृदयं, चित्तस्य नाभिरिति शारीरकोपनिषत्पाठादेषां स्थानक्रमोऽपि ज्ञेयः । तैजसाहंकाराद् बाह्येन्द्रियाणि दशसंख्याकानि जायन्ते । शब्दादिविषयत्राह्यज्ञानकर्मैकतरकरणत्वे सति तैजसाहंकारोपादानकद्रव्यत्वं बाह्येन्द्रियत्वम् । तद् द्विविधम् । ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चेति । तत्र शब्दादिविषयकबाह्यज्ञानासाधारणकारणत्वं ज्ञानेन्द्रियत्वम् । तच्च पञ्चधा, श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणभेदात् । शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम् । मनुष्याणां कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नदेशवर्ति, पादोदराणां नयनवृत्ति । रूपमात्रग्राहकमिन्द्रियं चक्षुः । नयनवृत्ति । स्पर्शमात्रग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । सर्वशरीरवृत्ति । नखदन्तकेशादिषु प्राणमान्द्यतारतम्यात् स्पर्शोऽनुपलम्भः । रसमात्रग्राहकमिन्द्रियं रसनं, जिह्वाग्रवर्ति । गन्धमात्रग्राहकमिन्द्रियं घ्राणम् । नासाग्रवृत्ति । तेषां दिग्वातार्कवरुणाऽश्विनोऽधिष्ठात्र्यो देवताः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाश्च । स्थानादि स्थानिभ्यो नेयन्त इत्युपक्रम्य, चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् । १ । श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतम् । २ । नासाऽध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतम् । ३ । जिह्वाध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतम् । ४ । त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम् । ५ । इत्यादिश्रुतेः । पृथ्वीशब्देनाश्विनौ लक्ष्येते । अन्यथा वाक्यान्तरविरोधात् । एतेषां पञ्चमहाभूताप्यायकत्वेन भौतिकत्वमप्युपचर्यते । वचनादानाद्यसाधारणकारणमिन्द्रियम् । कर्मेन्द्रियं वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञाभेदात् पञ्चविधम् । तत्र

वर्णोच्चारणासाधारणकारणेन्द्रियं वाक्, कण्ठादिस्थानवृत्तिः । "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" इत्यादि वेदभाष्ये । पश्वादीनां तत्संस्कारशून्यत्वात् तदभावः । शिल्पादानाद्यऽसाधारणकारणमिन्द्रियं पाणिः । मनुष्यादीनां कराङ्गुल्यादिवृत्तिः । हस्त्यादीनां नासाग्रादिवृत्तिः । विहरणक्रियाऽसाधारणकारणमिन्द्रियं पादः । मनुष्यादीनामङ्घ्रिवृत्तिः । भुजगपक्ष्यादीनामुरःपक्षादिवृत्तिः । मलविसर्गकारणमिन्द्रियं पायुस्तदवयववृत्तिः । आनन्दविशेषकारणमिन्द्रियमुपस्थं मेहनादिवृत्ति । तेषां वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठात्र्यो देवताः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्माणि । तथाच श्रुतयः—वागध्यात्मं, वक्तव्यमधिभूतम्, अग्निस्तत्राधिदैवतम् । हस्तावध्यात्मम्, आदातव्यमधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्मं, गन्तव्यमधिभूतं, विष्णुस्तत्राधिदैवतम् । पायुरध्यात्मं, विसर्गयितव्यमधिभूतं, मृत्युस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थोऽध्यात्मम्, आनन्दयितव्यमधिभूतं, प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमित्याद्याः सुबालोपनिषत्पठिताः ।

तानि चाणूनि प्रतिशरीरं भिन्नानीति यावदत्यन्तप्रलयमवस्थातिस्वभावकानि । भूतादिलक्षणतामसाहङ्काराच्छब्दादिपञ्च, तन्मात्राणि, आकाशादिपञ्च महाभूतानि चोत्पद्यन्ते । तामसाहंकारस्य भूतानां चान्तरालिको व्यवहितसूक्ष्मपरिणामात्मकं द्रव्यं तन्मात्रशब्दाभिधेयम् । दुग्धदध्नोरान्तरालिककलिलादिपरिणामवत् । तदेव स्थूलावस्थापन्नं भूतशब्दवाच्यं भवति । एवञ्च भूतादिसंज्ञकाहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम् । शब्दतन्मात्रादाकाशः । आकाशात् स्पर्शतन्मात्रम् । स्पर्शतन्मात्राद्वायुः । वायो रूपतन्मात्रम् । तस्मात् तेजः । तेजसो रसतन्मात्रम् । तस्मादापः ।

आदिपूपास्यत्वेन प्रतिपादनाभिप्रायत्वान्नोक्तसिद्धान्तविरोधः। चन्द्रादीनां तत्प्रवर्तकत्वं, व्यूहदेवानां तदन्तर्य्यामितया तत्रोपास्यत्वमुभयमपि घटत एवेत्यर्थः। मनसः स्थानं गलान्तरं, बुद्धेर्वदनम्, अहंकारस्य हृदयं, चित्तस्य नाभिरिति शारीरकोपनिषत्पाठादेषां स्थानक्रमोऽपि ज्ञेयः। तैजसाहंकाराद् बाह्येन्द्रियाणि दशसंख्याकानि जायन्ते। शब्दादिविषयबाह्यज्ञानकर्मैकतरकरणत्वे सति तैजसाहंकारोपादानकद्रव्यत्वं बाह्येन्द्रियत्वम्। तद् द्विविधम्। ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चेति। तत्र शब्दादिविषयकबाह्यज्ञानासाधारणकारणत्वं ज्ञानेन्द्रियत्वम्। तच्च पञ्चधा, श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणभेदात्। शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम्। मनुष्याणां कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नदेशवर्ति, पादोदराणां नयनवृत्ति। रूपमात्रग्राहकमिन्द्रियं चक्षुः। नयनवृत्ति। स्पर्शमात्रग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। सर्वशरीरवृत्ति। नखदन्तकेशादिषु प्राणमान्द्यतारतम्यात् स्पर्शाऽनुपलम्भः। रसमात्रग्राहकमिन्द्रियं रसनं, जिह्वाग्रवर्ति। गन्धमात्रग्राहकमिन्द्रियं घ्राणम्। नासाग्रवृत्ति। तेषां दिग्वातार्कवरुणाऽश्विनोऽधिष्ठात्र्यो देवताः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाश्च। स्थानादि स्थानिभ्यो नेयन्त इत्युपक्रम्य, चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम्। १। श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतम्। २। नासाऽध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतम्। ३। जिह्वाध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतम्। ४। त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम्। ५। इत्यादिश्रुतेः। पृथ्वीशब्देनाश्विनौ लक्ष्येते। अन्यथा वाक्यान्तरविरोधात्। एतेषां पञ्चमहाभूताप्यायकत्वेन भौतिकत्वमप्युपचर्य्यते। वचनादानाद्यसाधारणकारणमिन्द्रियम्। कर्मेन्द्रियं वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञाभेदात् पञ्चविधम्। तत्र

वर्णोच्चारणासाधारणकारणेन्द्रियं वाक्, कण्ठादिस्थानवृत्तिः। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" इत्यादि वेदभाष्ये। पश्वादीनां तत्संस्कारशून्यत्वात् तदभावः। शिल्पादानाद्यऽसाधारणकारणमिन्द्रियं पाणिः। मनुष्यादीनां कराङ्गुल्यादिवृत्तिः। हस्त्यादीनां नासाग्रादिवृत्तिः। विहरणक्रियाऽसाधारणकारणमिन्द्रियं पादः। मनुष्यादीनामङ्घ्रिवृत्तिः। भुजगपक्ष्यादीनामुरःपक्षादिवृत्तिः। मलविसर्गकारणमिन्द्रियं पायुस्तदवयववृत्तिः। आनन्दविशेषकारणमिन्द्रियमुपस्थं मेहनादिवृत्ति। तेषां वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठात्र्यो देवताः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्माणि। तथाच श्रुतयः—वागध्यात्मं, वक्तव्यमधिभूतम्, अग्निस्तत्राधिदैवतम्। हस्तावध्यात्मम्, आदातव्यमधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतम्। पादावध्यात्मं, गन्तव्यमधिभूतं, विष्णुस्तत्राधिदैवतम्। पायुरध्यात्मं, विसर्गयितव्यमधिभूतं, मृत्युस्तत्राधिदैवतम्। उपस्थोऽध्यात्मम्, आनन्दयितव्यमधिभूतं, प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमित्याद्याः सुबालोपनिषत्पठिताः।

तानि चाणूनि प्रतिशरीरं भिन्नानीति यावदत्यन्तप्रलयमवस्थातिस्वभावकानि। भूतादिलक्षणतामसाहङ्काराच्छब्दादिपञ्च, तन्मात्राणि, आकाशादिपञ्च महाभूतानि चोत्पद्यन्ते। तामसाहंकारस्य भूतानां चान्तरालिको व्यवहितसूक्ष्मपरिणामात्मकं द्रव्यं तन्मात्रशब्दाभिधेयम्। दुग्धदध्नोरान्तरालिककलिलादिपरिणामवत्। तदेव स्थूलावस्थापन्नं भूतशब्दवाच्यं भवति। एवञ्च भूतादिसंज्ञकाहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्। शब्दतन्मात्रादाकाशः। आकाशात् स्पर्शतन्मात्रम्। स्पर्शतन्मात्राद्वायुः। वायो रूपतन्मात्रम्। तस्मात् तेजः। तेजसो रसतन्मात्रम्। तस्मादापः।

अद्भ्यो गन्धतन्मात्रम्। तस्मात् पृथिवीत्युत्पत्तिक्रमः।

तेषां गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चैव। तत्र सर्वेऽपि पृथिव्या गुणाः। अपां गुणाश्चत्वारो रसपर्यन्ताः। तेजो-गुणस्त्रयो रूपाऽन्तसानाः। वायोः शब्दस्पर्शौ। नभसः शब्दमा-त्रम्। तत्र श्रुतयः–शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिव्यागुणाः। तेषु गन्धहीनाश्चत्वारोऽपां गुणाः। तेषु गन्धरसहीनास्त्रयो गुणा अग्नेः। शब्दस्पर्शाविति वायोः। शब्द एक आकाशस्येति लौकिकोपनिषदि पठ्यमानाः। "आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा। शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् संयुक्तान्युत्तरोत्तरैरिति" वैष्णवपुराणवचनं च। एतेन तेषां लक्षणमप्युक्तं भवति। तथा-हि—स्पर्शाद्यनाधारत्वे सति विशिष्टशब्दाश्रयत्वमाकाशत्वम्। विशिष्टशब्दाधारत्वे सति अवकाशहेतुत्वं च। विशिष्टस्पर्शाश्रयत्वे सति रूपशून्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वे सति गन्धशून्यत्वं वायुत्वम्। तत्र शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणः। स च पञ्चविधः—प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात्। ऊर्ध्वगतिमान् नासादिस्थानवृत्तिः प्राणः। अधोगतिः पाय्वादिस्थानवृत्तिर-पानः। विश्वगतिरखिलशरीरवृत्तिर्व्यानः। पीताऽशितपाना-द्युद्गारक्रियाहेतुः कण्ठस्थानवृत्तिरुदानः। अशितपीताऽऽदि-समीकरणहेतुः समानः, सर्वाङ्गवृत्तिः। अन्यथा सर्वत्र समीकर-णानुपपत्तेः। तथा च श्रुतयः—अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामत्येष वा वं स प्राणः। अथ योऽयमवाङुत्क्रामत्येष वा व सोऽपानः। येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वा व स व्यानः। अथ योऽयं पीतमशितमुद्गिरत्येष वा व स उदानः। अथ योऽयं स्थविष्ठमन्नं पातयितुमपाने स्थापयति, अणिष्ठं चाङ्गे समानयति एष वा व स समान इत्याद्या मैत्रेयोपनिषत्पठिताः।

केचित्तु, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चान्ये वायवः । तत्र नाग उद्गिरणकरः, कूर्म्म उन्मीलनकरः, कृकलः, क्षुधाकरो, देवदत्तो जृम्भणकरो, धनञ्जयः पोषणकर इति वदन्ति तच्चिन्त्यम् । एषां प्राणादिष्वेवान्तर्भावान्न पृथग्ग्रहः ।

उष्णस्पर्शवत्त्वे सति भास्वररूपाधारत्वं, विशिष्टरूपाश्रयत्वे सति गन्धशून्यत्वं च तेजस्त्वम् । शीतस्पर्शवत्त्वं, गन्धाभाववत्त्वे सति विशिष्टरसवत्त्वम् अपां लक्षणम् । विशिष्टगन्धाश्रयत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शत्वे सति रूपाद्याश्रयत्वं च, शब्दाश्रयत्वे सति स्पर्शादिमत्त्वं, रसवत्त्वे सति गन्धादिमत्त्वं च पृथिवीलक्षणमिति बोध्यम् ।

इत्थं प्रकृतिमहदहंकाराः,मनो,दशेन्द्रियाणि,तन्मात्रापञ्चकं, भूतपञ्चकं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि ।

अत्र केचिन्महाभूतोत्पत्तिक्रमं वर्णयन्ति । अन्ये च भूतादेः पञ्चतन्मात्राणि, तेभ्यः क्रमात् पञ्चमहाभूतोत्पत्तिमाहुः ।

इतरे तु भूतादेः शब्दतन्मात्रं, तत आकाशः स्पर्शतन्मात्रं च जायते । स्पर्शतन्मात्राद् वायुः, रूपतन्मात्रं च जायते इत्यादिक्रमेण सृष्टिमाहुः । तच्चिन्त्यम् । प्रलयक्रमविरोधात् । नचैवं सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरुद्धक्रमपरत्वेनैकतमस्य क्रमस्यापि प्रामाण्यं न स्यात् । सर्वासामपि श्रुतित्वेन तुल्यप्रामाण्यादिति वाच्यम् । गुणोपसंहारन्यायेन सर्वस्यापि वाक्यजातस्य सामञ्जस्यमेव । तस्मादुक्तक्रमस्य वरीयस्त्वम् । स्मृत्युपबृंहितश्रुतिविषयत्वात् । तथाच श्रुतिः—स होवाच तं हि वै पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत्, तस्मादव्यक्तमेवाक्षरं, तस्मादक्षरान्महत्तत्त्वं, महतो वै अहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तेभ्यो भूतानीति गोपालोपनिषत्पठिता । व्याख्याता चैषा श्रीपराशरेण "प्रधानं पुरुषं चैव

अद्भ्यो गन्धतन्मात्रम्। तस्मात् पृथिवीत्युत्पत्तिक्रमः।

तेषां गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चैव। तत्र सर्वेऽपि पृथिव्या गुणाः। अपां गुणाश्चत्वारो रसपर्यन्ताः। तेजो-गुणास्त्रयो रूपाऽवसानाः। वायोः शब्दस्पर्शौ। नभसः शब्दमात्रम्। तत्र श्रुतयः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिव्यागुणाः। तेषु गन्धहीनाश्चत्वारोऽपां गुणाः। तेषु गन्धरसहीनास्त्रयो गुणा अग्नेः। शब्दस्पर्शाविति वायोः। शब्द एक आकाशस्येति लौकिकोपनिषदि पठ्यमानाः। "आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा। शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् संयुक्तान्युत्तरोत्तरैरिति" वैष्णवपुराणवचनं च। एतेन तेषां लक्षणमप्युक्तं भवति। तथा-हि—स्पर्शाद्यनाधारत्वे सति विशिष्टशब्दाश्रयत्वमाकाशत्वम्। विशिष्टशब्दाधारत्वे सति अवकाशहेतुत्वं च। विशिष्टस्पर्शाश्रयत्वे सति रूपशून्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वे सति गन्धशून्यत्वं वायुत्वम्। तत्र शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणः। स च पञ्चविधः—प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात्। ऊर्ध्वगतिमान् नासादिस्थानवृत्तिः प्राणः। अधोगतिः पाय्वादिस्थानवृत्तिरपानः। विश्वगतिरखिलशरीरवृत्तिर्व्यानः। पीताऽशितपाना-द्युद्गारक्रियाहेतुः कण्ठस्थानवृत्तिरुदानः। अशितपीताऽऽदि-समीकरणहेतुः समानः, सर्वाङ्गवृत्तिः। अन्यथा सर्वत्र समीकर-णानुपपत्तेः। तथा च श्रुतयः—अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामत्येष वा वं स प्राणः। अथ योऽयमवागुत्क्रामत्येष वा व सोऽपानः। येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वा व स व्यानः। अथ योऽयं पीतमशितमुद्गिरत्येष वा व स उदानः। अथ योऽयं स्थविष्ठमन्नं पातयितुमपाने स्थापयति, अणिष्ठं चाङ्गे समानयति एष वा व स समान इत्याद्या मैत्रेयोपनिषत्पठिताः।

केचित्तु, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चान्ये वायवः। तत्र नाग उद्गिरणकरः, कूर्म उन्मीलनकरः, कृकलः, क्षुधाकरो, देवदत्तो जृम्भणकरो, धनञ्जयः पोषणकर इति वदन्ति तच्चिन्त्यम्। एषां प्राणादिष्वेवान्तर्भावान्न पृथग्ग्रहः।

उष्णस्पर्शवत्त्वे सति भास्वररूपाधारत्वं, विशिष्टरूपाश्रयत्वे सति गन्धशून्यत्वं च तेजस्त्वम्। शीतस्पर्शवत्त्वं, गन्धाभाववत्त्वे सति विशिष्टरसवत्त्वम् अपां लक्षणम्। विशिष्टगन्धाश्रयत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शत्वे सति रूपाद्याश्रयत्वं च, शब्दाश्रयत्वे सति स्पर्शादिमत्त्वं, रसवत्त्वे सति गन्धादिमत्त्वं च पृथिवीलक्षणमिति बोध्यम्।

इत्थं प्रकृतिमहदहंकाराः, मनो, दशेन्द्रियाणि, तन्मात्रापञ्चकं, भूतपञ्चकं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि।

अत्र केचिन्महाभूतोत्पत्तिक्रमं वर्णयन्ति। अन्ये च भूतादेः पञ्चतन्मात्राणि, तेभ्यः क्रमात् पञ्चमहाभूतोत्पत्तिमाहुः।

इतरे तु भूतादेः शब्दतन्मात्रं, तत आकाशः स्पर्शतन्मात्रं च जायते। स्पर्शतन्मात्राद् वायुः, रूपतन्मात्रं च जायते इत्यादिक्रमेण सृष्टिमाहुः। तच्चिन्त्यम्। प्रलयक्रमविरोधात्। नचैवं सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरुद्धक्रमपरत्वेनैकतमस्य क्रमस्यापि प्रामाण्यं न स्यात्। सर्वासामपि श्रुतित्वेन तुल्यप्रामाण्यादिति वाच्यम्। गुणोपसंहारन्यायेन सर्वस्यापि वाक्यजातस्य सामञ्जस्यमेव। तस्मादुक्तक्रमस्य वरीयस्त्वम्। स्मृत्युपबृंहितश्रुतिविषयत्वात्। तथाच श्रुतिः—स होवाच तं हि वै पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत्, तस्मादव्यक्तमेवाक्षरं, तस्मादक्षरान्महत्तत्त्वं, महतो वै अहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तेभ्यो भूतानीति गोपालोपनिषत्पठिता। व्याख्याता चैषा श्रीपराशरेण "प्रधानं पुरुषं चैव

प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाऽव्ययौ । स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च परमेश्वरः । स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः । गुणसाम्यात् ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणव्यञ्जनसंभूतः सर्गकाले द्विजोत्तम । सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् । प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम् । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः । त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्त्वादजायत । भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः । ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् । आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह । बलवानभवद् वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः । ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपं गुणमुच्यते । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणो रसमात्रं ससर्ज ह । संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि च । विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे ।

संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः । भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात्तु तामसात् । तैजसादिन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः" इत्यादिना । इह च तन्मात्राणां विषयाणां च समानसंज्ञास्मरणादभेदशङ्का न कार्य्या । पूर्वेषां भूतकारणत्वेन द्रव्यत्वम्, उत्तरेषां च तदाश्रितत्वेन तद्गुणत्वमिति विवेकः । अन्यथा तेषामेव भूतोपादानत्वं तद्गुणत्वं च महद्विरुद्धमेव । तत्र प्रकृतिमहदहङ्काराः, पञ्च भूतानि च स्थूलदेहस्योपादानकारणानि । इन्द्रियाणि भूषणे रत्नानीव तदाक्रम्य स्थितानि । पञ्चतन्मात्राणि, मनो, दशेन्द्रियाणि, प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्योपादानानि । तत्र प्राणस्य स्पर्शतन्मात्रकार्य्यत्वात् तेनैकीकृत्य श्रुतौ षोडशसंख्यात्वव्यपदेशः । इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्यादि । शरीरलक्षणं च, चेतननियताधेयत्वे

सति तद्भोगायतनत्वं, चेतननियताश्रयत्वे सति तदपृथक्सिद्धत्वं चेतननियतशेषत्वं च। शरीरं द्विविधं–नित्यानित्यभेदात्। तत्र नित्यं सर्वमङ्गलाश्रयं ध्यानविषयं ध्यातॄणां सर्वपुरुषार्थकारणं श्रीरमाकान्तस्य विग्रहम्। नित्यमुक्तानां विष्वक्सेनननन्दसुनन्दनादिपार्षदानां स्वाभाविकं गरुडाद्याकारं च तच्चोपरिष्टान्निरूपयिष्यामः। अनित्यं द्विविधम्-अकर्मजं तज्जं चेति। आद्यमीश्वरस्य विराडादिरूपं, गरुडादीनां मुक्तानामीश्वरेच्छातत्स्वेच्छात्तं तत्तदाकारं च। कर्मजन्यं च कर्मतारतम्यादनेकविधम्। स्थावरजङ्गमादिभेदात्। स्थावरं भूधरवृक्षादिरूपम्। जङ्गमं देवतिर्यङ्मनुष्यनारक्यादिरूपम्। तदेव सामान्यतो जरायुजाण्डजोद्भिज्जादिभेदभिन्नं च बोद्धव्यम्। किञ्च महदादिशरीरान्तं सर्वमपि तत्तदवस्थापन्नं तदभिन्नमेव। तत्कार्य्यत्वात्। यथा मृत्पिण्डजन्यं मृण्मयं घटाद्यवस्थापन्नमपि मृदभिन्नमेव तद्वत्। अवस्थान्तरभाक्त्वेनैव नामरूपसंख्याव्यवहारादिभेदसिद्धिः। कार्य्यकारणयोरभेदात्, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति न्यायात्। कारणद्रव्यमेवावस्थान्तरमापन्नं सद्रूपं च कार्य्यत्वेनाभिधीयते। सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिसत्कार्य्यवादिनी श्रुतिः। अन्यथा कार्योत्पत्तिरेव न स्यात्। नहि गगनकुसुमादेरुत्पत्तिः क्वापि केनचिद् दृष्टा श्रुता वा। "नासतो विद्यते भावः। असतः सम्भवः कुतः" इत्यादिस्मृतेः। तस्मात् सदेव कार्य्यमुत्पद्यते कारणात्मकं चेति सिद्धान्तः। मक्त्यादीनि च जीवानां भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि। तत्र भोग्यं शब्दादिकं तत्तद्विशिष्टद्रव्यमन्नपानादिकं च। भोगोपकरणं शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यादि। भोगस्थानानि ब्रह्माण्डान्तर्गतचतुर्दशभुवनानि। तान्येव मक्त्यादीनि श्रीपुरुषोत्तमस्य क्रीडातदुपकरणतत्स्थानानि चेति विवेकः।

ब्रह्माण्डं च कपित्थफलाकारं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतारब्धं चतुर्दशलोकगर्भकं प्राकृतं द्रव्यं मुमुक्षुहेयं च । तथाच सन्यासप्रकरणपठिताऽऽरण्यश्रुतिः— भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्यलोकं चातलपातालवितलसुतलतलातलरसातलमहातलं ब्रह्माण्डं च विसर्जयेदिति । तस्य वैचित्र्यसंस्थानप्रकारस्तु वैष्णवे श्रीपराशरेण पठितः । तथाहि—

"जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यमस्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः। भूपद्मस्य स शैलोऽसौ कर्णिका इव संस्थितः । जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः । मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥ १ ॥ संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपं तथा स्मृतः । तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥ २ ॥ शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः । विस्तारद्विगुणेनाऽथ सर्वतः संवृतः स्थितः । एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः । विस्तारः शाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ३ ॥ सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः । शाल्मलस्य च विस्ताराद् द्विगुणेन समन्ततः । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः ॥ ४ ॥ घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः । कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणो यस्य विस्तरः । क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥ ५ ॥ दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने । शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समावृतः । शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः ॥ ६ ॥ क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात् तु द्विगुणेन समन्ततः । स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलं तथा ॥ ७ ॥ स्वादूदकस्य परितो दृश्यते लोकसंस्थितिः ।

द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता। लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तरः । ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम्। तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितः । पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने। दशसाहस्रमेकैकं पातालं चापि सत्तम। अतलं वितलं चैव तितलं च गभस्तिमत् । महाख्यं सुतलं चापि पातालं चापि सप्तमम् । ततश्च नरका विप्र भुवोऽधः सलिलस्य च । पापिनो येषु पात्यन्ते ताञ्छृणुष्व महामुने। अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान् सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् । रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता। यावत्प्रमाणं पृथिवीविस्तारपरिमण्डलात् । नभस्तावत्प्रमाणं वै व्यासमण्डलतो द्विज।भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय मण्डलम्। लक्षाद् दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्थितम्। पूर्णे दशसहस्रे तु योजनानां निशाकरात्। नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते। द्वे लक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् बुधो नक्षत्रमण्डलात्। तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः। अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः । लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः। सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वे द्विलक्षे सम्यगास्थितः। सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम । ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्ध्वं व्यवस्थितः। मेढीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः। ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः । एकयोजनकोटिस्तु यत्र ते कल्पवासिनः। द्वे कोटी तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः। सनन्दनाद्याः कथिता मैत्रेयाऽमलचेतसः। चतुर्गुणोत्तरे चोर्द्ध्वे जनलोकात् तपः स्मृतम्। षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते । पादगम्यं तु यत्किञ्चिद्वस्त्वपि पृथिवीमयम्। स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तरोऽस्य मयोदितः । भूमिसूर्यान्तरं यत्तु

सिद्धादिमुनिसेवितम् । भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम । ध्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश । स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः । त्रैलोक्यमेतत्कृतकं मैत्रेय परिपठ्यते । जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रिकम् । कृतकाकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः । शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति । एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव । पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तरः । एतदण्डकटाहेन तिर्य्यक् चोर्ध्वमधस्तथा । कपित्थस्य यथा वीजं सर्वतो वै समावृतम् । दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतम् । स चाम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः । वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसाऽऽवृतः । भूतादिना नभः सोऽपि महता परिवेष्टितः । दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै । महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते । तदनन्तमसंख्यातं प्रमाणं चापि वै यतः । हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा महामुने । अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च" इति॥

अस्यायमर्थः । पद्माकारा पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमाणिका भूः । तत्र लक्षयोजनपरिमाणको जम्बूद्वीपः । तन्मध्ये कर्णिकाकारो मेरुः । स परितो नवभिर्वर्षैरावृतः । तस्य दक्षिणतो भारतादीनि त्रीणि वर्षाणि । उत्तरतो रम्यकादीनि त्रीणि पूर्वतो भद्राश्वम् । पश्चिमतः केतुमालम् । मध्ये वेलावृतवर्षम् । एतन्नववर्षात्मको लक्षयोजनपरिमाणकोऽयं जम्बूद्वीपस्तत्परिमाणकेन क्षारोदकार्णवेन वृतः ॥ १ ॥ सोऽर्णवो द्विगुणेन सप्तवर्षात्मकेन प्लक्षद्वीपेन । सोऽपि तत्परिमाणकेनेक्षुरसार्णवेन ॥ २॥ सोऽर्णवो द्विगुणेन सप्तवर्षात्मकेन शाल्मलद्वीपेन । स च तत्-

रिमाणकेन सुरार्णवेन ॥ ३ ॥ सोऽर्णवस्तद्द्विगुणेन सप्तवर्षात्मकेन कुशद्वीपेन । सोऽपि तत्परिमाणकेन घृतार्णवेन ॥ ४ ॥ सोऽपि द्विगुणेन सप्तवर्षात्मकेन क्रौञ्चद्वीपेन । सोऽपि तत्परिमाणकेन दधिमण्डोदार्णवेन ॥ ५ ॥ सोऽर्णवो द्विगुणेन सप्तवर्षात्मकेन शाकद्वीपेन । सोऽपि तत्परिमाणकेन क्षीरार्णवेन ॥६॥ क्षीराब्धिश्च तद्द्विगुणेन द्विवर्षात्मकेन पुष्करद्वीपेन । स च तत्परिमाणकेन मधुरजलार्णवेन वेष्टितः ॥ ७ ॥ सप्तद्वीपात्मकोऽयं भूभागः। सार्णवः स्वस्माद् द्विगुणीकृतया काञ्चनभूम्या वृतः। सा च लोकालोकेन भूधरेण। स चान्धेन तमसा। तत्तमो गर्भोदकेन। तदुदकं चाण्डकटाहेनेति तिर्य्यक्संस्थानप्रकारः। तस्या अधस्ताद् पूर्वोक्ता अतलादयः सप्तलोकास्तेषां मध्ये रौरवादय एकविंशतिर्नरकाः पापात्मककर्मफलभोगभूमयस्ततोऽधोऽन्धंतमस्ततो गर्भोदकं, ततोऽण्डकटाह इत्यधःसंस्थानप्रकारः॥

अथ पादगम्यपृथिवीमयः प्रदेशो भूर्लोकः ॥ १ ॥ तदुपरि लक्षयोजनाद् सूर्य्यमण्डलम् । तावत्पर्यन्तप्रदेशः सिद्धादिमुनिसेवितो भुवर्लोकः ॥ २ ॥ तदुपर्य्युपरि चन्द्रनक्षत्रबुधशुक्रभौमबृहस्पतिसप्तर्षिमण्डलानि । तदुपरि ध्रुवो ज्योतिश्चक्रस्य मेढीभूतः सूर्य्यमण्डलाद् ध्रुवपर्य्यन्तो देशश्चतुर्दशलक्षयोजनविस्तीर्णः स्वर्लोकः ॥ ३ ॥ तत उपरि कोटियोजनोच्छ्रायो महर्लोकः ॥ ४ ॥ तदुपरि द्विगुणोच्छ्रायो जनलोकः ॥ ५ ॥ तदुपरि तच्चतुर्गुणस्तपोलोकः ॥ ६ ॥ तदुपरि द्वादशकोट्युच्छ्रायः सत्यलोकः ॥ ७ ॥ ततस्तमस्ततो गर्भोदकं ततोऽण्डकटाहः । "सप्तसागरमानस्तु गर्भोदस्तदनन्तरम् । कोटियोजनमानस्तु कटाहः संव्यवस्थितः" इत्यादिवचनाद् कोटियोजनोच्छ्रायोऽण्डकटाहः । तच्च ब्रह्माण्डं दशगुणोत्तरोत्तरावरणैः सप्तभिरा-

द्वतम् । इत्थं लोकाण्डसन्निवेश उक्तः । ईदृशान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि ईश्वरविभूत्यात्मके प्रधानेऽर्णवोदके जलबुद्बुदानीव भ्रमन्ति । अत एव तस्याप्यनन्तत्वम् । तत्र चतुर्मुखावसाना सृष्टिः साक्षादीश्वरकृता तदुत्तरा च चतुर्मुखादिपरम्परयेति विवेकः । महदादि पृथिव्यन्तं समष्टिशब्दाभिधेयम् । यथा सेनावनराश्यादिव्यवहारः तेष्वेकैकदेशमादाय क्रियमाणं कार्य्यमस्मद्बुद्धीन्द्रियशरीरादि व्यष्टिशब्दवाच्यम् । यथा वृक्षधान्यादिव्यवहारः॥

पञ्चीकरणप्रक्रिया च भगवान् श्रीपुरुषोत्तमः पृथिव्यादिपञ्चभूतानि सृष्ट्वा एकैकं महाभूतं द्विधा विभज्य द्वयोर्भागयोः स्वभागमेकं पृथङ्निधाय द्वितीयं भागं पुनश्चतुःकृत्य तांश्च भूतान्तरेषु चतुर्षु संयोजयति । एवं चिकीर्षितेषु पञ्चस्वपि भूतेष्वेकैकस्य भूतस्यार्द्धं स्वभागो, द्वितीयार्द्धं चतुर्णां भूतानां भागेषु योजनमिति । तदुक्तं—विभज्य द्विधा पञ्चभूतानि देवस्तदर्धानि पश्चाद् विभागानि कृत्वा तदन्येषु मुख्येषु भागेषु तत्तन्नियुञ्जन् स पञ्चीकृतं पश्यति स्मेति । तथाच स्वभागस्य भूयस्त्वेनान्यभागानामल्पत्वेन पृथिव्यादिपृथग्व्यवहारोऽपि सामञ्जस्यः । त्रिवृत्करणश्रुतिश्च पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वादत्रापि मानम् । पञ्चीकरणत्वादेव शब्दादीनां सर्वत्रोपलम्भः सूपपन्नः । महदादिशरीरपर्य्यन्तेषु मध्ये, शरीरम् अन्नविकारत्वादन्नमयः पुरुष उच्यते । मन एव कर्मेन्द्रियैः सहितं सन्मनोमयः पुरुषः । प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियसहितं सत् प्राणमयः पुरुषः । विज्ञानमयः पुरुषो जीवात्मा । आनन्दमयश्च पुरुषः परमात्मा परब्रह्मेति । तद्विस्तरश्चानन्दमयाधिकरणे श्रीनिवासाचार्यचरणैर्निपुणं प्रतिपादितः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिश्रुतयस्तैत्तिरीयके आम्नाताः ॥

अथ सृष्ट्युत्क्रमेण लयो, न तु कारणनाशक्रमेण। कारणनाशानन्तरमाश्रयाभावेन कार्य्यावस्थितेरसंभवात्। क्रमश्च पृथिवी गन्धतन्मात्रद्वारेणाऽप्सु लीयते। आपो रसतन्मात्रद्वारा तेजसि तेजो रूपतन्मात्रद्वारा वायौ। स च स्पर्शतन्मात्रद्वारा व्योम्नि। तच्च शब्दतन्मात्रलयपूर्वकं भूतादितामसाहंकारे। इन्द्रियाणि राजसाहंकारे। मनो देवाश्च वैकारिके। त्रिविधोऽप्यहंकारो महति। स चाव्यक्ते। सोऽपि पुरुषे। स च ब्रह्मणि पुरुषोत्तमाख्ये इति। तथैव सुबालोपनिषद्याम्नायते, पृथिव्यप्सु लीयते, आपस्तेजसि, तेजो वायौ प्रलीयते, वायुराकाशे प्रलीयते, आकाश इन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते, भूतादिर्महति, महानव्यक्ते, अव्यक्तमक्षरे, अक्षरं तमसि, तमः परे देव एकीभवतीति। वैष्णवे च—"जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते। वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते" इति॥ "प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्च उभावेतौ लीयेते परमात्मनि॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः। विष्णुनामा स देवेषु वेदान्तेषु च गीयते" इत्यादि॥ इत्थं त्रिविधेष्वऽचेतनेषु प्राकृतं निरूपितम्॥

अथ द्वितीयमाह—कालस्वरूपमिति॥ प्राकृताप्राकृतोभयभिन्नत्वे सत्यचेतनद्रव्यविशेषः कालशब्दवाच्यः। स च नित्यो विभुश्च। अथ ह वा नित्यानि पुरुषः प्रकृतिः काल इति श्रुतेः। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिषु सृष्टेः प्राक् प्रलयमध्येऽपि कालस्य सत्त्वाभ्युपगमात्। अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते इति वैष्णववचनात्। न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते इत्यादेश्च॥ स च भूतभ-

विष्यद्-वर्त्तमान युगपच्चिर क्षिप्राऽऽदिव्यवहारहेतुः, सर्गप्रलययो-र्निमित्तं च, परमाण्वादिपरार्द्धावसानव्यवहारासाधारणकारणं च। तत्र यावता दिवाकरः परमाणुपरिमाणकं देशमाक्रामति स कालः परमाणुशब्दाभिधेयः । द्वौ परमाणू अणुकस्त्रयो अणुकास्त्रसरेणुः । त्रसरेणुत्रयं त्रुटिः । त्रुटिशतं वेधः । त्रिभिर्वेधै-र्लवः । तैस्त्रिभिर्निमेषः । पञ्चदशनिमेषाः काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठाः कला । कलास्त्रिंशन्मुहूर्तः । मुहूर्तैस्त्रिंशद्भिर्मानुषमहोरात्रम् । तैः पञ्चदशभिः पक्षः । द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ मासावृतुः । षड्भिर्मासै-रयनम् । द्वे अयने वर्षम् । तत्र दक्षिणायनं देवानां रात्रिरुत्त-रायणं च दिनम् । दिव्यैर्वर्षसहस्रैर्द्वादशभिः कृतादियुगचतुष्ट-यम् । तत्राष्टशतोत्तरचतुःसहस्रवर्षपरिमितं कृतयुगं ससन्ध्यम् । षट्शतोत्तरत्रिसहस्रपरिमितं ससन्ध्यं त्रेतायुगम् । चतुःशतोत्तर-द्विसहस्रवर्षपरिमितं द्वापरयुगं ससन्ध्यम् । शतद्वयोत्तरसहस्र-वर्षपरिमितं कलियुगं ससन्ध्यं च भवति । चतुर्युगसहस्रपरिमितं चतुर्मुखस्य दिवसम् । तत्रैकस्मिन् दिवसे मनवश्चतुर्दश जाय-न्ते । तथैव सप्तर्षयो महेन्द्रादयश्च । चतुर्युगाणां साधिका-न्येकसप्तति मन्वन्तरं मनोः काल उच्यते । तस्य चतुर्दशगुणं ब्राह्ममहस्तत्परिमाणिका च रात्रिः । ईदृशाहोरात्राणां मानेन वर्षशतं चतुर्मुखायुः । तदर्द्धं परार्द्धम् । तत्रैकं व्यतीतम् । द्विती-यपरार्द्धस्य वर्तमानस्य प्रथमोऽयं कल्पो वाराहसंज्ञकः । सर्व-मपि प्राकृतं कालाधीनम् । कालस्य एतत्सर्वनियामकत्वेऽपि परमेश्वरनियम्यत्वमेव । ज्ञः कालकालो गुणिसर्वविद्य इति श्रुतेः । लीलाविभूतौ तु परमेश्वरस्य कालपारतन्त्र्यानुकरणमात्रमेव । नित्यविभूतौ तु न तत्प्रभावशङ्काऽपि । कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुरित्यादिवचनात्। स च कालो-

ऽखण्डत्वात्। स्वरूपेण नित्यः। कार्य्यरूपेणानित्यः। तत्कार्यमौपाधिकम्। उपाधिश्च सूर्य्यपरिभ्रमणरूपा क्रियैवेति विवेकः॥

अथाऽप्राकृतं निरूप्यते—अप्राकृतमिति। तत्त्वं नाम, त्रिगुणाश्रयप्रधानकालविलक्षणं प्रकाशात्मकमनावरकस्वभावमऽचेतनद्रव्यत्वम्। आदित्यवर्णं तमसः परस्ताद् इत्यादिश्रुतेः। तमःशब्दाभिधेयाभ्यां प्रधानकालाभ्यां परं विलक्षणम्, आदित्यवत् प्रकाशरूपमित्यर्थः। एतेन त्रिगुणात्मकद्रव्यभिन्नमपि शुद्धमायाकार्य्यमिति मतनिरासः। तत्र च प्रकृतिमण्डलाच्छिन्नदेशीयमपरिच्छिन्नं, प्राकृतदेशीयं तु परिच्छिन्नमिव दृश्यमानमप्यपरिच्छिन्नमेव। तच्चैकादशाध्याये विश्वरूपदर्शने स्वयमेव श्रीभगवता गीतं, दर्शितं चार्ज्जुनाय। आनन्दाभिव्यञ्जकत्वादानन्दसंज्ञकम्। नित्यविभूतिपरमात्मलोकपरमव्योमविष्णुपदपरमपदादिशब्दाभिधेयं च। योऽस्याऽध्यक्षः परमे व्योमन् तिष्ठति तद्विष्णोः परमं पदम्, एते वै निरयास्तात लोकस्य परमात्मन इत्यादिवचनेभ्यः। तच्च भगवदीयानादिसंकल्पात् तस्य तदीयानां नित्यमुक्तानां च भोग्यादिरूपेणानेकरूपम्। तत्र भोग्यं भगवद्विग्रहादिभोगोपकरणं च भूषणाऽऽयुधयानाऽऽसनालंकारकुसुमपत्रफलादिस्थानं च। गोपुरचत्वरप्राकारमणिमण्डपवनोपवनसरोवरादिकम्। तत्रेश्वरस्य नित्यमुक्तानां च विग्रहसंस्थानं, तदीयानाद्यनन्तेच्छासिद्धं स्वाभाविकमेव। बद्धमुक्तानां तु विग्रहं भगवत्प्रसादनिवृत्तप्रकृतिसंबन्धानाम् अनादिसिद्धैरेव विग्रहादिभिर्योगः। न तत्र जन्यत्वादिविकारशङ्काऽपि। निर्विकारत्वात्। यथोत्सवादिसमये प्राक्सिद्धा वस्त्रभूषणालङ्कारादयो राजभिः स्वभृत्येभ्यो दीयन्ते, तथैव प्रकृतिवियोगसमये पूर्वसिद्धा नित्याः सर्वविकारशून्या विग्रहादयस्तत्सेवोपकरणरूपाः श्रीपुरुषोत्तमेन

भूतेभ्यो दीयन्ते इति । तन्मङ्गलविग्रहश्च स्वरूपवदनन्तकल्याणगुणाश्रयो, गुणाश्च निरतिशयसौन्दर्यमार्दवलावण्यसौगन्ध्यसौकुमार्यादयोऽपरिमिता अनन्ताश्च । सर्वगन्धः सर्वरसः, आप्रणखात् सुवर्ण इत्यादिश्रुतिभ्यः श्रीभगवतः सर्वदर्शनस्पर्शनगमनादिशक्तिमत्त्वान्न तत्रेन्द्रियादिविभागकल्पनापेक्षा । गौरवात् । तथाच श्रुतिः—अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । यस्मादन्तीन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते इत्यादि । तत्साम्यं भजतामपि तथैव व्यवहारः । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः, मम साधर्म्यमागता इति स्मृतेश्च । कालातीतवस्तुत्वान्न तत्र कालप्रभावः । कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुरिति चतुर्थांशे ब्रह्मवचनादिति त्रिविधचेतनसंग्रहः ॥ ३ ॥

अथ परमात्मतत्त्वं निरूपयति—

स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोष-
मशेषकल्याणगुणैकराशिम् ॥
व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं
ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम् ॥ ४ ॥

स्वभावत इत्यादिना ॥ तत्राऽथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा इत्युपक्रमसूत्रार्थमाह—वयं ब्रह्म ध्यायेमेति योजना । ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मुखवेदादावपि दृष्टत्वात् तत्रातिप्रसङ्गं वारयन्नाह—परमिति । ब्रह्मपदार्थमाह—कृष्णमिति । परत्वं च क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टत्वम् । तस्याश्रयो भगवान् श्रीकृष्ण एव । तथाच स्वयमेव गीतः । "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत"

इति श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमत्वेन जानतः सर्ववित्त्वं प्रतिपादितम्। तस्मात् स एवात्र परब्रह्मशब्दाभिधेय इति सिद्धम्॥

ध्यायेमेत्यत्र विध्यर्थकप्रथमपुरुषे प्रयोक्तव्येऽपि स्वेषां स्वाभाविकदास्यत्वेन तद्ध्यानाश्रयत्वनिश्चयादुत्तमपुरुषप्रयोगः—प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः, पतिं पतीनामित्यादिश्रुतेः—तस्य तत्स्वामित्वे प्रमाणम्। बहुवचनाद्ध्येकजीववादिमतनिरासः। स च पूर्वमेव व्याख्यातः। "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। अंशो नानाव्यपदेशात्। न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। नचैवं न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्"इत्यादिभ्यस्त्रैकालिकबहुत्वप्रतिपादकवचनेभ्यः। ध्यैधातुप्रयोगादुक्तसूत्रे इष्यमाणज्ञानस्य ध्यानात्मकत्वं सूत्रकृताऽभिमेतमिति निश्चीयते। आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति विषयवाक्ये ध्यानस्यैव विधेयत्वश्रवणात्। अत्र दर्शनमुद्दिश्य निदिध्यासनं विधीयते। एवं विधीयमानं निदिध्यासनमेव ज्ञानापरपर्यायभूतं ज्ञानशब्देन सूत्रयामास भगवान् बादरायण इत्यर्थः। सूत्रविषयवाक्ययोरेकार्थत्वनियमात्। तत्रापि विषयवाक्यस्य मूलरूपत्वेन स्वतःप्रामाण्येन बलीयस्त्वात् तदनुसारेणैव सूत्रार्थोऽप्यवश्यं नेय इति सर्वतादिसाधारणन्यायात्। अन्यथा सूत्रविषयवाक्ययोर्विरुद्धार्थपरत्वाभ्युपगमे विषयविषयिभावानुपपत्तेः। एतत्सर्वमभिमेत्य, ध्यानप्रयोगोक्तिः॥

किंविषयकध्यानमत्र विधेयमित्यपेक्षायामाह—कृष्णमिति कृष्णविषयकमित्यर्थः॥

प्रसङ्गाद् विधिर्मीमांस्यते। प्रयोजनत्वावच्छिन्नतदर्थविधायकत्वेनार्थवान् शब्दो विधिः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्व-

र्गात्मकप्रयोजनवतोऽर्थस्य यजधात्वर्थस्य यजनस्य विधायको लिङ्प्रत्ययः। तेन यजनस्य प्रयोजनवत्तया विधीयमानत्वात् तद्विधायकशब्दस्य विधित्वमिति लक्षणसमन्वयः। स च त्रिविधः—अपूर्व-नियम परिसंख्याभेदात्। तत्रात्यन्ताप्राप्तार्थविधायकत्वमपूर्वविधित्वम्। यथा, व्रीहीन् प्रोक्षतीति। प्रोक्षणात्मकसंस्कारकर्मणो विधिमन्तरेण मानान्तरेणात्यन्ताप्राप्तत्वात्। तत्फलकोऽयं प्रोक्षणविधिरित्यर्थः॥१॥ पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तांशपूरको नियमः। यथा—व्रीहिनवहन्तीति। अत्र विध्यभावेऽपि पुरोडाशीयद्रव्यात्मकानां व्रीहीणां तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननप्राप्तिर्भविष्यतीति न तत्फलकोऽयं विधिः, किन्त्वाक्षेपादेव लौकावगतकारणत्वसाम्यान्नखविदलनादिरापि प्राप्नुयादित्यवहननांशस्याप्राप्तिस्तदंशपरिपूर्तिफलकोऽयं विधिः। अवहन्यादेव, न तु प्रकारान्तरेण वैतुष्यमात्रं कुर्यादित्यर्थः॥२॥ उभयप्राप्ताबितरव्यावृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः। यथा, इमामगृभ्णन् रशनामृ ऋतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति। अत्राऽश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चानुष्ठेयम्। तत्रेमामगृभ्णन्निति मन्त्रो रशनाग्रहणप्रकाशनात्मकसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेव गर्दभरशनाग्रहणवदश्वरशनाग्रहणेऽपि प्राप्त एवेति न तत्प्राप्तिफलकोऽयं विधिः। प्राप्तस्य प्राप्ते पिष्टपेषणवन्निष्फलत्वाद् वैयर्थ्यापत्तेः। अपि तु लिङ्गाविशेषाद् अश्वरशनाग्रहणवद् गर्दभरशनाग्रहणेऽपि मन्त्रः प्राप्नुयादिति तन्निवृत्तिफलकोऽयं विधिरित्यर्थः॥ ३॥ स च दूषणत्रयवत्त्वाद् दुष्टः। दूषणानि च स्वार्थत्यागः, परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च। अत्र स्वार्थोऽश्वरशनाग्रहस्तस्य त्यागः। परार्थो गर्दभरशनाग्रहनिषेधस्तस्य कल्पनं, प्राप्तश्चाऽत्र स्वार्थरूपोऽश्वरशनाग्रहस्तस्य बाधश्चेति विवेकः। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः

पाक्षिके सति । तत्र त्वन्यत्र च मासौ परिसंख्येति गीयते" इति वचनात्। तत्र वेदान्तवाक्यानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वं निश्चित्य तत्प्रतिपाद्यं ध्येयस्वरूपादिकं साक्षात् पश्यत आचार्यस्य मुखात् तदनुभूतवाक्यार्थस्य ग्रहणं श्रवणम् । श्रुतस्य चोपदिष्टार्थस्य स्वानुभवविषयीकरणाय शास्त्रानुकूलयुक्तिभिर्विचारविशेषो मननम् । मननविषयस्यार्थस्य साक्षात्कारकारणभूतमनवरतध्यानं निदिध्यासनम् । उक्तलक्षणस्याऽस्य श्रवणादेरन्तरङ्गत्वादपूर्वविधिरेवायमिति ज्ञातव्यम् । तत्र निदिध्यासनस्य साक्षाद्दर्शनान्तरङ्गत्वाद्विधेयत्वम् । श्रवणमननयोश्च तदपेक्षया बहिरङ्गत्वात् परम्परया ध्यानसाधनत्वमिति सिद्धान्तः ॥

इदानीं लक्षणसूत्रादीन्यन्यान्यपि व्याचक्षाणो भगवत्पदार्थाऽभिन्नपदार्थमाह निर्वचनमुखेन—स्वभावत इति । स्वभावेनैवानादिमत्त्वैवापास्ता निरस्ताः समस्ता दोषा यस्मात् तं दोषाश्चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः पञ्च । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा इति पातञ्जलसूत्रात् । ते एव तमो—मोह—महामोह—तामिस्राऽन्धतामिस्रसंज्ञकाः । तत्र स्वरूपावरकं तमः ॥ १ ॥ देहादावहम्बुद्धिर्मोहः ॥ २ ॥ भोगेच्छा महामोहः ॥ ३ ॥ तामिस्रः क्रोधः ॥ ४ ॥ अलब्धाशे स्वनाशबुद्धिरन्धतामिस्रः ॥ ५॥ "तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः । महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा । मरणं ह्यन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते । अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इति वैष्णवपुराणवचनात् । जन्मास्तित्ववृद्धिपरिणामापक्षयमरणात्मका विकाराः षड्विधाः, सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतगुणास्तत्कार्य्यभूताश्चानन्ता बद्धक्षेत्रज्ञधर्माः । तदसन्ता-

ऽभावाश्रयम् । अशेषदोषासन्ताभावश्च सार्वज्ञादिवद् भावरूपो धर्मविशेषः । तथाच श्रुतिः—य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प; "कर्मक्लेशविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे"इति पराशरोक्तिश्च । अनेन निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिनिर्गुणवाक्यानि व्याख्यातानि भवन्ति । तेषां हेयगुणादिनिषेधपरत्वात् ॥

नन्वेवं तर्हि गुणदोषवत्त्वाभावान्निर्विशेषत्वसिद्धिः, सा चास्मत्संमतत्वादिष्टैवेतिचेत् तत्राह—अशेषकल्याणगुणैकराशिमिति । अशेषाणां कल्याणात्मकानां गुणानाम् एको मुख्यो यो राशिः पुञ्जभूतस्तम्, अशेषकल्याणगुणानामेके मुख्या राशयो यस्मिंस्तमिति वा, सर्वकल्याणानां मोक्षप्रदातृत्वादीनामनन्ताचिन्त्यस्वाभाविकगुणानां ज्ञानादीनां चैको मुख्यो राशिः समुदायभूतस्तस्याधारस्तमिति वा । गुणाश्च ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यसौशील्यवात्सल्यार्जवसौहार्दसर्वशरण्यत्वसौम्यकरुणा स्थिरत्वधैर्यदयामाधुर्य्यमार्दवादयः । तत्र ज्ञानं सर्वदेशकालवस्तुविषयकप्रत्यक्षानुभवरूपम् । शक्तिश्च अघटघटनापटीयस्त्वरूपसामर्थ्यम् । बलं विश्वधारणादिशक्तिः । ऐश्वर्यं नियमनशक्तिः । श्रमहेतोरपरिमितत्वेऽपि श्रमशून्यत्वं तेजः । वीर्यं परैरनभिभूयमानत्वे सति पराभिभवनसामर्थ्यम् । एते जगत्सृष्ट्याद्युपकारकाः षड् भगवच्छब्दवाच्यपरब्रह्माश्रिताः ।

जात्यादिमहत्त्वमनपेक्ष्यातिमन्दैरप्यमायया संश्लेषभावत्वं सुशीलत्वम् । भृत्यदोषाननुसंधानं वात्सल्यम् । आश्रितदुःखासहिष्णुत्वं मार्दवम् । मनोवाक्कायैः समत्वमार्जवम् । आत्मशक्तिमति-

क्रम्य पररक्षणोद्यमः सौहार्दम् । ब्रह्मादिस्थावरान्तैः साधारणोपायत्वं सर्वशरण्यत्वं, तदेव सौम्यशब्दाभिधेयम् । परदोपक्षपणस्वभावः कारुण्यम् । युद्धादावचलत्वं स्थिरत्वम्। प्रतिज्ञापालनत्वं धैर्य्यत्वम्। निर्हेतुकपरदुःखादुःखित्वे सति तन्निराचिकीर्षा दया । अमृतपानवत् स्वादुदर्शित्वं माधुर्य्यमित्यादयः स्वाभाविका अनन्ताश्च । एते सौशील्यादयस्तु भगवदाश्रयणे आश्रितरक्षणे चोपयोगिन इति विवेकः । सूत्रिताश्चैते भगवता श्रीबादरायणेन—विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति, सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिः, सर्वस्य शरणं सुहृत्, विष्णोर्नु कं वीर्य्याणि प्रावोचत् यः पार्थिवानि विममे रजांसि, न ते विष्णोर्जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप, सहस्रधा महिमानः सहस्र इत्यादिना श्रूयन्ते च । "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यतेजोवीर्य्याण्यशेषतः।भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः। स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणाँश्च दोषाँश्च मुने व्यतीतः । अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले। समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्धृतभूतसर्गः । इच्छागृहीताऽभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ । तेजोबलैश्वर्य्यमहाऽवबोधस्ववीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे । स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः । सर्वेश्वरः सर्वगः सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्य" इत्यादिस्मरणं च । कल्याणधर्माश्च जगज्जन्मादिकारणत्व—शास्त्रयोनित्व—मोक्षप्रदत्व—सर्वकर्मफलप्रदत्व—विश्वाधारत्व—सर्वव्यापित्व—सर्वनियन्तृत्व—निरतिशयसूक्ष्मत्व—निरतिशयमहत्त्वेश्वरेश्वरत्व—सर्वानतिक्रमणीयत्वादयो ह्यसं-

ख्याताः । जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् । तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशात् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । आकाशस्तल्लिङ्गात् । फलमत उपपत्तेरित्यादिसूत्रेभ्यः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः । स कारणं करणाधिपाधिपः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः । कर्म्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् । यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ओषधिषु वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिः । सर्वस्य प्रभुमीशानं तमीशानं वरदं भूतमीड्यम् । सूक्ष्माच्च सूक्ष्मतरं विभाति यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । अणोरणीयान्महतो महीयान् । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । तद् नात्येति कश्चनेत्यादिश्रुतिभ्यः । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृत् । नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः । मोक्षयिष्यामि मा शुचः । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजो-

ऽम्भः खं मही च या। चतुर्विधं च यद् भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् इत्यादिस्मृतिभ्यः। एतेन स्वरूपेण बृहद्गुणयोगाच्च यद् बृहत्तमं वस्तु तद् ब्रह्मशब्दवाच्यमिति निर्वचनसिद्धिः। बृंहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुतेः। एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्ता चैव सनातनः। परं च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद् वृद्धतमोऽच्युतः॥ बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेत्यादिस्मृतेश्च। तथाहि, बृहि बृंहि वृद्धावित्यस्माद्धातोरौणादिकगणपठितेन मन्प्रत्ययेन ब्रह्मशब्दो व्युत्पन्नः। योगवृत्त्या ब्रह्मपदस्य निरतिशयबृहत्त्वपरत्वे सिद्धे तस्यासंकोचेन देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये वस्तुनि पर्यवसानं निश्चीयते। तथाभूतश्च भगवच्छब्दवाच्यः पुरुषोत्तमो रमाकान्तः श्रीकृष्ण एवेति फलितम्।

परत्वादेव—व्यूहाङ्गिनमिति। उपलक्षणार्थोऽयं व्यूहशब्दोऽन्यावतारमूर्तीनाम्। तथाच व्यूहा अवताराश्चाङ्गानि तान्येव विद्यन्ते यस्य तम् अनन्तमूर्तिकम्। सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति श्रुतेः। उभयविभूतिपतिमिति यावत्। अवतारावस्थायाम् अव्यक्तशक्तित्वेऽपि अजहद्गुणशक्तिकत्वादतिशयसाम्यशून्यत्वात् परिपूर्णमेव। तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदित्यादिश्रुतेः, मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेति गीयमानाच्च। तत्र व्यूहो नाम श्रीपुरुषोत्तमो विश्वसृष्ट्याद्यर्थं तथाविधोपासनार्थं च व्यूहात्मनाऽवस्थितो भवति, वासुदेव–संकर्षण–प्रद्युम्नाऽनिरुद्धभेदेन चतुर्विधः। " व्यूहात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः। सृष्ट्यादीनि करोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन " इत्यादिवचनात्। केशवाऽऽद्योऽपि द्वादशव्यूहमूर्तय, ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविधायकमन्त्रदेवता-

स्तत्र तत्र ध्येयाः । अवतारो नाम—स्वेच्छया धर्मसंस्थापनार्थम्, अधर्मोपशमनार्थं, स्वीयानां वाञ्छापूर्त्यर्थं च विविधविग्रहैराविर्भावविशेषः ।

अवतारास्त्रिविधाः—गुणावताराः, पुरुषावताराः, लीलाऽवताराश्च । गुणनियन्तृत्वेन तदभिमानिदेवकालादिभिः सृष्ट्यादिकर्ता गुणावतारः । तत्र रजोगुणनियामको रजोमात्रोपाधिकस्तद्गुणाभिमानिचतुर्मुखकालदक्षादिद्वारेण जगत्स्रष्टा, सत्त्वनियन्ता च, स्वयमेव स्वात्मना सत्त्वमात्रोपहितेन कालमन्वादिद्वारेण पालको रक्षिता च । तमोगुणनियामकश्च तदभिमानिरुद्रकालादिद्वारेण संहर्ता चेति । पुरुषावताराश्च महत्स्रष्टृप्रकृतिनियन्ता कारणार्णवशायी प्रथमः । अथ गर्भोदशायी समष्ट्यन्तर्यामी द्वितीयः । क्षीरोदशायी व्यष्ट्यन्तर्यामी तृतीयः पुरुषः । " प्रथमं तु महत्स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते " इति वचनात् । उपाधिभेदात् तत्तदवस्थापन्नस्तत्तत्संज्ञां भजत इत्यर्थः ॥

अथ लीलावताराः । तेऽपि द्विविधाः । आवेशावताराः स्वरूपावताराश्च । आवेशोऽपि द्विविधः, स्वांशावेशः शक्त्यंशावेशश्च । स्वांशावेशो नाम जीवव्यवधानाभावेन साक्षात्स्वांशेन प्राकृतविग्रहादावावेशः । यथा नरनारायणादिरूपः । शक्त्यंशमात्रेणाविश्य जीवादिव्यवहितस्तत्कार्यसाधकः शक्त्यंशावेशः । स च तारतम्यभेदात् प्रभवविभवसंज्ञको भवति । तत्राद्यो धन्वन्तरिपरशुरामादयः । द्वितीयः कपिलऋषभचतुःसननारदव्यासादिरूपः ।

अथ स्वरूपावताराः । स्वरूपेण सच्चिदानन्दात्मकेनाविर्भावः । स्वरूपावतारश्च दीपाद् दीपान्तरवदभिन्नस्वरूपगुणशक्तिकः ।

सोऽपि द्विविधोऽशरूपः पूर्णरूपश्च। तत्र पूर्णोऽपि अल्पगुणश-क्याविष्करणाद् अंश इत्युच्यते मत्स्यकूर्मवराहवामनहयग्रीवहंसादिरूपः। पूर्णशक्त्यादिव्यक्तीकरणात् पूर्णः श्रीनृसिंहो दाशरथी रामः श्रीकृष्णश्चेति विवेकः।

एवं पूर्णत्वमुक्त्वा सर्वोपास्यत्वमाह—वरेण्यमिति॥ स्वरूपेण तद्गुणैर्दिव्यमङ्गलविग्रहेण विग्रहगुणैश्च सौन्दर्य्यसौकुमार्य्यमाधुर्य्यलावण्यादिभिः साधारणत्वेन ब्रह्मादिश्वपाकान्तैर्वरणीयमित्यर्थः। एष एवाऽचिन्त्यः परः परमो हरिरादिरनादिरनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूप इत्यादिश्रुतेः।

सौन्दर्य्यं व्यनक्ति—कमलेक्षणमिति। कमलोपमे ईक्षणे यस्य तम्। "सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताऽम्बरम्। नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने" इति मन्त्रवर्णात्। उपलक्षणं चैतत्तदन्येषामङ्गानाम्। एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः। आप्रणखात् सुवर्णः। आनन्दरूपममृतं यद् विभाति। यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः, किमात्मको भगवान्, ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मको, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख इत्यादिश्रुतेः। यद्वा कमलया लक्ष्म्या ईक्ष्यते इति कमलेक्षणस्तं सौन्दर्यसीमानमित्यर्थः। रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमो नम इति मन्त्रवर्णात्। अत एव हरिं ध्यातॄणां मनोहरं, तेषामेव पापं हरतीति वा "हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः" इति वचनात्। ब्रह्मादीनामपि हरणहेतुत्वाद्वा। "ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च। प्रसह्य हरते यस्मात् तस्माद्धरिरितीर्य्यते" इति वचनात्॥

किञ्च वेदमातृव्याख्यारूपोऽप्ययं श्लोकः । तथाहि—यो नो धियः प्रचोदयात् तत्सवितुर्देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहि इत्यन्वयः । तत्र यो नो धियः प्रचोदयादित्यस्यार्थः—कमलेक्षणमिषेनेन संसूच्यते हृत्कमले ईक्ष्यते योगिभिरिति कमलेक्षणस्तं सर्वधीनियन्तारम् । " अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं यत्र संस्थितम् । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया " इति शास्त्रात् । देवपदार्थमाह—ब्रह्मेति । स्वरूपगुणादिभिर्निरतिशयबृहद्वस्तु ब्रह्मशब्दाभिधेयमित्युक्तं पुरस्तात् । तदेव देवपदेन अभिधीयते । तथाहि । दीव्यति क्रीडति विश्वसर्गादिभिरिति देवः । ॐ नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे इति मन्त्रवर्णात् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति भगवद्वचनाच्च । विजिगीषतेऽसुरानिति देवः । कंसवंशविनाशाय केशिचाणूरघातिने । संरक्षणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतामिति । सर्वभूतेष्वन्तर्यामितया व्यवहरतीति देवः । य आत्मानमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यऽमृतः । सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इति । द्योतत इति देवः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाऽग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति । स्तूयते ब्रह्मादिभिरिति देवः । तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं परमया स्तुत्या स्तोष्यामि, स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिरिति । सर्वत्र गच्छतीति देवः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चनेति । अनेजदेकं मनसो जवीयः । मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना

इति। एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्यः। मोदते वेति देवः। एष आनन्दयातीत्यादिनिर्वचनेभ्यो देवशब्दो ब्रह्मवाचक इति भावः। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः। सूचितं चैतद् भगवता बादरायणेन जिज्ञासाविषयतया देवपदार्थस्य ब्रह्मत्वेन। एवं व्युत्पत्तिमुखेन व्याख्यातो देवशब्दः। इदानीं लक्षणमुखेनाप्याह। तत्सवितुरिति तच्छब्दो गायत्रीविषयभूतध्येयमन्तर्यामिणमाह। योऽस्माकं बुद्धिप्रेरकः स चासौ सविता च तस्येति यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्। जगत् सूयते यस्मादिति सविता। प्रजानां च प्रसवनात् सवितेत्यभिधीयते इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचनात्। उपलक्षणं चैतत् स्थितिप्रलयोः। तथाच विश्वस्य जन्मस्थितिलयकारणमिति सिद्धम्। ब्रह्मलक्षणं, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः। यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्ति युगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये। अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इत्यादिस्मृतेः। जन्माद्यस्य यत इति न्यायाच्च। एवमुदाहृतेभ्यः प्रमाणवाक्येभ्य उक्तानां निर्वचनानां लक्षणस्य च विषयः, समन्वयाधिकरणं च श्रीभगवान् वासुदेव एवेति निश्चित्य भर्गःपदं व्याचष्टे—कृष्णमिति भर्गमिति भर्जयति ध्यातॄणां कर्माणि इति भर्गो दिव्यमङ्गलवपुर्वाचकः सकारान्तो द्वितीयैकवचनोऽयं भर्गःशब्दः। यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यारभ्य, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुतिभ्यो दिव्यमङ्गलविग्रहः कृष्ण एव भर्गःशब्दाभिधेयः। तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहमिति मन्त्रवर्णात्। किञ्च। तद्धोचुः कः

कृष्ण इति प्रश्ने, पापकर्षकमिति उत्तरवचनात् पापं कर्षयति निर्मूलयतीति कृष्ण इति निरुक्तिरुक्ता । पापशब्दः पुण्यस्याऽप्युपलक्षणार्थः । तथाच ध्यातॄणां पापपुण्यात्मककर्मकर्षकत्वात् कृष्णो भर्गःशब्दवाच्य इति भावः । यद्वा, भरणगमनयोगाद् अकारान्तोऽयं भर्गशब्दो विश्वभर्तृसर्वव्यापिविश्वाऽन्तर्यामि-सर्वकारणब्रह्मवाचकः । तथाच यो भर्ग इति यच्छब्देनान्वेति यः सर्वभर्ता सर्वगो देव इत्यर्थः । एतेन शास्त्रयोनित्वं सर्ववेदसमन्वितत्वं मोक्षप्रदातृत्वं चोक्तं भवति । तथाहि । यज्जगत्कारणं तदेव वेदान्तशास्त्रविषयभूतं वस्तु । तत्रैव सर्वशास्त्रसमन्वयान्मोक्षकारणमिति सूत्रकृतामभिप्रायः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यारभ्य, अनावृत्तिः शब्दादिसन्तेनाध्यायचतुष्टयात्मकेन शास्त्रेण निर्णीतः ।

मोक्षप्रदत्वात्सर्वोपास्यत्वमाह—वरेण्यमिति । मुमुक्षुभिरनन्यतया वरणीयमित्यर्थः । मुनयो ह वै ब्रह्माणमूचुः कः परमो देवः कुतो मृत्युर्बिभेति इत्युपक्रमे प्रश्नः । तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदित्युत्तरोपसंहारवाक्याद् यो गायत्रीप्रतिपाद्यो देवः स एव कृष्णस्तं ध्यायेदित्यर्थः । तदेवाह—ध्यायेमेति । धीमहीत्यस्यापरपर्यायः । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादि श्रुत्युक्तविधौ । धीमहीतिशब्दप्रयोगश्छान्दसः ।

इदानीं सर्वोपासनानामत्रैवाऽन्तर्भावमाह—

व्यूहाङ्गिनमिति । ननु, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, जन्माद्यस्य यत इत्यादौ सामान्यप्रयोगात् सामान्यस्य यच्छब्दादेर्विशेषतन्त्रत्वाद्विशेषाऽपेक्षायां जगत्कारणविधायकश्रुतीनां, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे, आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समव-

र्तते, ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव, विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता, विरिञ्चो वा इदं विरेचयति विदधाति इति ब्रह्मा वा विरिञ्चः, एतस्माद्धीमे रूपनामनी, न सन्नचासच्छिव एव केवलः, एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः, यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्चेत्यादीनां ब्रह्मरुद्रादिविविधविषयकत्वात् कथं कृष्णस्य जगत्कारणत्वं निश्चीयते इत्याशङ्कायां समाधानमाह—

परमिति । कारणकारणम् ईश्वरेश्वरं देवदेवं ब्रह्मरुद्रादिजनकं ब्रह्मादिगुरुमित्यर्थः । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं, स कारणं कारणाधिपाधिपः, न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति श्रुतेः । मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय, परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्तीत्यादिस्मृतेश्च । ब्रह्मादीनां तु क्वचिदैश्वर्यश्रवणेऽपि जन्यत्वकर्म्मतन्त्रत्वादिश्रवणान्न परत्वयोग इत्यर्थः । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत, तस्य ध्यानान्तःस्थललाटात् स्वेदोऽपतत् ता इमाः प्रपतत्, ता आपः, तत्र हिरण्मयमण्डं, तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत, नारायणाद् ब्रह्मा जायते नारायणाद् रुद्रः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै विद्यास्तस्मै गोपायति स्म कृष्णः, अस्य देवमीढुषो दया विष्णोरेव मद्वद्देहविर्भार्दिदेह रुद्रो रुद्रीयमहित्वमिति बह्वृचः । सोऽब्रवीद्वरं वृणुष्व, अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद् रुद्रः पशूनामधिपतिरिति भगवत उभयोः साक्षाज्जन्म विद्यादिलाभश्च श्रूयते । तथैव स्मर्यते च—"यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी । क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तादि"ति वैष्णवे ।

"प्रजापतिं च रुद्रं चाप्यहमेव सृजामि वै । तौ हि मां न च जानीतो मम मायाविमोहितौ" इति मोक्षधर्मे । "युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम । मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत् स्वयम् । ततस्तस्य वरान् प्रीतो ददावहमनुत्तमान् । मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाऽध्यक्षत्वमेव च, इति । विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महाक्रतौ जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मना । महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव । विश्वाँल्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासा, इति भारते । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा । स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः, इति नारसिंहे । ते देवा ऋषयश्चैव नानातनुसमाश्रिताः । भक्त्या संपूजयन्त्येनं गतिं चैषां ददाति सः । ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः । वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमारभन् । प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम्, इति नारायणीये । तत्रैव भगवान्—येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः । प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणमिति । छान्दोग्ये च, विरूपाक्षाय धात्रेशाय विश्वदेवाय ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय इति शतपथब्राह्मणे च, संवत्सरात्कुमारोऽजायत कुमारोऽरोदीत् प्रजापतिरब्रवीत् किं रोदिषि यच्च मम तपसोऽधिजातोऽसीति, सोऽब्रवीदनपहतपाप्माऽहमस्मि हन्त नामानं मे देहीति । नारायणः परो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः । तस्माद्रुद्रोऽभवद्देवः स च सर्वज्ञतां गतः, इति वराहे । अहं ब्रह्मा चाद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः । मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरं च सर्वे वेदाः सरहस्याश्च पुत्र" इति नारायणीये इति श्रुतिस्मृतिभ्यो भगवतः सकाशाच्चतुर्मुखजन्मद्वारेण रुद्रोद्भवः । स च कल्पभेदाद् भेदोऽध्यवसितव्यः ।

ननु क्वचिद् ब्रह्मशिवलिङ्गादिषु पुराणेषु ब्रह्मशिवादीनां परत्वं व्याख्यातम्। तथा सति तेषामपि पुराणत्वेन प्रमाणत्वाऽविशेषत्वात् कथं विष्णोरेव परत्वं निश्चीयते इतिचेन्न। तेषां तु पुराणत्वाऽविशेषेऽपि राजसतामसत्वाभ्यां संसारहेतुत्वेन दुर्बलत्वात्। सात्त्विकैर्मोक्षकारणभूतैस्तेषां बाध्यत्वं युक्तमेव। एदुक्तं भवति–पुराणानि चतुर्विधानि सात्त्विकराजसतामससंकीर्णभेदात्। सात्त्विककालोद्भवं सात्त्विकविषयाधिकारिकं सात्त्विकम्। राजसकालोद्भवं राजसवस्तुप्रतिपादकं तथाभूताधिकारिकं राजसम्। एवमन्यदप्यूहनीयम्। तथाच मात्स्ये–"संकीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकाः स्मृताः। कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ये। यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा। तस्य तस्य च माहात्म्यं तत्तत्कल्पे विधीयते। अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम्। राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः। संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते। सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्, इति। कौर्मेऽपि, असंख्यातास्तदा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः। कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः। सात्त्विकेष्वपि कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः"रिति तत्रैव। वैष्णवपाद्मादीनां सात्त्विकमूलत्वेन कात्स्न्र्येनालुप्तज्ञानत्वात् मावल्यम्। इतरेषां तु रजस्तमोमूलत्वेन विक्षेपावरणार्हत्वात् परतत्त्वापह्नवपरत्वात् तद्विपरीतानां परत्वप्रकाशकत्वाच्च संशयविपर्य्ययहेतुत्वेन बाध्यत्वम्। एवं हि मुमुक्षुभिः श्रेयस्कामै राजसादीन् हित्वा सात्त्विकान्येवावलम्ब्यानि श्रेयस्कारणभूतानि सदा सेव्यानीति। तथाचाह भगवान् मनुः–"या वेदबाह्याः

स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता" इति । उपलक्षणं चात्र पुराणशब्दः । उक्तलक्षणः श्लोको वा, श्लोकार्द्धं वा, पादमात्रं वा सात्त्विकं चेदुपादेयम् । राजसलक्षणं च श्लोकादि चेद्धेयम् । तथैव तामसं संकीर्णं चेति विवेचनीयम् ।

ननु यद्येवं तर्हि सर्वैरप्येवं निर्णीय सात्त्विकमेव किमिति न सेव्यते इति चेन्न । दुष्कृतयोगादिति ब्रूमः । तच्च स्वयमेव गीतं भगवता श्रीमुखेनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां "न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः । येषां त्वन्तगतम्, इति श्लोकः । महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्" इति । किञ्च । मनुष्याणां सहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते इति वचनात् । ततश्च जन्मसमये श्रीभगवत्कृपाकटाक्षावलोकितः सात्त्विको भूत्वा सात्त्विकैः संगम्य सात्त्विकान्येव सेवते मुच्यते च । अन्यथा अन्यैरवलोकितश्चेत् तथाभूतैरेव संगम्य संसारी भवति । तथाचोक्तं मोक्षधर्म्मे । "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः । पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतम्" इति । सात्त्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शंकरः । राजसैः सेव्यते ब्रह्मा संकीर्णैश्च सरस्वती, इत्यादीन्यन्यान्यपि चिन्तनीयानि ।

ननु गायत्रीद्रष्टिसवितृपदस्य सूर्य्यरूढत्वाद् रूढेश्च योगबाधकत्वेन बलवत्त्वात् सूर्य्यप्रतिपादक एव गायत्रीमन्त्र इत्यवगम्यते । तथाच गायत्रीविषयस्यैव वेदान्तविषयत्वात् सूर्य्यस्यैव निरतिशयपरत्वमितिचेन्न । रूढेर्योगाद् बलवत्त्वेऽपि तात्पर्यबाधे

विपर्य्ययदर्शनात्। आकाशमाणादिपु तथा निर्णयात्। तथाहि श्रूयते छान्दोग्ये शालावत्यजैवालिसंवादे, अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् आकाशः परायणमिति। अत्राकाशशब्दो भूताकाशपरो, ब्रह्मपरो वेति संशयः। तत्र भूताकाशपर एवेति पूर्वपक्षः। कुतः?। आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद् योगवृत्तेः, रूढेर्बलीयस्त्वादिति प्राप्ते, सिद्धान्तः—आकाशस्तल्लिङ्गादिति। आकाशः परमात्मैव। कुतः? तल्लिङ्गात्। वाक्यशेषे तस्यैव परमात्मनोऽसाधारणलिङ्गानां जगत्कारणत्वज्यायस्त्वपरायणत्वादीनां श्रवणात्। भूताकाशस्य च वाय्वादीनां कारणत्वेऽपि सर्वकारणत्वासंभवात्। तस्माद्वा एतस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूत इति जन्यत्वश्रावणाच्च। य आकाशमन्तरो यमयतीति नियम्यत्वश्रवणाच्च। तस्माल्लिङ्गाऽन्यथाऽनुपपत्तिसहकृतयोगवृत्तेर्बलीयस्त्वाद् रूढेर्बाध इति। सर्वमभिव्याप्य काशत इत्याकाशः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुत्यन्तरात्। तथैवान्यदपि तत्राम्नायते, कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति। तत्र प्राणशब्दो वायुवृत्तौ, ब्रह्मणि वेति संशयः। वायुवृत्तौ एव शक्त इति पूर्वपक्षः। कुतस्तत्रैव प्राणशब्दस्य रूढत्वेनातिप्रसिद्धत्वात्। तत्र ब्रूते—अत एव प्राण इति। प्राणपदाभिधेयः पुरुषोत्तम एव। कुतः?। अत एव = सर्वभूताभिसंवेशनादिपरमात्मलिङ्गादेव। तथाच वायुवृत्तावनुपपन्नत्वाद् इति समन्वयाध्याये प्रथमपादे निर्णितं सूत्रकृद्भिः। तथैवात्रापि सवितृशब्दस्य रूढिवृत्त्याऽऽदित्यपरत्वेऽपि सर्वधी-

नियन्तृत्वादीनां परमात्मासाधारणलिङ्गादीनां तत्रासंभवाद् योगवृत्त्या ब्रह्मविषयकत्वं निश्चीयते । आदित्यस्य तु नियम्यत्वजन्यत्वपराङ्गत्वपरतन्त्रप्रकाशकत्वादीनाम् अनीश्वरलिङ्गादीनां श्रवणाज्जीवत्वं स्पष्टमेव । एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । भीषाऽस्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः, चक्षोः सूर्योऽजायत, सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ, येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । न यत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकम् । यत्र न सूर्य्यस्तपति, यत्र वायुर्न वातीत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्माद्गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तकल्याणगुणाश्रयः श्रीभगवान् पुरुषोत्तमो रमाकान्त एवेति सिद्धम् ।

ननु "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण एकत्वनिर्गुणत्वनिर्विशेषत्वज्ञानाविषयत्वशब्दाद्यगोचरत्वादिप्रतिपादनात् कथमुक्तप्रकारकब्रह्मप्रतिपत्तिस्तथात्वे चोक्तश्रुतीनां निर्विषयतया व्याकोपात् । तत्राऽनिष्टमिति चेन्न । सर्वश्रुतीनामस्मत्सिद्धान्ताऽविरोधित्वात् । तथाहि । सदाकाशप्राणज्योतिरात्मब्रह्मनारायणादिशब्दाभिधेयस्य विश्वकारणस्यैकत्वाभ्युपगमात् तत्परोऽयं वाक्यकदम्बः । एवश्चैकशब्दो जगत्कारणस्यैकत्वं विदधाति ।

अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकेनाऽवधारणेन च तत्साम्यं निराक्रियते, अद्वितीयपदेन च तदाधिक्यमिति बोध्यम् । न तत्समश्चाभ्य-

धिकश्च दृश्यते इति श्रुत्यन्तरात् । एवं सदाद्यनेकशब्दप्रयोगात् तदर्थे कारणे नानात्वसंभावनावारणायाह।इह जगत्कारणे नाना-शब्दवाच्येऽपि नानात्वं नास्ति । तस्यैकत्वात् । नानात्वदर्शनस्य फलमाह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । सदैव जन्ममरणादिदुःखा-त्मकसंसारभाग् भवति । नानात्वदर्शनमास्तां, नानेव दर्शनस्यै-तावद् फलमित्यर्थ इति कैमुत्योक्त्या महादोषः सूचितः । यद्वा क्वचिच्चतुर्मुखादीनां कारणत्वश्रवणात् तत्र तथात्वशङ्कावारणा-येदं वाक्यम् । इह जगत्कारणे नाना चतुर्मुखत्रिनयनादिभेदो नास्ति । कारणस्य एकत्वावधारणात् । तेषां च नियम्यत्वादि-श्रवणात् । अत्रत्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । शेषं समानम्। तथैव निर्गुण-वाक्यानां हेयगुणविशेषनिषेधपरत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात् । नच निर्गुणमिति सामान्यशब्दप्रयोगाद् धर्ममात्राऽपवाद इति वा-च्यम् । तेषां स्वाभाविकत्वश्रवणात् स्वाभाविकवस्तुनो निषे-धाविषयत्वनियमात् । न हि अग्नेर्दहनप्रकाशनादिधर्मो निषेद्धुं शक्यः केनाऽपि विदुषा। अन्यथा, अस्थूलादिवाक्यैः स्वरूप-स्यापि निषेधोऽभ्युपगन्तव्यः । स्वाभाविकत्वाविशेषात् । त-स्माद्धेयगुणनिषेधपराण्येव निर्गुणवाक्यानीति न तैर्विरोधशङ्कावि-काशः । नापि ज्ञानाविषयकवाक्यविरोधः । तेषामियत्ताऽवच्छि-न्नविषयकनिषेधरूपत्वात् । तथाहि । यस्य पुंसः परमेश्वरस्वरूप-गुणादिविषयकेयत्तावच्छेदेन अमतम् अननुभूतमनुमानादिभिः, तस्य मतं तेन मतम् अपरिच्छिन्नत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । यस्य तु स्वरूपादि इयत्तावच्छेदेन मतं स न वेद । परिच्छिन्नदर्शित्वात् । भगवत्स्वरूपगुणादीनाम् अनन्तत्वेनाऽचिन्त्यत्वात् । सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । न ते विष्णोर्जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः

परमं तमाप । सहस्रधा महिमानः सहस्रः । एष एवाऽचिन्त्यः परः परमो हरिरादिरनादिरनन्त इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवमेवान्यदपि वाक्यं व्याख्येयम् । ऐक्यार्थ्यात् । अन्यथा, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय । य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति । यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छतीत्यादिवाक्यव्याकोपात् । ज्ञानाऽभावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च । तत्रैव वाक्यशेषे, मत तस्य, विज्ञातमविजानतामिति ज्ञानविषयत्वप्रतिपादनाच्च । किञ्च । यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यत्र, यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः स्वाभाविकाऽचिन्त्यानन्तकल्याणगुणाश्रयात्पुरुषोत्तमात्, तस्यानन्दादीनामन्तमप्राप्य मनसा सह वाचो निवर्तन्ते इति तेषामनन्तत्वाद् उदाहृतवाक्येभ्यः । अन्यथा तत्रैव मन्त्रशेषे, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति तदीयानन्दस्य ज्ञानविषयत्वं भयनिवृत्तिफलकत्वं चोक्तं विरुद्ध्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतीत्यादिशास्त्रविरोधात् सर्वं हि उपदेशशास्त्रं दत्ततिलाञ्जलि स्याद्, उपदेष्टृतत्तद्विनाशश्च । तस्मादुक्तलक्षणं ब्रह्मैव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वात् सर्ववेदान्तविषय इत्येव साधीयान् । तथैव च सूत्रितं च भगवता बादरायणेन, शास्त्रयोनित्वादिति ।

केश्चिन्निर्विशेषं ब्रह्माभ्युपगम्यते । तत्तुच्छम् । सर्वप्रमाणाऽविषयत्वेन शशशृङ्गायमाणत्वात् । तथाहि । प्रमाकरणं प्रमाणं तत् त्रिविधम् । प्रत्यक्षाऽनुमानशब्दभेदात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । श्रीगुरुं चक्षुषा पश्यामि, हरिगाथां श्रोत्रेण शृणोमि, तुलसीसौरभं घ्राणेन जिघ्रामीत्यादिविषयसंबद्धमिन्द्रियं तत्करणत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणम् १ । व्याप्तिधीजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।

यथा—पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात् । यो यो धूमवान् स स वह्निमान् । यथा महानसः । इन्द्रियमनोबुद्ध्यादीनि आत्मा न भवन्ति, करणत्वात् । दण्डादिवदिति । तत्करणमनुमानम् २ । आप्तप्रयुक्तं वाक्यं शब्दः । भ्रमादिहेतुबुद्धिमान्द्यादिचतुष्टयाऽप्रामाण्यकारणशून्यत्वे सति यथार्थवक्तृत्वमाप्तत्वम् । तच्च तारतम्यादिभेदात् त्रिविधम् । तत्राप्ततमो वेदस्तद्वाक्यं प्रमाणतमम् । आप्तमूलकत्वेनान्यनिरपेक्षत्वाच्छ्रुत्यर्थस्मर्तारो मन्वादय आप्ततराः । तेषां वाक्यं प्रमाणतरम् । श्रुतिमूलकत्वेन तत्सापेक्षत्वाच्छ्रुतिस्मृतिव्याख्यातार आप्तास्तद्वाक्यं प्रमाणम् । उभयमूलकत्वेनोभयसापेक्षत्वात् । तत्र प्रत्यक्षाऽनुमानयोः प्रमाणत्वेऽपि क्वचिन्मायामूर्द्धादिदर्शने देवदत्तस्यैवायं मूर्द्धेति प्रत्यक्षे, दृष्टधा तत्कालविनष्टाऽग्नौ चिरमधिकधूमोद्गारिणि गिरौ—पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्याद्यनुमाने च व्यभिचारदर्शनात् सापेक्षत्वेन निर्बलत्वम् । शब्दस्य तु निरपेक्षत्वात् प्रबलत्वमिति विवेकः ३ । उपमानादीनां चात्रैवान्तर्भावात्प्रपार्थक्यम् । न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणपदवीमवतिष्ठते । तस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् । नाऽप्यनुमानं, लिङ्गशून्यत्वात् । नेन्द्रियाणि, नानुमानमिति श्रुतेः । नाऽप्यागमः । सर्वधर्मशून्यतया शब्दवृत्त्यविषयत्वात् । तथाहि । शब्दवृत्तिर्द्विधा, मुख्याऽमुख्यभेदात् । आद्या शक्तिरूपा । सा च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छासंकेत इति तार्किकैरभिधीयते । अर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणः स्वाभाविकः संबन्ध इति मीमांसका आहुः । चक्षुरादिवृत्तिविषयप्रकाशनयोग्यत्ववच्छब्दस्य तत्तदर्थप्रकाशनयोग्यतालक्षणसंबन्ध इति शाब्दिकाः । अघटघटनापटीयसी ब्रह्माश्रितस्वाभाविकी, शक्तिमच्छब्दाश्रिता तदर्थप्रकाशनार्हताऽभिन्ना चेति चौपनिषदाः । सर्वथाऽपि, शब्दा-

श्रितातदर्थप्रकाशनयोग्यतेतिसामान्यंसर्वधारणलक्षणमितिसिद्धम्। सा त्रिधा रूढिर्योगो योगरूढिश्चेति। तत्र समुदायशक्तिः रूढिः। यथाहरिः, नारद इत्यादिः। रूढो द्विविधः, पर्यायोऽनेकार्थश्च। तत्र पर्यायो हस्तकरादयः। अनेकार्थो हरिः सैन्धवादयः। अवयवशक्तिर्योगः। माधवो रमाकान्तः शौरिः शास्ता वासुदेवः। उभयप्रवृत्तिहेतुकी तृतीया। यथा, सोमः, पङ्कजः १। द्वितीयापि द्विविधा, लक्षणा गौणी च। तत्र शक्यसंबन्धो लक्षणा। सा त्रिधा, जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था, जहदजहत्स्वार्था चेति। तत्राद्या यथा गङ्गायां घोषः। अत्र प्रवाहशक्तस्य गङ्गापदस्य शक्यसंबन्धे तीरे वृत्तिः। यथा वा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चे शक्तस्य मञ्चशब्दस्य तत्संबन्धेषु पुरुषेषु वृत्तिः। अजहत्स्वार्था च, यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्। अत्र काकत्वेन काके शक्तस्यापि काकशब्दस्य दध्युपघातकत्वेन काकतदितरेषु वृत्तिः। यथा वा, शोणो धावतीत्यत्र शोणगुणगमनरूपस्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात् तदपरित्यागेन तद्वति तदधिष्ठानरूपे गवादौ वृत्तिः। शक्यैकदेशपरित्यागे सति शक्यैकदेशवृत्तिस्तृतीया। यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशकालवैशिष्ट्यैतद्देशकालवैशिष्ट्ययोर्युगपदन्वयानुपपत्त्या देशकालादिविशेषणत्यागेन देवदत्तपिण्डमात्रमेव लक्षणया बोध्यते। शक्यस्थलक्ष्यमाणगुणसंबन्धो गौणी। यथा सिंहो देवदत्तः। अत्र सिंहवृत्तिक्रौर्यादिगुणानां लक्षणया माणवके देवदत्ते वृत्तिः। सैव लक्षितलक्षणेत्यप्यभिधीयते२। तत्र न तावन्निर्विशेषवस्तुनि रूढिवृत्तेः संभवः। जातिगुणक्रियाद्यभावात्। नापि योगवृत्तिः संभवति। निर्विशेषस्य धातुप्रत्ययार्थत्वाभावात्। नापि लक्षणा, सम्बन्धशून्यत्वात्। नापि गौणी। निर्गुणत्वाऽभ्युपगमात्। तस्मात् सर्वप्रमाणशून्यत्वादनादरणीयं श्रेयोऽर्थिभिः। अतः

सर्वज्ञसर्वशक्तिसर्ववेदान्तवेद्यविश्वजन्मादिकारणं परं ब्रह्म श्रीपुरुषोत्तम एव, स चाऽभिन्ननिमित्तोपादानात्मकः । नचाऽभिन्ननिमित्तोपादनरूपस्य काप्यऽदृष्टचरत्वात् कथं तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । घटेश्वरसंयोगादौ जीवगतज्ञानादौ च कार्य्ये ईशजीवयोस्तथाभूतकारणत्वदर्शनान्नाऽसत्ताऽप्रसिद्धिः । तद्दृष्टान्तेनापि तथात्वमभ्युपगम्यते । ब्रह्म, जगदभिन्ननिमित्तोपादानं भवितुमर्हति । तादृशशक्तिमत्त्वात् । जीवगतज्ञानादौ जीववत् । घटेश्वरसंयोगे ईश्वरवच्चेत्यनुमानमत्रानुसंधेयं, प्रकृतिश्चेति शास्त्रं च।

ननु कीदृशमिदं कार्य्यम् । न तावत् संघातरूपम्, आरब्धं वा शक्यते वक्तुम् । अवैदिकत्वात् । नापि परिणामः । आकाशकल्पस्य विभोर्वस्तुनः परिणामासंभवात् । तथाच प्रयोगः—ब्रह्म परिणामानर्हं भवितुमर्हति । विभुपरिमाणकत्वात् । निरवयवत्वाच्च । आकाशवत् । तस्माद् ब्रह्मविवर्तमेवेदं जगदिति चेन्न । निरवयवस्यापि विभोः परिणमनसामर्थ्ययोगात् परिणामसंभवात् । ननु सावयवस्यैव क्षीरादेः परिणामदर्शनान्न निरवयवस्येति तादवस्थ्यमेवास्य दोषस्येति चेन्न । क्षीरपरमाण्वादौ तद्व्यभिचारात् । तथाहि । न हि सावयवत्वं वस्तुपरिणामे प्रयोजकम्, अपि तु वस्तुगता तादृशी शक्तिरेव । अन्यथा जलस्यापि सावयवत्वाविशेषेण दधिभावपरिणामापत्तेर्दुर्वारत्वात्। क्षीरावयवानां निरवयवत्वाच्च । अयं भावः । द्रव्यपरिणामेऽवयविगता शक्तिः कारणम् ? अवयवनिष्ठा वा ? नाद्यः । द्रव्यद्रव्ये व्यतिरिक्तस्यावयवित्वं, त्वया नाभ्युपगमात् । द्वितीये तु क्षीरावयवाः सावयवा, निरवयवा वा इति विवेचनीयम् । न तावत् सावयवाः । अनवस्थानात् । क्षीराब्धेः कुण्डपरिमाणापत्तेश्च । अवयवानामानन्त्यात् । अतो निरवयवा एवेति अकामेन त्वया-

ऽभ्युपगन्तव्याः । एवञ्च निरवयवस्य परिणामाभावत्वनियमभङ्गात् स्वरूपासिद्धो हेतुर्निरवयवत्वमिति । नापि विभोः परिणामाऽभावनियमः । आकाशस्यापि वाय्वात्मना परिणामो दृश्यते । आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः । अनेन द्वितीयस्य हेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वं दृष्टान्तविकलत्वं चोक्तं भवति । तथाच प्रयोगः— ब्रह्म परिणामयोग्यं, विभुत्वात् । आकाशवदिति । तत् सिद्धं निरवयवस्य विभोर्ब्रह्मणः परिणामात्मकमिदं कार्यमिति तादृशशक्तिमत्त्वादेवेति । श्रूयते च, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादि । स्मर्यतेऽपि, शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णतेति ।

ननु स्यादेतन्निरवयवस्यापि विभोस्तादृक्शक्तियोगात् परिणामस्तथापि परिणामाभ्युपगमे विकारित्वमकामतोऽप्यवश्यं भावि । तच्च दूषितत्वादनिष्टम् । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो वेति न्यायात् । अत्रैवं विवेकः । ब्रह्मणः कार्यभावापत्तौ कृत्स्नस्य परिणामस्तदेकदेशस्य वा । आद्ये सर्वस्यापि परिणतत्वान्मुक्तोपसृप्याभावप्रसङ्गः, अनित्यतायोगश्च । द्वितीये तु अनित्यत्वस्य तादवस्थ्यम् । निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिनिरवयत्वविषयवाक्यव्याकोपश्चेति । तस्मादयोग्य एव परिणामपक्ष इतिचेन्न । उदाहृतेषु आकाशादिषु निरवयवत्वविभुत्वसाम्येऽपि निर्विकारित्वदर्शनेन निर्दोषत्वात् । आकाशस्य वाय्वात्मना शब्दात्मना परिणतस्य उक्तदोषवत्त्वाऽदर्शनात् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इतिश्रुत्या तथात्वश्रवणात् । तस्मान्निरवयवस्यापि विभोर्ब्रह्मणः परिणामेऽपि तादृशशक्तियोगादेवाविकारित्वमपीति बोध्यम् । वस्तुतस्तु, आत्मकृतेः

परिणामादित्यादौ परिणामशब्दः शक्तिविक्षेपवाचकः। ब्रह्मस्वरूपे परिणामानभ्युपगमान्नोक्तदूषणगन्धस्पर्शनावकाशः। तथाऽप्यच्युतस्वरूपस्यैवोर्णनाभ्यादेः स्वशक्तिविक्षेपलक्षणपरिणामवत्त्वेऽपि नोक्तदोषयोगः। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि यथा पृथिव्या ओषधयः संभवन्ति तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वमिति श्रवणात्, तथैव परिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिरिति स्मरणाच्च। नच शक्तिविक्षेपः परिणाम इत्यत्र किं मानमिति वाच्यम्। शास्त्रस्यैव मानत्वात्। "प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः। क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाऽव्ययावि"त्यत्र क्षोभशब्दप्रयोगः। स च विक्षेपपर्य्याय एव। किञ्च। "प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः। तद्वद् भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनरि"ति भीष्मः कण्ठरवेणैव पठतीति निरवद्यम् अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्मेति। तत्रोपादानत्वं नाम—चेतनाचेतनात्मकानां सूक्ष्मावस्थापन्नानां स्वस्वाभाविकशक्तीनां तत्तद्गतसद्रूपकार्य्याणां च स्थूलतया प्रकाशकत्वम्। निमित्तत्वञ्च—स्वस्वानादिकर्म्मसंस्कारवशीभूतात्यन्तसंकुचितस्मृत्यनर्हज्ञानानां चेतनानां कर्मफलभोगार्हज्ञानप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलतत्तद्भोगसाधनैः सह संयोजयितृत्वम्। तदुभयाभिन्नत्वं तत्त्वम्। एवंभूतस्य कारणत्वस्य स्वरूपगतत्वाद्, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिभिरीश्वरस्वरूपलक्षणमेवेति बोध्यम्। नच तथात्वे सत्यादिलक्षणवैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम्। जगत्कारणत्वस्य कार्य्यनिरूपितत्वेन सापेक्षत्वात् सत्यादेश्च तन्निरपेक्षत्वादिति सर्वं समञ्जसमिति भावः।

यदुक्तं ब्रह्मविवर्तमेवेदं जगदिति। तत्तुच्छम्। अश्रुतत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात्। ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, तदेवर्त तद्

सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामित्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सत्यत्वाऽवधारणाद् अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकोऽयम् एवकार उक्तार्थे विश्वारोपितत्वे प्रमाणम् । आरोपितत्वादेवाऽसत्यत्वमितिचेन्न । असत आरोपासंभवात् । एकत्र सत एवान्यत्राऽऽरोपनियमात् । न हि स्वरूपेणाऽसतः शशशृङ्गादेः क्वचिदारोपो दृष्टः श्रुतो वा । नचारोपे तद्विषयकप्रतीतिमात्रमपेक्षितं, न सत्यत्वमपीति वाच्यम् । असतः प्रतीतेरेवाऽसंभवात् । ननु रज्जौ सर्पप्रतीतेरिव प्रपञ्चप्रतीतेरपि दोषमात्रमेव कारणमपेक्षितं, न विषयसद्भाव इतिचेन्न । दोषात्मककारणस्यापि असत्यत्वाविशेषेण तत्र पक्षे प्रतीतिलक्षणकार्य्योत्पत्तेरसंभवात् । कार्य्यस्य कारणसत्तापेक्षितत्वानियमात् । कुत्राप्यसतः कारणत्वाऽदर्शनाच्च । नचाऽसतोऽप्यारोपितसर्प्पस्य भयादिकार्यजनकत्वदर्शनात् कार्य्यस्य कारणसत्ताऽपेक्षितत्वानियमभङ्ग इति वाच्यम् । स्वरूपेणाऽसतः कार्य्योत्पत्त्यनुकूलशक्त्याश्रयत्वभूतकारणत्वाऽसंभवात् । भ्रमस्थलेऽपि सर्पविषयकज्ञानस्यैव भयादिहेतुत्वं, न विषयस्येति । अन्यथा कारणमात्रस्याप्यसत्त्वाभ्युपगमे कार्य्योत्पत्तिकथाया एवानुपपन्नत्वात् । नचाऽसतोऽपि रज्जुसर्पादेर्ज्ञानकारणत्वोपपत्तिवद् भयकारणत्वोपपत्तिरपि किं नाङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । दोषस्यैवासद्विषयकज्ञानकारणत्वेन भ्रमस्थलेऽपि विषयस्य ज्ञानकारणत्वाभावात् । नन्वतीतानागतवृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तिस्थले सत एव वृष्टिरूपविषयस्य स्वज्ञानजनकत्वदर्शनात् तथाऽत्रापि संभाव्यमिति चेन्न । अतीतवृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तौ तत्कार्यस्येदानींतनस्य सत एवान्नादेरनागतवृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तौ च तज्ज्ञापकरूपकारणस्य सत एव ज्योतिःशास्त्रस्य विद्यमानत्वान्नाऽसतो विषयस्य कुत्रापि ज्ञानादिकारण-

त्वमिति। तत् सिद्धम्—असत आरोपासंभवादप्रमाणकत्वं विवर्तस्येति । नच वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेरेवात्र प्रमाणत्वात् कथमप्रमाणत्वमितिचेन्न । विकारो नामधेयमित्यत्र विकारशब्दपाठाद् विकारत्वं च परिणमिते एव द्रव्ये दृष्टचरम् । अन्यथा भ्रान्तिर्नामधेयमित्युक्तं स्यात् ।

किञ्च, विवर्तदृष्टान्तानां रज्जुसर्पशुक्तिरजतादीनां भवदभिमतानां कार्य्यदर्शनादपि प्रतिज्ञाबाधाच्च । तथाहि । छान्दोग्ये आम्नायते—उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति, कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादित्यादिना कारणविज्ञानेन कार्य्यविज्ञानं प्रतिपादितम् । तत्र यथा मृत्पिण्डस्य घटादिविकारोपादानस्य विज्ञानेन सर्वं मृद्विकारजातं विज्ञायते, न तथा रज्जुविज्ञानेन सर्पमात्रं विज्ञायते । नापि शुक्तिविज्ञानेन रजतजातं चेति सर्वानुभवविरोधात् प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः ।

तस्मात् कार्य्यत्वात् सदेव जगदिति वैदिकानां सिद्धान्तः। तथाच श्रुतिः—सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी । सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः । ऊर्द्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तत् सदासीत्, प्राणा वै सत्यं, तेषामेष सत्यम्, असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्न विदुर्ये परां हि । यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक् सृष्ट्वा त्वभूत् सत्यकर्मा महात्मा । अथैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुते । अष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादिः। सत्त्वाच्चावरस्य । असद्व्यपदेशादितिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । युक्तेः शब्दान्तराच्चेत्यादिन्या-

यः । ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरमित्यादि भगवद्गीतं च ।

ननु, असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिनाऽसत्त्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वात् कथमपह्नव इतिचेन्न । तस्य विकारित्वलक्षणासत्त्वविषयत्वात् । तथाचाह भगवान् पराशरः—तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति वैष्णवे । किञ्च कार्य्यं सदेव स्वकारणादुद्भवति । अन्यथा तिलेभ्य इव सिकताभ्योऽपि तैलमुद्भवेदिति पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्विकारित्वावच्छिन्नसत्ताकमिदं जगत् कारणावस्थापन्नम् अनुद्भूतम् अनभिव्यक्तनामरूपकम् असदादिशब्दैरभिधीयते । तदेवाभिव्यक्तनामरूपकम् आविर्भूतं सदादिशब्दवाच्यमिति सर्वश्रुत्यविरोधः । वैष्णवे ध्रुवः—न्यग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः । संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि । बीजादङ्कुरसंभूतो न्यग्रोधः सुसमुत्थितः । विस्तारं च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगदिति । श्रीसूत्रकारेण निर्णीतः—पटवच्चेति सूत्रेण । यथा संकुचितः पटः पटत्वेनागृह्यमाणोऽपि पट एव, प्रसारणे तु स्पष्टतया गृह्यत एव, तथा तिरोभावावस्थायामनभिव्यक्तमपि कार्य्यं नामरूपाभ्यामगृह्यमाणमपि सदेव । आविर्भावावस्थायां तु प्रत्यक्षागमाभ्यां सत्त्वेन स्पष्टं गृह्यते इति सूत्रार्थः ।

ननु, जगन्मिथ्या । दृश्यत्वात् । शुक्तिरजतवद्—इत्यनुमानं जगदसत्त्वे प्रमाणमितिचेन्न । दृश्यत्वस्य हेतोः साध्याभाववति ब्रह्मणि अतिव्याप्त्या साधारणानैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासकत्वात् । एवं दृश्यत्वाधिकरणसाम्यात् तेनैव हेतुना ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं किमिति नाभ्युपगम्यते भवद्भिर्मनीषिभिः । ब्रह्म

मिथ्या, दृश्यत्वात्, प्रपञ्चवदिति वक्तुं शक्यत्वात्। श्रूयते हि ब्रह्मणो दृश्यत्वम्—आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, यदा पश्यस्यन्यमीशम्,आत्मन्यरे दृष्टे, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या, सदा पश्यन्ति सूरयः, यत् तत् पश्यसि तद्वद, तमसः पारं दर्शयति, तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिभिः।

ननु, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं, तत्र यः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणः स्मृतः, यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः, जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो निर्गुणस्य ब्रह्मणः सर्वप्रमाणाविषयतया स्वप्रकाशत्वाभिधानाच्च त्वोदाहृतवाक्यविषयस्य ब्रह्मणो मायावच्छिन्नत्वावगमादवरत्वमभ्युपगम्यते। तथाभूतस्य मिथ्यात्वमिष्टापत्तमेवेतिचेन्न। दर्शनविषयस्यैव परत्वाभिधानात्। स एवास्माज्जीवघनात् परात् परं पुरुषमीक्षते, ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः, प्रधानपुरुषाव्यक्तकालानां परमं हि यत्, पश्यन्ति सूरयो नित्यं तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उक्तश्रुतीनां दर्शनानर्हचक्षुरादिनिषेधविषयकत्वान्निराकाङ्क्ष्यं व्याख्येयम्। तथाच गीतं स्वयमेव भगवता—न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमिति। तस्मादसद्धेतुकमिदमनुमानं न प्रमाणपदवीमारोढुमर्हतीत्युक्तसिद्धान्तस्यैव वरीयस्त्वं मुमुक्षुभिर्ध्येयम् अलं विस्तरेण॥४॥

एवमखिलाविद्यादिदोषगन्धस्पर्शानर्हस्यानन्ताचिन्त्यस्वाभाविककल्याणगुणसागरस्य परब्रह्मभूतस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य भगवतः सर्वजगज्जन्मादिकारणत्वं सर्वशास्त्रवेद्यत्वं सर्वोपास्यत्वं मोक्षप्रदातृत्वं मुक्तोपसृप्यत्वं प्रतिपाद्य, इदानीं, श्रीश्च ते

लक्ष्मीश्च ते पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे
शिष्टं विधत्ते—

अङ्गे तु वामे वृषभानुजां मुदा
विराजमानामनुरूपसौभगाम् ॥
सखीसहस्रैः परिषेवितां सदा
स्मरेम देवीं सकलेष्टकामदाम् ॥ ५ ॥

अङ्ग इत्यादिना । वक्ष्यमाणलक्षणस्याघटघटनापटुतराचिन्त्यानन्तविचित्रशक्तिमतो भगवतः श्रीकृष्णस्य वामाऽङ्गेऽनुरूपसौभगां लक्ष्मीरुक्मिण्याख्यां सदा स्मरेम इत्यन्वयः । अनुरूपत्वं नाम भगवद्विग्रहगुणाद्यनुरूपमेयविग्रहगुणादिमत्त्वम् । अनुरूपा चासौ सौभगा च तामिति विग्रहः । तथाच स्मर्यते श्रीपराशरेण—देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुमिति । राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽनपायिनीति । कीदृशीमित्यपेक्षायां विशिनष्टि—देवीमिति । देवस्य गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सर्वशास्त्रार्थभूतस्य श्रीवासुदेवस्य पत्नी देवी तां, श्रियं देवीमुपह्वये इत्यादिश्रुतेः । अनेन योगवृत्त्या तद्गुणा उच्यन्ते । तथाहि । दीव्यति क्रीडति अनेकावतारैरिति देवी । विष्णोर्देहानुरूपां वै विधत्ते ह्यात्मनस्तनुम् इति । १ । दीव्यति विजिगीषते देवादीन् शीलादिगुणापहारेणेति वा । "सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्याः सकला गुणाः । पराङ्मुखी जगद्धात्री यस्य त्वं विष्णुवल्लभे" इति ।२। दीव्यति व्यवहरति तत्तदात्मना तत्तत्प्रकारेण चेति वा देवी । "अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः । बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ सत्क्रिया त्वियम्" इति । ३ । द्योतते स्वरूपेण गुणैश्चेति वा देवी । ईश्वरी सर्व-

भूतानां, यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदारामिति श्रुतेः। ४। स्तूयते देवैरिति वा। "नमस्ये सर्वभूतानां जननी-मब्जसंभवाम्। श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णोर्वक्षस्थलाश्रिताम्" इत्यारभ्य, न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वापि वेधसः। प्रसीद देवि पद्माक्षि मास्माँस्त्याक्षीः कदाचनेत्यन्तेन स्तोत्रेण अन्यैश्चेति। ५। सर्वत्र गच्छतीति वा। "नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी। यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजो-त्तमाः। त्वयैव विष्णुना चाऽम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम्" इति।६। मोदते वेति। आनन्दमूर्तित्वादानन्दमूर्त्याश्रितत्वाच्च। प्रत्यर्थी हिरण्मयीम्, ईश्वरीं सर्वभूतानामिति श्रुतेः ७। पुनः कीदृशीं-सखीसहस्रैः परिसेवितां सदेति। सखीनां स्वपरि-चारिकाणां सहस्रैरपरिमितैः सदा निरन्तरं सेविताम्। किञ्च, सेवनप्रयोजनं दर्शयन् विशिनष्टि-सकलेष्टकामदामिति। सर्वेभ्यश्चतुर्विधेभ्यो भक्तेभ्यः पुरुषार्थचतुष्टयं तत्तदिच्छानुसा-रेण ददातीति तथा ताम्। "यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने। आत्मविद्या च देवी त्वं विमुक्तिफलदायिनी" इति स्मरणात्।

एवं लक्ष्म्या वैशिष्ट्यं विधाय व्रजस्त्रीशब्दवाच्याया, गोपी-प्रधानभूतायाः श्रीवृषभानुजाया नित्ययोगं विधत्ते-वृषभानु-जामिति। चकारोऽत्राध्याहर्तव्यः समुच्चयार्थम्। तथाच वृषभानुजां च स्मरेम इत्यन्वयः। ततः स्वरूपगुणादिद्योतनाय तां विशिनष्टि-वामाङ्गे मुदा विराजमानामिति। वामाङ्ग इत्यस्य पूर्वं, श्रीभगवत इति शब्दोऽध्याहर्तव्यः। अङ्गस्याङ्गिसा-पेक्षत्वात्, श्रीभगवतो वामाऽङ्गे विराजमानाम्। वामाङ्गशब्दप्र-योगादस्या लक्ष्मीवत् पत्नीत्वम् अनपायित्वं च दर्शितम्। मुदा

निरतिशयप्रेमानन्दमूर्त्ता । एतेनास्याः प्रेमाधिष्ठातृत्वं **विराजमानाम्** । विशेषेण स्वरूपेण विग्रहेण प्रेमकारुण्यादि-गुणैश्च राजते दीप्यते इति तथा ताम् । तथाचाम्नायते ऋक्-परिशिष्टश्रुतौ–राधया माधवो देवो माधवेन च राधिका। विरा-जत इत्यादि । अनयैव श्रुत्या अन्योऽन्यसाहित्यविधानपरया नित्यसंबन्धः प्रेमोत्कर्षश्चोक्त इति भावः । यद्यप्यनयोर्मध्ये ऐश्व-र्य्याधिष्ठातृत्वेन लक्ष्म्याः प्राधान्यात् तस्या एव पूर्वं प्रयोग उचितस्तथापि व्रजस्त्रियः प्रेमाधिष्ठातृतया तच्चरणस्मरणस्य प्रेमदातृत्वात् पूर्वप्रयोगः । "कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृति-रुक्मिणी । व्रजस्त्रीजनसंभूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसंगत" इति मन्त्रात् । जनेषु संभूताः प्रसिद्धा याः श्रुतयस्ताभ्यः प्रमाणभूताभ्य आभ्यां रुक्मिणीव्रजस्त्रीभ्यां श्रीगोपालाख्यस्य ब्रह्मणः संगतः नित्यसंबन्ध इति मन्त्रार्थः । उपलक्षणार्थोऽयं सत्यभामायाः । तथाच रुक्मिणीसत्यभामाव्रजस्त्रीविशिष्टः श्रीभगवान् पुरुषो-त्तमो वासुदेवः सांप्रदायिभिर्वैष्णवैः सदोपासनीयः । द्विभुज-श्चतुर्भुजश्च स्वप्रीत्यनुरूपेणोभयविधत्वात् तस्य नात्र तारतम्य-भाव. । ध्यातृभावनाया एवात्र नियामकत्वात् । तथाच, मथु-रायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते इत्यारभ्य, श्रीवत्सला-ञ्छनं हृत्स्थकौस्तुभप्रभया युतम् । चतुर्भुजं शंखचक्रशार्ङ्गपद्म-गदान्वितम् । हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाऽभयप्रदम् । ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वेति । सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताऽम्बरम् । द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् । गोपीगोपगवावीतं सुरद्रुमलताश्रयम् । दिव्यालङ्करणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगम् । कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितम् । चिन्तयँश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरित्युभयविधस्यापि

ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणादुभयस्य तुल्यफलत्वाद् ध्येयत्वाऽविशेष इति सांप्रदायराद्धान्तः ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य्यविरचितायां वेदान्तरत्नमञ्जूषायां सिद्धान्तरत्नविवृत्तौ पदार्थसंग्रहाधारो नाम प्रथमा कोष्ठिका ॥ १ ॥

अथ वेदान्तरत्नमञ्जूषायां द्वितीयः कोष्ठः ।

उक्तसिद्धान्ते विधिमाह—

उपासनीयं नितरां जनैः सदा
प्रहाणयेऽज्ञानतमोऽनुवृत्तेः ॥
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिस्तथोक्तं
श्रीनारदाऽखिलतत्त्वसाक्षिणे ॥ ६ ॥

उपासनीयमिति । मुमुक्षुभिर्जनैरुक्तलक्षणं परं ब्रह्म सदोपासनीयम् । विध्यर्थकतव्यप्रत्ययस्थानेऽनीयर्प्रत्ययः । सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्यः, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः, आत्मानमेव लोकमुपासीत, तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत् तं रसयेत् तं यजेत् तं भजेदित्यादिविधिश्रवणात् । सदेति कालव्यवच्छेदं निराकरोति। "आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः। इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा । स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः" इत्यादिस्मरणात् । दिवसे दिवसे सकृत्सकृत् कृतस्याऽवच्छेदकः कालः सदाशब्दवाच्यस्तद्वारणायाह—नितरामिति । गङ्गादिप्रवाहवत् क्षणाद्यपरिच्छेदेन । "यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया" इत्यादिवचनात् । एतेन स्मृतिसन्तानस्याऽपरिच्छिन्नत्वं विधीयते । तथाच श्रुतिः—आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति । श्रीभगवदुपासनस्याऽधिकारिसाधारण्यसूचनाय सामान्यजनशब्दप्रयोगः, श्रीभगवतः सर्वाधिकार्यऽनुरूपोपासनविषयकत्वसाम्याद्, वैदिकोपासने तु त्रैवर्णिक एवाधिकारीति । पौराणिके चतुर्थोऽपीति विवेकः ।

उपासनप्रयोजनमाह—प्रहाणयेऽज्ञानतमोऽनुवृत्तेरिति। अज्ञानतमोऽनुवृत्तेः प्रहाणये इति योजना। अनादिकर्माख्याऽज्ञानमेव तमः, स्वरूपादितिरोधानस्वभावकत्वात्। तस्यानुवृत्तिः सम्बन्धः श्रीपुरुषोत्तमप्राप्तिप्रतिबन्धकस्तस्य प्रहाणये ध्वंसायेति यावत्। स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति श्रवणात्। "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्। तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" इति भगवद्वचनाच्च॥

ननु "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादिश्रुतेरुपासनाविषयस्य ब्रह्मत्वनिषेधात् कथमिवोपासनाविधानं, कथन्तरां च परब्रह्मण उपास्यत्वमित्याशङ्कानिरासार्थं स्वसंप्रदायसंततिं प्रमाणयन् संप्रदायस्यानादित्वं वैदिकत्वं चाह भगवानाचार्यः—**सनन्दनाद्यैर्मुनिभिस्तथोक्तमिति**। सनन्दनादीनां भगवदवतारत्वात् तदुपदेशस्य प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्यं सूचयति सनन्दनशब्दप्रयोगादेवेति भावः। **मुनिभिरित्य**नेन च तेषु अप्रमाणकारणानां प्रमादादीनामयोगाद् आप्ततमत्वमुक्तम्। उपदेशवैभवदानस्य संप्रदानोत्कर्षादपि अन्यप्रमाणनैरपेक्ष्यमित्याह—**श्रीनारदायेति**। अस्मद्गुरवे इत्यर्थः। तेनैव मह्यं यदुपदिष्टं तदेवाऽत्रोक्तं मयाऽपीति शेषः। श्रीगुरुं विशिनष्टि—**अखिलतत्त्वसाक्षिणे इति**। सर्वतत्त्वविषयकप्रत्यक्षानुभवाश्रयभूताय सर्वज्ञायेति। इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितमिति वचनात् सर्ववेदार्थरूपश्रीपञ्चरात्रप्रवर्तकायेति भावः। ननु सोऽहं भगवः शोचामि तं मां शोकस्य पारं दर्शयत्वित्यादेस्तस्यैव वचनेन नारद-

स्य शोकाश्रयत्वश्रवणात् कथं सर्वज्ञत्वमिति चेन्न । तत्परकालीनत्वादाचार्य्याणां वाक्यस्य । श्रीसनन्दनादिचरणोपसत्तेः पूर्वं शोकवत्त्वेऽपि श्रीभगवद्गुरूपदेशेन सकारणशोकनिवृत्त्या सर्वज्ञतासिद्धेरित्यर्थः । तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति वाक्यशेषश्रवणात् । यद्वा श्रीनारदस्य भगवत सार्वज्ञयोगेऽपि सर्वलोकोपकारार्थकावतारत्वाद् गुरूपसत्तिरूपाधिकारं ग्राहयितुं श्रीपुरुषोत्तमलीलाऽनुकारणंवदज्ञत्वाऽनुकरणं बोध्यम्। तथाचोभयवाक्यस्य नैराकाङ्क्ष्यादविरोध इत्यर्थः ॥

अयं भावः ।नेदं यदिदमुपासत इत्यनेन ब्रह्मण उपास्यता निषिद्धेतिसत्यं, तथापि परिच्छिन्नोपासनविषयक एवायं निषेधो,न तु विश्वात्मपरमात्मोपासनविषयक इति निश्चीयते। तथाचात्रैवादौ नामाद्यनेकपरिच्छिन्नोपासनं विधायान्ते भूमाविषयकोपासनस्यैवोपदेशविधानश्रवणात् । अन्यथा तदनुपपत्तेः। तथा ह्याम्नायते छान्दोग्ये—अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच यद् वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामीति, स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पविद्यां देवयजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुतं ह्येव भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति, सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति, तं होवाच यद्वै किञ्चिदध्यगीष्ठा नामैवैतदित्युक्त्वा, नाम वा ऋग्वेद इत्यादिना नाम्न एव सर्वविद्यारूपतां विधाय, नामोपास्वेति नामोपासनमु-

पदिश्य, यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवतीति फलं चोपदिष्टम्। एवमेव वाङ्मनःसंकल्पादिविशेषकोपासनानामुत्तरोत्तरभूयस्त्वं तत्फलानामपि तथात्वं चोक्त्वा अवसाने भूमोपासनमुपदिष्टवान्, यो वै भूमा तदेव सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासे इति यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद् विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदऽमृतमथ यदल्प तन्मर्त्यं, स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति ? स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति । गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्य्यं क्षेत्राण्यायतनानि इति नाहमेवं ब्रवीमीति होवाचाऽन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति स एवाधस्तात् स एव उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुनः आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु अकामचारो भवति तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्यारभ्य आत्मन एवेदं सर्वमिति, न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां, सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः । स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशधा स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति । अस्यार्थः— श्रीनारदः श्री-

सनत्कुमारमुपससाद उपसत्तिविधिपूर्वकं शरणं जगामेत्यर्थः । हे भगवः,शोकतरणोपायमधीहि शिक्षयेति प्रार्थयामासेतिशेषः तमुपसन्नं नारदं श्रीसनत्कुमार उवाच,यद्वेत्थेत्यादि। त्वयाऽधास यावज्ज्ञानं संपादितं तावत्सर्वमनूद्यतां, तत ऊर्द्ध्वं यत् त्वया नाधीतं स्यात् तद् वक्ष्यामीति । एवं श्रीगुरुणा विद्यानुवादे संप्रेरितः स नारद उवाच—ऋग्वेदम् इत्यादि । तत्रैतद्भगवोऽध्येमीत्यन्तः स्पष्टार्थको ग्रन्थः। विद्यानुवादरूपत्वात्।ततश्च सोऽहमित्यादिः प्रार्थनेति विभागः। सोऽहं भगवः शोचामि एतत् पूर्वोक्तं सर्वमध्येमि अधीतवानस्मि तथापि शोको मां न मुञ्चतीत्यर्थः। ननु ईदृग्विद्यावतोऽपि शोकानिवृत्तौ किं कारणमित्यत आह, मन्त्रविदेवास्मीति । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकावधारणं स्वयमेव व्याकुर्वञ्च्छोककारणं स्वयमेव स्फुटयति–श्रुतमिति । भगवदृशेभ्यो महद्भ्यो मयैतच्छ्रुतं, तरति शोकमिति । आत्मवित् = चेतनाऽचेतनजगदात्मभूतपरब्रह्मस्वरूपगुणाऽऽदिविषयकप्रत्यक्षज्ञानाश्रयः पुमान् सकारणं शोकं तरतीति। यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तथाभूतज्ञानाभावः शोककारणमित्याह—नात्मविदस्मीति । सर्वविद्यासु सतीष्वपि आत्मज्ञानशून्यत्वाच्छोचामीति भावः। एवं प्रार्थितः करुणाब्धिः । तं होवाच यद्वै किञ्चिदध्यगीष्ठा नामैवैतन्नामोपास्स्वेत्यादिना वागाद्यल्पफलकपरिच्छिन्नोपासनमुपदिश्य पूर्णं पूर्णफलकं भूमोपासनमुपदिशति भगवान् सनत्कुमारः–यो वै भूमेति । एतेन सुखदुःखकारणयोर्भूमाल्पयोरुद्देश उक्तस्तयोर्भूमैव विधेय इत्युपदिशति—

भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति। तदेव सूत्रितं भगवताबादरायणेन, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। तत्र हेतुः—भूमैव सुखमिति। अत्र भूमशब्दो ब्रह्मपर्य्यायः सुखशब्दश्चानन्दपर्यायः। विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिलक्षणवाक्यात्। एवमनुशिष्टो नारदस्तमेवोद्दिष्टं पृच्छति—भूमानं भगवो विजिज्ञासे इति। एवं पृष्टो भगवान् सनत्कुमारः पूर्वोद्दिष्टयोर्भूमाल्पयोर्लक्षणमाह—यत्र नान्यदिति। यत्र यस्यां भूमजिज्ञासायां पूर्वोक्तनामाद्युपासनेष्विवान्यदवच्छेदकं नामादिकं न पश्यति न शृणोति न विजानाति स भूमेति देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः सर्वसमानाधिकरणार्हो भगवान् भूमशब्दाभिधेय इत्यर्थः। भूमा संप्रसादादध्युपदेशादिति सूत्राद् यत्र येषु पूर्वोक्तेषु नामवागाद्युपासनेषु अन्यदवच्छेदकं वागादिरूपं पश्यति शृणोति विजानाति वा तदल्पं परिच्छिन्नमन्तवच्चेत्यर्थः। अपरिच्छिन्नत्वादेव भूम्नः अमृतत्वं, कालादिपरिच्छिन्नत्वादेवाल्पस्य मर्त्यत्वमित्याह—यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति। यदि पूर्ववत्तस्योपाधिरूपमवच्छेदकं नामवागादिकं नास्ति तर्हि स कुत्र आस्ते इति पृच्छति– स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति। तत्रोत्तरमाह—स्वमहिम्नीति। तर्हि परिच्छेदो दुर्वार इत्याशङ्क्य यदि वा न स्वमहिम्नीति। स्वमहिम्नो ब्रह्मात्मकत्वेन स्वाभिन्नसत्तात्मकत्वात्। तदेव विवृणोति— गोअश्वमित्यादि। इह लोके गवादि महिमेत्याचक्षते इति। यथा क्षेत्रज्ञानां गवादयो महिमानस्तेषां तदन्यत्वेन तदन्यत्रावस्थाननियमाद् अश्वे देवदत्तो हस्तिनि यज्ञदत्तः क्षेत्रे आयतने वा तिष्ठतीति प्रत्ययो जायते, नात्र तथा नियमोऽपि त्वात्माधारत्वमेवेत्याह— अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठिते यथा नाहमेवं ब्रवीमीति। कथमुच्यते तर्हि भवद्भिरित्य-

पेक्षायां तस्य सर्वान्तरात्मत्वं विधास्यन् सर्वत्र व्याप्त्या सर्वस्य तदविनाभावनियममाह— स एवाधस्तादित्यादि। एवं तस्य विश्वान्तरात्मत्वं विश्वव्याप्तियोगं चोक्त्वा पूर्णत्वात् पूर्णफलकत्वमाह—स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान इत्यादिना। आत्मनि ब्रह्मण्येव रतिर्यस्य, नाहम्ममास्पदयोः, शब्दादिपश्चेन्द्रियविषयेषु वस्त्रालङ्कारादिषु वेति। तथैव आत्मना विष्णुनैव सह क्रीडा यस्य, न लौकिकैः क्रीडोपकरणैरत एवात्मा भगवानेव मिथुनं यस्य, न भार्यादि। ततश्चात्मना तेनैवानन्दो यस्य, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति वाक्यान्तरात् न बाह्यविषयैस्तत्साधनैर्वेति। तथा यक्ष्यन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्यान्तरात् स उक्तलक्षणः पुमान् स्वराडिति स्वेनैव भगवता विश्वान्तरात्मना राजते दीप्यते, नेन्द्रियादिभिः सूर्य्यादिभिर्वा प्रकाशकारणैरिति तथा सार्वज्ञादिविकासात्। तच्चानन्तरमेव प्रतिपादयिष्यते, सर्वं ह पश्यति इत्यादिना। अथोक्तोपासनदार्ढ्यार्थं परिच्छिन्नोपास्यविषयकपरिच्छिन्नफलकान्यदेवाद्युपासनपरान् मूढान् निन्दति भगवती श्रुतिः— अथ येऽन्यथाऽतो विदुरिति। अथेति पक्षान्तरे। ये मूढा, अत उपदिष्टसिद्धान्ताद् विपर्य्ययं देवान्तरम् उपास्यत्वेन निश्चितवन्तः। कथमिव जानन्ति ते इत्यपेक्षायां तेषां ज्ञानस्याऽनुकरणमाह— अन्यराजान इति। अन्ये ब्रह्मरुद्रेन्द्रादयोऽपि राजान इति मोक्षदातारः स्वतन्त्रा मोक्षार्थिनोपासितव्या इति ते क्षय्यलोकाः स्वर्गपशुपुत्रादयो जन्मादिलक्षणसंसरणहेतवो भवन्ति। तेषां सेव्यत्वाविशेषेण मोक्षदातृत्वायोगादस्वातन्त्र्याच्च मोक्षदानानर्हत्वं शिवोपदिष्टं, स्वानुभूतं चाह घण्टाकर्णो हरिवंशे कैलाशयात्रायाम्—अहं कैलाशनिलयमासाद्य वृषभ-

ध्वजम्। आराध्य तं महादेवमस्तुमं सततं शिवम्। ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति वरं हरः। ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ। मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः। मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः। तस्माद् गत्वा च बदरीं तत्राराध्य जनार्दनम्। मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाऽऽश्रमे इत्यादि। भारते पारतन्त्र्यमपि तेषां स्फुटमेव— युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः। पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम इति। महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव। विश्वाँल्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासा इति तत्रैव। योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरिति वाक्यान्तरात्। यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामिति भगवद्वचनाच्च। तस्मात्तुच्छफलकत्वात् तुच्छोपासनं त्याज्यं मुमुक्षुभिरिति भावः। तच्चोपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। एतेनैव पूर्वोक्तानामपि नामवागाद्युपासनानां तुच्छत्वमुक्तं भवति। किञ्च तेषामत्रैवाऽन्तर्भावो, वृक्षस्य मूलनिषेचने स्कन्धशाखापत्रपुष्पादिनिषेचनवद् भगवतो विश्वरूपत्वेन सर्वमूलत्वादित्याह— तस्य ह वा एतस्यैव पश्यत इत्यारभ्य, आत्मन एवेदं सर्वमित्यन्तेन। आत्मनो भगवत एव तस्य पूर्वोक्तलक्षणस्याधिकारिणः पूर्वोपदिष्टानां प्राणाद्युपासनानां फलसम्पत्तिर्जायते इति निर्गलितः सर्ववाक्यार्थः। उक्तोपासनानुवादः स्पष्टार्थकः। किञ्चास्याऽवान्तरफलसम्पत्तिरपि स्वतोऽनायासेनैव जायते, पाकाद्यर्थं ज्वालितादग्नेः

काष्ठदाहवदित्याह– न पश्य इत्यादि। पश्यो भूम्नः स्वरूपगुणादिविषयकमसत्यानुभवाश्रयो मृत्युं न पश्यति, प्रमादं न गच्छतीति। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीति वचनात्। न रोगम् आध्यात्मिकादितापं, नोत दुःखतां कामक्रोधादिहेतुकेन्द्रियताडनरूपाम्। "त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेद्"इति भगवद्वचनात्। ननु यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना सामान्यपदप्रयोगाद् द्वितीयवस्तुविषयकदर्शनमात्रं निषिद्ध्यते। कथमन्यथा व्याख्यातमित्याशङ्कां निरस्यंस्तस्य सार्वज्ञ्ययोगं समवाप्तकामत्वं चाह– सर्वं ह पश्यः पश्यति इति। सर्वदेशकालवस्तुविषयकज्ञानवान् भवति। सर्वशः सर्वप्रकारेण सर्वमाप्नोतीति आप्तकामो भवतीति यावत्। तस्य शक्तियोगमाह– स एकधेत्यादिना। भगवदिच्छानुरूपसंकल्पमात्रेणैकधा सहस्रधा भवनशीलो भवतीति समुदायार्थः

तत्र साधनपरम्परामाह– आहारशुद्धाविति। एतद्वाक्यमग्रे साधननिर्णये व्याख्यास्यमस्तस्य तत्रोपयोगादत्रोपरम्यते। अथोपसंहरति– तस्मा इति। तस्मै उपदिष्टार्थग्रहणचतुराय, तत्र हेतुः– मृदितकषायाय, जन्मत एव शुद्धत्वात्। स्पष्टार्थकोऽवशिष्टो ग्रन्थ इति संक्षेपार्थः। किञ्चारोप्यस्यैव निषेधविषयत्वं, न प्रमाणसिद्धस्य वस्तुन इति न्यायस्य सर्वसाधारणत्वात्। यथाऽन्यत्राऽगाङ्गे जले गङ्गात्वमारोप्य पुनर्नेदं गाङ्गमिति निषेधस्य सम्भवात्, न तु साक्षाद्विष्णुपादोदक्यां भागीरथ्यां गङ्गात्वनिषेधोऽपि प्रमाणपदवीमापद्यते, अपि तु बालभाषितमिवाऽप्रमाणतामेव याति। यथा वा– पुरुषो वा व गौतमाग्निर्योषिद्वा व गौतमाग्निरित्यग्निविद्यायां योषित्पुरुषयोरुपासनार्थमग्नित्वमारोपितं रूपकरीत्या तन्निषेधश्चेदर्ह एव, न तु प्रसिद्धेऽग्निहोमा-

ऽग्नौ तन्निषेधस्पर्शः। प्रसक्षमानासिद्धत्वात्। तथा प्रकृते अतद्वस्तुषु, नाम ब्रह्मेत्युपासीतेसादिश्रुत्युक्तेषु वागादिषु आरोपितब्रह्मत्वनिषेधो, न तथा सर्वेश्वरे साक्षात्परब्रह्मणि पुरुषोत्तमे तत्स्पर्शावकाशः। तत्तु, नेदं ब्रह्मेतीदंकारणैव द्योतमानत्वाच्चाऽश्रुतार्थकल्पनाप्रसङ्गोऽत्र संभाव्यः। इदंकारास्पदनामादिप्रपञ्चात्यन्तविलक्षणं ब्रह्मेति वाक्यार्थः। तस्मादुपास्य एव परब्रह्मभूतः श्रीपुरुषोत्तमः सर्ववेदान्तवेद्य इति सिद्धम्। अलमतिविस्तरेण॥

इत्थं तावत्, तत्त्वमसि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यघटितत्त्वमादिपदार्था निरूपिताः। तत्र ज्ञानस्वरूपमित्यादिश्लोकद्वयेन त्वंपदार्थः, अप्राकृतमित्येकेन श्लोकेनेदंपदार्थः, स्वभावतोऽपास्तमित्यादियुग्मेन तत्पदार्थश्च व्याख्यातः। उपासनीयमित्येकेन श्लोकेन च तत्पदार्थस्य सर्वोपास्यत्वं, तदुपासनस्य विधेयत्वं प्रतिपादितम्॥ ६॥

इदानीमुक्तोपासनस्य निदिध्यासनाख्यस्याऽन्तरङ्गं, श्रोतव्य इत्यादिश्रुतिविधेयं वाक्यजन्यज्ञानं निरूपयंस्तत्त्वमस्यादेर्वाक्यस्यार्थमाह—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं
श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः॥
ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं
त्रिरूपतापि श्रुतिसूत्रसाधिता॥ ७॥

सर्वं हीति। हि यस्मान्निखिलस्य वस्तुनः श्रुतिस्मृतिभ्यो ब्रह्मात्मकत्वादतः सर्वं विज्ञानं यथार्थकम्—इत्यन्वयः। यतस्त्रिरूपता श्रुतिसूत्रसाधिता तस्मात् साऽपि यथार्थेति, अपिशब्दार्थः। उक्तार्थे प्रमाणं दर्शयन्नाह—इति वेदविन्मतम्। वेद-

त्रिदामौपनिषदानां श्रीव्यासमन्वादीनां मतं निर्णीतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यर्थः । तत्र निखिलशब्दः क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिपुरुषक्षराक्षरादिशब्दाभिधेयचेतनाचेतनपदार्थोपस्थापकः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाऽक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति स्मृतेश्च । वस्तुशब्दस्तस्य मिथ्यात्वाऽवस्तुत्वाऽसत्यत्वादिपक्षनिरसनपरः । तस्य नित्यत्वाभिधानपरत्वात् । तथाच—नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां गौरनाद्यन्तवतीति श्रुतेः । न त्वेवाहं जातु नासं, प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । अश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति स्मृतेश्च । श्रुतिस्मृतिभ्योऽस्य ब्रह्मात्मकत्वं च । एष सर्वभूतान्तराऽऽत्मा, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, एष मे आत्माऽन्तर्यामीत्यादिश्रुतेः । आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति न्यायात् । अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव चेत्यादिस्मृतेश्च । तत सिद्धं श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्यापि चेतनाचेतनभूतस्य जगतो ब्रह्मात्मकत्वं, परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य च विश्वाऽन्तरात्मत्वमिति । अतः सर्वं विज्ञानं यथार्थकमिति । अतः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वादेव सर्वमिति सर्वशब्दाभिधेयचेतनाचेतनरूपविश्वविषयकमिति विज्ञानं विशेषज्ञानं यथार्थवस्तुविषयकत्वाद् यथार्थम् । किञ्च, त्रिरूपतापि श्रुतिसूत्रसाधितेति । भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपता त्रिरूपताऽपि यथार्थैवेति शेषः । तत्र हेतु श्रुतिसूत्रसाधितेतिश्रुतिसूत्रसाधितत्वादितिश्रुतिसूत्रैर्निर्णयासाधारणप्रमाणभूतैर्निर्णीतत्वादित्यावत् । तथाचश्रुति – भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं

ब्रह्मैतदित्यादि। अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्राणि अत्रानुसंधेयानि। तत्र जिज्ञासुजिज्ञासाजिज्ञास्यरूपताप्रतिपादनपरत्वादुक्तसूत्रस्य। एवमन्यदप्यनुसंधेयम्। इति वेदविन्मतमिति इत्थं ब्रह्मात्मकत्वतदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वतद्व्याप्यत्वेभ्यो ब्रह्माऽभिन्नत्वात्। त्रैरूपत्वश्रवणस्मरणाभ्यां स्वरूपेण भिन्नत्वाच्च ब्रह्मभिन्नाभिन्नं चेतनाचेतनात्मकं विश्वमिति वेदविदां श्रीसनत्कुमारनारदव्यासादीनां मतं निर्णीतः सिद्धान्त इत्यर्थः। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः, अधिकं तु भेदनिर्देशात्, भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्युभयार्थप्रतिपादनपरेभ्यः सूत्रेभ्यः, अंशो नाना व्यपदेशादन्यथाचाऽपि दाशकितवादित्वमधीयत एके, उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवदिति घटकसूत्राभ्यां चोभयप्रकारकत्वमिति बोध्यम्। तथाच श्रुतयः—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, तत् त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, सोऽहं ब्रह्मास्मि, आत्मैवेदं सर्वं, सर्वमिदं ब्रह्म, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं वै त्वमसि देवते, यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह यश्चेह पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः, तदाऽऽत्मानमेवावेदऽहं ब्रह्मास्मीति, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीत्याद्याः, सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो, नास्ति परं ततोऽन्यत्। सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्। सकलमिदमहं च वासुदेवः, यथाऽऽह वसुधा सर्वं सत्यमेतद्दिवौकसः। अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः। यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः। तदा हि को भवान् कोऽहमित्येतद्विफलं वच इत्याद्याः स्मृतयश्च। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, ज्ञाज्ञौ

द्वावजावीशानीशौ, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अक्षरात् परतः परः, तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन, भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः, ज्योतिषां ज्योतिः, एष योनिः सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य, सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिः, सर्वस्य प्रभुमीशानं, तमीशानं वरदं-भूतमीड्यं यस्मान्नाणीयो न ज्यायानस्ति कश्चित्, अणोरणीयान् महतो महीयान्, एष देवो विश्वकर्मा महात्मा स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपतिः, न तस्य प्रतिमाऽस्तीह यस्य नाम महद्यशः, न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं स कारणं कारणाधिपाधिपः, न तस्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं, पतिं पतीनां, सर्वगन्धः सर्वरसः, एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं, हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः, आप्रणखात् सुवर्णः, प्राणस्य प्राणं श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो वाचं चक्षुषश्चक्षुः आनन्दमूर्त्तिः सत्यकामः सत्यसंकल्पः, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्यः कालकालो गुणिसर्वविद्य इत्याद्याः। भेदव्यपदेशाच्चान्यः, अधिकं तु भेदनिर्देशात्, शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते, विवक्षितगुणोपपत्तेश्च, सर्वधर्मोपपत्तेश्च, मर्त्योपेना चेत्यादिन्यायाः। जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम्। अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम्। लोका-

स्पर्शं स्तुवन्निलं सर्वदुःखातिगो भवेत् । ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् । पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता इति । न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । अहं सर्वस्य प्रभवो, मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति, मम साधर्म्यमागताः, पूता मद्भावमागताः, द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाऽक्षर एव च, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः, चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन, महात्मानस्तु मां पार्थ, तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते, उदाराः सर्व एवैते, भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्, सुहृदं सर्व भूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति, तद्धाम परमं मम, मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः, स्थूलैः सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मसूक्ष्मैः सूक्ष्मतरैस्तथा स्थूलैः स्थूलतरैश्चैव तत्सर्वं प्राणिभिर्ष्टतम् । अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम । न सन्ति प्राणिनो यत्र निजकर्मनिबन्धनाः । सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल । आयुषोऽन्ते ततो यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः । यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु । जन्तवः परिवर्त्तन्ते शास्त्राणामेष निश्चयः । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् । अहममरगणार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः । हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः । त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परतस्त्वं परात्मकः । परस्मात् परमो यस्त्वं तस्य तोष्यामि किन्त्वहम् । निर्मलज्ञानरूपाय विज्ञाननिलयाय च । उद्गीथाय नमस्तुभ्यं रथन्तर नमोऽस्तु ते । य विदुर्वेदतत्त्वज्ञा ब्रह्माद्याः सनकादयः । विचिन्वन्तः प्रदीपेन ज्ञानाख्येन च केशव सोऽसि देव जगन्नाथ यो दृष्टो ब्रह्मवादिभिः । यं प्राप्य न निव-

त्तन्ते योगिनोऽमलचेतसः। त्वामाहुः सकला वेदा ब्रह्मेति ज्ञान-निश्चयाः। त्वमेवेदं जगत्सर्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । एवं जानीत हे विप्रा ये भक्ता द्रष्टुमागताः । एतदेव परं वस्तु नैतस्माद परमस्ति वः। एतदेव सदा विप्रा ध्येयं सततमानसैः। एष वो मोक्षदाता च एष मार्ग उदाहृतः। एवमुक्तास्ततः सर्वे मुनयः पुण्यशालिनः। यथावदुपगृह्णाना निरसन् संशयं नृप। छिन्नो नः संशयः सर्वो गृहीतार्थः स तादृशः।परंपरस्यापि परंपरं यत् परं परस्यापि परमं च देवम्। परंपरस्यापि परं प्रभुं च त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्। परंपरस्यापि परंपरायणम्, परं च गुह्यं परमं च मन्त्रम्। परेण योगेन परं सुगुप्तं त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्। यत्र सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं सत्पुरःसरम्। सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः। परः परस्मात् पुरुषात् परमात्मा स्वरूपधृक् योगिभिश्चिन्त्यते यस्तु मुक्तिहेतुर्मुमुक्षुभिः। अथवा सर्वविद्विष्णुः सर्वस्य हृदि संस्थितः।जानासेव सदा भावं प्राणिनां शोभनेतरम् इत्याद्याः स्मृतयश्च। तत्र,ब्रह्मात्मकत्वादिति ब्रह्म आत्मा यस्य चेतनाचेतनरूपवस्तुजातस्य तद्ब्रह्मात्मकं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। एष मे आत्माऽन्तर्यामी, एष ते आत्मान्तर्यामी, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्, सर्वात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्। आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च, अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः, सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः, अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः; इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः, वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव चेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।

यो यदात्मकः स तदभेदव्यपदेशार्हः। सुवर्णकुण्डलादिवदिति व्याप्तिश्चातिप्रसिद्धत्वात्। किञ्च तदायत्तस्थितिप्र-

वृत्तिकत्वादिति। तत्तस्य ब्रह्मण आयत्ता आधीना स्थितिः प्रवृत्तिश्च यस्य वस्तुमात्रस्य तत्तथा, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । एतदक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भीषाऽस्माद्वातः पवते, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते । किमनेन जगन्नाथ सर्वं त्वद्वशगं जगत् । विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने । नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्राऽसिपाणे । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशे वर्त्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरामिति वाक्यकदम्बात् । किञ्च, यद् यदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकं वस्तु तत्तद्ऽभेदव्यपदेशार्हमित्याम्नायते छान्दोग्ये प्राणसंवादे, न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्तीत्यादिना । अपि च तद्व्याप्यत्वादिति । यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा इत्यादिशास्त्रात् । यो यद्व्याप्यः स तद्रूप इत्यत्र, योऽयं तवागतो देव समीपे देवतागणः । स त्वमेव जगत् स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् । सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि सर्वं इत्यादिस्मृतेर्मानत्वं बोध्यम् । एतदुक्तं भवति । सत्ता तावद् द्विविधा, स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदात् । तत्र स्वतन्त्रसत्ता नाम आत्माश्रितत्वे सति स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तिकता । सा परब्रह्मविश्वात्मनिष्ठा । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्, एतदक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः, आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः, एष सर्वेश्वरः, स एष सर्वाधिपतिः स कारणं

कारणाधिपाधिपः, न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इत्यादिश्रुतिभ्यः, सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । शास्ता विष्णुरशेषस्येत्यादिस्मृतिभ्यश्च । एवं स्वतन्त्रसत्ताश्रयो निरस्तसाम्यातिशयो विश्वात्मा परब्रह्म भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धम् । परतन्त्रसत्त्वं च पराऽऽयत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वम् । तच्च चेतनाचेतनात्मकनियम्यवर्गवृत्ति यदासीत्तदधीनमासीद । जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः । मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते । सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुदिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे । अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत इति श्रुतिस्मृतिभ्यः । परतन्त्रसत्त्वं द्विविधं, कूटस्थं, विकारशीलं चेति । तत्र कौटस्थ्यं नाम जन्मादिविकारशून्यत्वे सति नित्यत्वम् । तच्च जीवात्मवर्गाश्रितम् । तदाश्रयो जीवप्रत्यगक्षरपुरुषक्षेत्रज्ञादिशब्दाभिधेयः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोक्तभोगामजोऽन्यः । न जायते न म्रियते वा विपश्चिद् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इत्यादिभ्यः । द्वितीयं विक्रियायुक्तत्वे सत्यनाद्यनन्तत्वम् । तत्तु प्रकृतिवर्गाश्रितम् । तदाश्रयं च कार्य्यकारणात्मकं प्रधानप्रकृत्यादिशब्दवाच्यम् । गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूताभाविनी । सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोरित्यादिश्रुतेः । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् । अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्यादिवैष्णववचनाच्च । तथा च स्वतन्त्रसत्त्वविषयिकाऽभेदवाक्यप्रवृत्तिः । तस्यैक्याद् तथैव तेषां नैराकाङ्क्ष्यं, तथैव भेदनिषेधपराणां चापि चेतनाचेतनवस्तुवृत्तिस्वतन्त्रसत्त्वनिषेधपरत्वेन तेषां स्वार्थ एव प्रामाण्याद् । भेदवाक्यानां तु परतन्त्रसत्त्वविषयकत्वेनैव स्वार्थविधायकत्वाद् सर्वं समञ्जसम् ।

एवं, तत्त्वमस्यादिवाक्यानां महावाक्यत्वेनोभयप्रकारवाक्यानिष्ठ-विरोधपरिहारपरत्वमनुसंधेयम् । इतरथा वाक्यानां परस्परविरोधेन एकार्थत्वासंभवात् । बहूनां वाक्यानामविरोधेनैकार्थविधानपरत्वमेव हि महावाक्यत्वम् । तथा च विश्वात्मा पुरुषोत्तमः स्वाश्रितात्म-सत्तया विश्वस्माद्भिन्नः, तथैव ह्यात्मीयचेतनाचेतननियम्यवर्ग-वृत्तिपरतन्त्रसत्त्वाभावरूपेण विश्वविलक्षणत्वापरपर्यायेण सार्व-ज्ञादिवद्भावरूपेणात्मासाधारणेन धर्मेण अस्थूलादिवाक्यप्रतिपाद्येन विश्वस्माद्भिन्न इति विश्वभिन्नाभिन्नश्रीपुरुषोत्तमपरब्रह्मभूतो भग-वान् रमाकान्तः सर्ववेदान्तार्थ इति सिद्धान्तः ।

एवं स्वतन्त्रसत्त्वं परतन्त्रसत्त्वाभावं चाश्रित्य तत्त्वमस्यादि-वाक्यानि भेदाभेदवाक्यानां परस्परविरुद्धानामविरुद्धमन्वेतुकामा-नि भिन्नाभिन्नब्रह्म प्रतिपादयन्ति । तथाहि । तत्त्वमसीत्यत्र त-च्छब्दः सर्वज्ञसर्वशक्तिविश्वात्मपरब्रह्मभूतस्वतन्त्वसत्ताश्रयप्रतिपा-दनपरः । त्वंपदश्च तदात्मीयतदात्मकपरतन्त्रसत्ताश्रयजीवात्म-वाचकः । असिशब्दश्चोभयपदार्थसम्बन्धाभिधानपरः । स च स-म्बन्धस्तदात्मकस्य त्वम्पदवाच्यस्य तत्पदार्थेन सह स्वातन्त्र्य-सत्त्वाभेदसहिष्णुपरतन्त्रसत्त्वभेदरूपः। तत्पदार्थवृत्तिस्वतन्त्रसत्ताश्र-याभिन्नब्रह्मात्मकपरतन्त्रसत्त्वाश्रयाभिन्नस्त्वम्पदार्थ इति वाक्या-र्थः । तत्पदार्थो विश्वात्मा, त्वम्पदार्थः क्षेत्रज्ञान्तरात्मा, तयोर्भेदो घटो द्रव्यं, पृथिवी द्रव्यमित्यादिवद् मुख्य एवातो युक्तम् उक्त-सिद्धान्तस्य साधीयस्त्वम् । ननु तत्पदार्थो विश्वात्मा पुरुषोत्तम इति निर्विवादत्वान्नात्र शङ्कावकाशः, परन्तु त्वम्पदार्थस्य क्षेत्रज्ञतया सुप्रसिद्धत्वात् कथमिव क्षेत्रज्ञान्तरात्मत्वं प्रतिपाद्यते इति चेदुच्यते समाहितमनस्त्वेन श्रूयताम् । यथाऽग्नेर्धौगित्यत्राग्निशब्दोऽङ्गारका-द्यवच्छिन्नानुपूर्वीकाग्निशब्दवाचकः । अग्नौ जुहोतीत्यत्र स एवाग्नि-

शब्दो दहनमकाशनादिशक्त्यवच्छिन्नवस्तु विधायकः । उभयार्थविधायकत्वमग्निशब्दस्य शक्यत्वेन मुख्यमेवेति शाब्दिकानां मतं तथैव ह्यौपनिषदानां सिद्धान्ते सर्वेषामपि ब्रह्मरुद्रादिचेतनाचेतनवस्तुमात्रपराणां शब्दानां तत्तत्पदार्थवाचकत्वे तत्तदात्मभूतब्रह्मपरत्वम् अविरुद्धं, ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्। यथा चतुर्मुखादिपिण्डाश्चतुर्मुखादिशब्दानां शक्यास्तदवच्छिन्नास्तच्चेतयितारश्च उभयेऽपि चतुर्मुखादिशब्दैर्विधातुं सुशक्यास्तथा तेषां चतुर्मुखादिपिण्डतत्तदवच्छिन्नसेवब्रह्माभिधानपरत्वे तेषामन्तरात्मत्वाद्ब्रह्माभिधानपरत्वं वक्तुं सुशकमिति भावः । एतदभिप्रेत्य वस्तुजातस्य ब्रह्मत्वमुद्घोषयन्ति श्रुतयः । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदित्याद्याः । ननूदाहृतस्याग्न्यादिशब्दस्योभयार्थविधायकत्वे पाणिन्यादिस्मृतेः प्रामाण्याद् उक्तार्थस्य प्रामाण्यं शक्यते वक्तुं, न तथोक्तसिद्धान्ते किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । श्रुतिमूलशून्यस्योपमानमात्रस्यात्यन्तदुर्बलत्वादिति चेन्न। नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुतीनामेवात्र मानत्वात् । किञ्च । सर्वश्रुतिमूलभूतगायत्र्याख्यमन्त्रोऽपि उभयप्रकारसत्ताप्रतिपादकत्वेनोक्तसिद्धान्ते प्रमाणम् । तथाहि । देवशब्दाभिधेयस्य पुरुषोत्तमस्य सर्वनियन्तृत्वप्रतिपादनात् स्वतन्त्रसत्ताश्रयत्वम् । अस्मच्छब्दाभिधेयानां चेतनानां, धीशब्दोपलक्षिताचेतनवस्तुनश्च तन्नियम्यत्वाभिधानात् परतन्त्रसत्ताश्रयत्वमिति । तत्सिद्धं विश्वभिन्नाभिन्नं ब्रह्म सर्ववेदान्तार्थ इति ।

ननु स्वतन्त्रसत्तानिरूप्यं परतन्त्रसत्त्वं, तन्निरूप्यं च स्वतन्त्रसत्त्वमित्यन्योन्याश्रयदोषापत्तिरिति चेन्न। स्वतन्त्रसत्त्वे नियन्तृत्वव्यापकत्वसर्वात्मत्वसर्वज्ञत्वादीनां, परतन्त्रसत्त्वे च नियम्यत्वव्याप्यत्वात्मीयत्वाल्पज्ञत्वादीनां स्वाभाविकानां प्रयोजकानां सत्त्वान्नो-

क्तदोषगन्धसंबन्धः । न चोक्तसिद्धान्तेऽवच्छेदकाभावो भाव्यः । भिन्नाभिन्नत्वस्यैवाखण्डोपाधेरवच्छेदकत्वाभ्युपगमात् । एवं सर्वेषामपि वाक्यानां स्वार्थे शक्तिद्वन्द्वैव प्रामाण्यान्न विरोधशङ्कावकाशः । एतेनैव सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीत्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि भवन्ति । तुल्ययोगक्षेमाच्च तेषाम् । अलं विस्तरेण ॥ ७ ॥

इति श्रीवेदान्तरत्नमञ्जूषायां भगवत्पुरुषोत्तमाचार्य्यविरचितायां
सिद्धान्तरत्नविवृतौ वाक्यार्थसंग्रहाधारो नाम
द्वितीया कोष्ठिका समाप्ता ॥ २ ॥

अथ वेदान्तरत्नमञ्जूषायां तृतीयः कोष्ठः ।

एवं तावत् पूर्वस्मिन् ग्रन्थे प्रथमप्रकरणे तत्त्वमादिपदार्थाः संग्रहेण निरूपिताः । द्वितीये च भेदपराणामभेदपराणां भेदनिषेधविषयकाणाम् अस्थूलादीनां वाक्यानां चाऽविरोधविधिना समन्वयप्रक्रियापूर्वकं स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । अथेदानीं साधनानि विधीयन्ते । तानि च कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिगुर्वाज्ञानुवृत्तियोगभेदाद् द्विविधानि । तत्र कर्मयोगस्त्रिविधः । नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । तत्राऽहरहः सन्ध्यामुपासीत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना नित्यकर्त्तव्यतया विधीयमानानि संध्योपासनजपस्नानतर्पणादीनि नित्यानि । एवं यज्ञदानाध्ययनानि त्रैवर्णिकद्विजातिसाधारणानि । याजनाऽऽदानाध्यापनानि द्विजाग्र्यासाधारणानि । तेषां त्रयाणां तु निष्कामतयाऽनुष्ठाने नित्यत्वं सकामतयाऽनुष्ठाने च वृत्तित्वमिति विभागः । तच्च याजनादिनापि यावद्देहयात्रामात्रमेवादानम् । अधिकं तु प्रतिग्रहः । अन्यथाऽऽदानस्य तृतीयस्य वैयर्थ्यात् । अत एव षट्कर्मकत्रिकर्मकद्विजातिविभागः । ब्राह्मणस्य षट्कर्मत्वं क्षत्रियवैश्ययोस्त्रिकर्मत्वं चेति । अथेन्द्रियनिग्रहतीर्थसेवनोपवासफलाहारदेहशोषणान्नदानादीनि सर्वसाधारणानि । कर्तृत्वाद्यभिमानशून्यैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितानां तेषां मनःशुद्धिपरम्परया ज्ञानभक्तिजनकत्वेन मोक्षसाधकत्वम् । सकामत्वेनानुष्ठीयमाने च काम्यकर्मकोटावन्तर्भाव इति विवेकः । अथ केनचित् कालादिविशेषनिमित्तेन विधीयमानं श्राद्धादिकं कर्म नैमित्तिकम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना सकाममधिकृत्य विधीयमानानि काम्यानि । तत्र काम्यानां निषिद्ध-

यत् संसारहेतुत्वाविशेषान्मुमुक्षुभिस्तानि हेयान्येव । नित्यनैमित्तिकानि च स्वस्ववर्णाश्रमाधिकारानुसारेण भगवदाज्ञापालनात्मकत्वभजनरूपत्वाद् आवश्यकतयाऽनुष्ठेयानि । तत्र त्रैवर्णिके वैदिकानि, एकजातिना स्वानुरूपाणि पौराणिकतर्पणान्नदानादीनि इति विशेषः । तथाच गीयते श्रीमुखेन– ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः । स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा गच्छति तच्छृणु । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिना । किञ्च वर्णाश्रमत्यागस्याऽश्रौतत्वात् सांप्रदायिकैर्मुमुक्षुभिराश्रमित्वेनैव भाव्यम्। तथाच स्मर्य्यते वैष्णवपुराणे, ब्रह्मचारी। गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी । परिव्राट् च चतुर्थोऽत्र पञ्चमो नोपपद्यते । वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत् तत्तोषकारणमिति वैष्णवे और्वः । नाचारहीनं प्रपुनन्ति वेदा इति सनत्सुजातवचनात् । किञ्च श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्मं वर्णाश्रमविभागजम् । उल्लङ्घ्य ये प्रवर्तन्ते स्वेच्छया कूटयुक्तिभिः । विकर्माभिरता मूढा युक्तिप्रागल्भ्यदुर्मदाः । पाषण्डिनस्ते दुःशीला नरकार्हा नराधमा इति विष्णुधर्मे । किञ्च, वर्णाश्रमधर्मस्य वैष्णवलक्षणत्वविधानादप्यावश्यकत्वम् । तत्रैव यमगीतायां वैष्णवलक्षणे, न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति । वर्णपदञ्चात्राश्रमोपलक्षणार्थम् । तयोः साहित्यनियमात् । विपक्षे वैष्णवत्वहानिप्रसङ्गः । स च स्मर्यते स्वयमेव, श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ते य उल्लङ्घ्य प्रवर्त्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णव इति । तथाभूतत्यागस्य तामसत्वविधानात् । निय-

तस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्ता-मसः परिकीर्तित इति दैत्यभागत्वप्रतिपादनाच्च । तथा हरिवंशे श्रीवामनोक्तिर्बलिं प्रति, वेदोक्तं ये परित्यज्य धर्ममन्यं प्रकुर्वते । तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद् भविष्यतीति । आश्रमादिधर्मत्यागेन नग्नत्वप्रसङ्गः स्मर्य्यते वैष्णवे । ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृती द्विज । एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृत इति । कलिधर्मे व्यासोक्तेश्च, नास्तित्वपरमाश्चैव केचिद्धर्मविलोपकाः । भविष्यन्ति नरा मूढा मन्दाः पण्डितमानिन इति ।

ननु सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादिना सर्वकर्मत्यागविधानस्यापि साक्षाद्भानात् कथमिव नित्यनैमित्तिकानामवश्यकर्त्तव्यतेति । सत्यम् । त्यागशब्दस्य फलकर्तृत्वादित्यागपरत्वात् । स्वस्य कर्तृत्वाभावदार्ढ्यभावनया त्यागस्य मुख्यत्वमेव सिद्धेः । तथाच तत्रैव, त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते इत्यादि । तत्रैव कर्मकर्त्तव्यत्वहेयत्वयोर्निर्णयः स्वयमेव उक्तः श्रीमुखेन। एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममिति। ननु प्रायश्चित्तरूपस्यापि कर्मणो विलक्षणत्वेन स्मरणात् कथमिव कर्मणां त्रैविध्यमितिचेन्न । नैमित्तिकेष्वन्तर्भावात् । पापनिवृत्त्यात्मकनिमित्तेन विधीयमानत्वात् । नचैवं नित्यानामपि प्रत्यवायनिवृत्तिलक्षणनिमित्तेन विधेयत्वं कल्पयित्वा तेषामपि तत्रैवान्तर्भावेन द्वैविध्यमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तेषां प्रायश्चित्तत्वसाम्येऽपि नित्यपापानां प्रायश्चित्तत्वात् । नित्यत्ववैशेष्यमिति भावः ॥ १ ॥ अथ ज्ञानयोगः,पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठाननिर्मलमनस्कैर्जातशास्त्राधिकारकैर्मुमुक्षुभिरभ्यस्यमानाच्छ्रवणादेर्जायमानः परब्रह्माख्यश्रीपुरुषोत्तमस्व-

रूपगुणशक्तिवैभवादिविषयकानुभवविशेषस्तत्प्रसादहेतुकसाक्षात्का-रद्वारेण मोक्षहेतुः ॥ २ ॥ अथ भक्तियोगो नाम वार्षिकगङ्गाप्रवाहवदनवच्छिन्न आप्राणधारणादहरहः प्रवर्द्धमानो भगवत्स्मरणसन्ततिरूपानुभूतिविशेषः ॥ ३ ॥ प्रपत्तियोगो नाम शास्त्रोक्तज्ञानादिसर्वसाधनेषु स्वस्याऽसामर्थ्यमाकलय्य सदाचारोपदिष्टमार्गेण करुणावरुणालये रमाकान्ते भगवति श्रीवासुदेवे आत्मभारनिक्षेपणरूपः ॥ ४ ॥ गुर्वाज्ञानुवृत्तियोगो नाम प्रपत्तेरङ्गानामपि कालादिप्रतिबन्धकबाहुल्येनानुष्ठानाद्यशक्तेरसम्भवम् आत्मनि विचार्य्य श्रीगुरुमेव मोक्षाद्युपायं फलं च मत्वा तच्चरणारविन्दयोः सर्वात्मभावेनात्मभारं समर्प्याज्ञबालवत् तदुक्तमात्राचरणम् ॥ ५ ॥ तत्र कर्मयोगः श्रीभगवच्चरणैराचार्य्यैः सदाचारप्रकाशे निर्णीतः । ज्ञानयोगश्चात्रैव ग्रन्थे संगृहीतः । भक्तियोगोऽपि निरन्तरश्लोके वक्ष्यते । प्रपत्तिगुर्वाज्ञानुवृत्तियोगौ चास्मिन् श्लोके प्रतिपाद्येते—

नान्या गतिः कृष्णपदारविन्दात्
संदृश्यते ब्रह्मशिवादिवन्दितात् ॥
भक्तेच्छयोपात्तसुचिन्त्यविग्रहा-
दचिन्त्यशक्तेरविचिन्त्यसाशयात् ॥ ८ ॥

नान्या गतिरिति ॥ तत्र, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वा विद्यास्तस्मै गोपायति स्म कृष्णः, तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं व्रजेत्। सर्वस्य शरणं सुहृत् । तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् । यावन्न याति शरणं त्वामशेषाऽघनाशनम् । वृथैव भवतो जाता भूयसी जन्मसन्ततिः । तस्यामन्यतरं जन्म संचिन्त्य शरणं व्रज ।

अथ पातकभीतस्त्वं सर्वभावेन भारत । विमुक्तान्यसमारम्भो नारायणपरो भव । शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति विष्णोः परं पदम् । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम । ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः । कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् । य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् । ते तरन्तीह दुर्गाणि नात्र कार्या विचारणेति श्रुतिस्मृतीतिहासादिवाक्यानां निर्णीतोऽर्थः प्रतिपाद्यते । प्रथमपादेन– **नान्या गतिः कृष्णपदारविन्दादिति** ॥

श्रीकृष्णपदारविन्दादन्या गतिः क्षेत्रज्ञानां न संदृश्यते श्रुतिस्मृतिष्वित्यन्वयः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् । त्वं हि लोकगतिर्ब्रह्मन् न केचित् त्वां विजानते । न हि विष्णुम् ऋते काचिद्गतिरन्या विधीयते । इत्येवं सततं वेदा गायन्ति नात्र संशयः । अगतीनां गतिर्भवानित्यादिस्मृतेः । एवं करणव्युत्पत्त्या कर्मव्युत्पत्त्या चोपायोपेयपरोऽयं गतिशब्दः । तत्र गम्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या पुरुषार्थोपायभूतः श्रीभगवान् कृष्ण एवेति गतिपदार्थः । तथैव गीयते च श्रीमुखेनैव । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्म-

भावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इत्यन्वयमुखेन, सर्वारम्भपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्यादिव्यतिरेकेण च स्वस्यैवात्माऽनन्यशरणानां सर्वपुरुषार्थसाधनत्वविधानात् । तथैव, गम्यत इति गतिः प्राप्योऽपि श्रीपुरुषोत्तम एवेति । तत्रैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां गीयमानात् । यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । मम साधर्म्यमागताः । मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते इत्यन्वयवाक्येभ्यः । आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्ज्जुन । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमित्यादिव्यतिरेकवचनेभ्यश्च । उपलक्षणं चैतत् सर्वसम्बन्धाश्रयोऽपि स एव । माता पिता तथा भ्राता सर्वस्य शरणं सुहृदिति शरण्यस्यैव भगवतः सर्वसम्बन्धित्वश्रवणात् । पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य, त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव इत्यादिश्रवणाच्च । किञ्च ममैवांशो जीवलोके, मद्भक्त एतद्विज्ञाय, यो मद्भक्तः स मे प्रियः । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । मम साधर्म्यमागता इत्यादिना

स्वस्यैव सर्वसम्बन्धत्वदृढीकरणाय तत्र तत्र षष्ठीप्रयोगस्य स्वयमेव श्रीमुखेनाभ्यस्यमानाच्च । किञ्चाऽनेन प्रपत्तिस्वरूपमप्युक्तं भवति । अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थना मतिः । शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन् प्रयुज्यतामिति लक्षणसमन्वयात् । सा च षड्विधा । आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिरिति भगवच्छास्त्रवचनात् । तत्र सर्वात्मत्वं पुरुषोत्तमस्य निश्चित्य, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिमात्रस्यानुकूल्याचाराध्यवसायः प्रथमाङ्गम् । चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः । अतस्तदानुकूल्यं मे कर्त्तव्यमिति निश्चयः । श्रूयते हि सर्वात्मत्वं भगवतः—अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां, सर्वात्मा, अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इत्यादिगानाच्च । १ । हिंसामात्सर्य्यादिपूर्वोक्तविपरीताचारत्यागः, प्रातिकूल्यस्य वर्जनं द्वितीयम् । तच्च विरोधिस्वरूपनिर्णये वक्ष्यते । परापवादं पैशुन्यमनृतं यो न भाषते । अनुद्वेगकरं चापि तोष्यते तेन केशवः । परपत्नीपरद्रव्यपरहिंसासु यो मतिम् । न करोति पुमान् भूप तोष्यते तेन केशवः । न ताडयति नो हन्ति प्राणिनोऽन्यांश्च देहिनः । यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशव इति सगरं प्रति और्वः । मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेति उभयत्र प्रमाणम् । २ । वात्सल्यादिगुणरत्नाकरः सर्वाश्रयः सर्वशरण्यः प्रपन्नानस्मान् रक्षिष्यत्येवेति निश्चयो विश्वासः । (आत्मरक्षाविषयात्मकतद्रक्षितृत्वव्यवसायविशेष इति यावत्) । रक्षिष्यत्यनुकूलान्नइति या सुदृढा मतिः । स विश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशन इति तृतीयम् । योगक्षेमं वहाम्यहम् । अहं त्वा

सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति भगवद्वचनात् । ३ । सर्वज्ञः सर्वरक्षासमर्थःकारुण्यवात्सल्यादिगुणसागरोऽपि पुरुषोत्तमः प्रार्थनाशून्यैरात्मपराङ्मुखैरप्रार्थितो न गोपायति । अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गात् । शास्त्रसेतुभङ्गापत्तेश्चेति निश्चित्य बुद्धेः सदैव प्रार्थनाप्रावण्यं गोप्तृत्ववरणभूतश्चतुर्थः । आत्मरक्षाविषयात्मकतद्रक्षितृत्वव्यवसायविशेष इति यावत् । अप्रार्थितो न गोपायेदिति या प्रार्थनामतिः । गोपायिता भवत्येव गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् । प्रार्थनास्वरूपं तु— श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर । संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो । केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन । गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधवेत्यादिमन्त्रैः स्पष्टं ज्ञायते । कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराऽच्युत शङ्खचक्रपाणे । भव शरणमुदीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापानिति यमवचनाच्च । राजधर्म्मे भीष्मः । त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद् ध्यायस्व सुरोत्तमेत्यादेश्च ।४। प्रपत्तव्यस्य माधवस्यासाधारणप्रसादहेतुः प्रपत्तिरेवेति निश्चयेन तेन रक्ष्यमाणस्यात्मनोऽहंममत्वस्वाम्यादीनां भारस्य श्रीभगवति अर्पणमात्मनिक्षेपः । आत्माऽऽत्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते इति लक्षणवचनात् । उपरिचराख्याने च, आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च । एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रोज्झितं सदेति वाल्मीकीये भरतः ।राज्यं चाहं च रामस्य धर्म्मं वक्तुमिहार्हसीति । द्व्यक्षरं तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतमिति भारतवचनात् । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति चरमोपदेशात् । ५ ।

उपायानामसिद्ध्या तद्विपरीतानामपायानां स्वतः प्राप्त्या च कर्तृ-

त्वाद्यभिनिवेशरूपगर्वहानिः कार्पण्यम् । उपाया नैव सिद्ध्यन्तीत्यपाया विविधास्तथा । इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते इति वचनात् । ६ । एतेषु षट्सु आत्मनिक्षेप एवाङ्गित्वान्मुख्यः । अन्ये च तत्सहकारिणस्तदङ्गभूता इति विवेकः । किञ्च, अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिरिति लक्षणवचनेनैव, अकिञ्चनोऽगतिरत्राधिक्रियते इत्युक्तम् । तच्च मुमुक्षुत्वादीनामप्युपलक्षणम् । एवञ्चाऽकिञ्चनोऽनन्यगतिः सात्त्विको भगवत्प्राप्तिकामो मुमुक्षुः सार्ववर्णिकोऽज्ञः सर्वज्ञो वा निर्विण्णोऽत्राधिकारीति बोध्यम् । तत्राऽकिञ्चनत्वं नाम सर्वसाधनानुष्ठानसामर्थ्यादिविषयककर्तृत्वादिरूपाभिमानादिसर्वस्वशून्यत्वम् । अगतित्वं चानन्यगतित्वम् । तच्च भगवद्व्यतिरिक्तान्यसाधनफलसंबन्धलक्षणगतिशून्यत्वम् । तचोक्तम्—अकिञ्चनोऽगतिरिति । मुमुक्षुत्वं च संसृतिमोक्षेच्छावत्त्वम् । मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये, मुमुक्षुर्वै शरणं व्रजेदिति मन्त्रवर्णात् । सात्त्विकत्वं च भगवता गीतं, सात्त्विकधृतिबुद्ध्यादिमत्त्वं तत्र द्रष्टव्यम् । सर्ववर्णादिसाधारण्यं च वैष्णवे और्वेणोक्तम् । वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत् तत्तोषकारणमिति । अज्ञसर्वज्ञसाधारण्यं च शौनकेनोक्तं जितमन्त्राख्याने, अज्ञसर्वज्ञभक्तानां गतिर्गम्यो भवेदिति । किञ्च, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादिमन्त्राभ्यां वेदमात्रऽर्थसंग्राहकाभ्यां ब्रह्मादिजनकत्वतदुपदेष्टृत्वसर्वबुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वसर्वशरण्यत्वादिनिरूपणेन जगज्जन्मादिकारणं सर्ववेदान्तवेद्यचेतनाऽचेतनाऽन्तरात्मा सर्वबुद्ध्यादिप्रवर्तकस्तत्प्रकाशको मुक्तप्राप्यो देवोऽस्याः प्रपत्तेः प्रतिपत्तव्यः ।

स च श्रीभगवान् कृष्ण एवेति प्रतिपादितम् । तच्च पूर्वमेव गायत्रीव्याख्यानेनोक्तम् । एवं श्रीकृष्णपदारविन्दादन्या साधनसाध्यसम्ब-

न्याादिरूपा गतिर्जीवानां न संदृश्यते कुत्रापि श्रुत्यादिष्विति सिद्धम्। तस्य सर्वसाधानादिरूपत्वात्। ननु हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत, विरिञ्चो वा व जगद्विरेचयति विदधातीति ब्रह्मा वा व विरिञ्चः। एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च, न सन्न चासच्छिव एव केवलः, ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानामित्यादिना ह्यन्येषामपि जगत्कारणत्वाद्यैश्वर्य्ययोगश्रवणेन तेषामपि प्रपत्तव्यतारूपगतित्वसम्भवात्। किञ्च, कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते। ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा इत्यादिनोपायरूपगतेरपि दृश्यमानत्वात् कथमिव श्रीकृष्णादृतेऽन्यगतेरभावत्वमिति चेत् तत्राह । ब्रह्मशिवादिवन्दितादिति ।

ब्रह्मशिवौ आदी येषां ते तथा तैर्वन्दितात्। तेषां स्तुतिनमस्कादिविषयभूतादिति यावत् । यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं सततं समरुद्गणोऽहं परमया स्तुत्या तोषयामीत्यादिश्रुतेः । तथाच वैष्णवे, एते वयं वृत्ररिपुस्तथाऽयं नासत्यदस्रौ वरुणस्तथैव। इमे च रुद्रा वसवःससूर्य्याः समीरणाऽग्निमुखास्तथाऽन्ये। सुराः समस्ताः सुरनाथ कार्य्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम्। आज्ञापयाज्ञां प्रतिपालयन्तस्तथैव तिष्ठाम सदाऽस्तदोषाः। अथ सनत्सुजातः, यदुक्तं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः। तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादेको विराजते। योगिनस्तत् प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्। वैष्णवे अदितिः । ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा। विष्णुमायामहावर्त्तमोहान्धतमसावृताः। आराध्य त्वामभीप्सन्ते कामानात्मविशुद्धये । तत्रैव बलभद्रः । सेन्द्ररुद्राश्वि-

वसुभिरादित्यैर्मरुदग्निभिः । चिन्त्यसे त्वमचिन्त्यात्मन् समस्तैश्चैव योगिभिः । तत्रैव नागपत्न्यः । ज्ञातोऽसि देवदेवेश सर्वेशस्त्वमनुत्तमः । न समर्थाः सुराः स्तोतुं यमनन्यभवं विभुम् । तत्रैव कालियः, ब्रह्माद्यैरर्च्यते दिव्यैर्यश्च पुष्पानुलेपनैः । नन्दनादिसमुद्भूतैः सोऽर्च्यते वा कथं मया । तत्रैव यमः, अहममरगणार्चितेन धात्रा यम इत्यादि । सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः । कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिरिति-श्रीभगवद्गीतायाम् अर्जुनः । राजधर्मे वैशम्पायनः–
ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः । ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्वचोभिः कृष्णमर्चयन् । नारायणीये श्रीकृष्णः । ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः । उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिरित्यादिस्मृतिभ्यश्च । आदिना श्रीसनत्कुमारनारदकश्यपादितीन्द्रादयो गृह्यन्ते । तत्र ब्रह्मा, ॐनमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे । विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नम इत्यादिमन्त्रेभ्यः । अथ वैष्णवे, सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृताः गुणाः । स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु । तत्रैव, नमाम सर्वे सर्वेशमनन्तमजमव्ययम् । लोकधामधराधारमप्रकाशमभेदिनम् । यत्र सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं सत्पुरःसरम् । सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः । योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ मुक्तिहेतुर्मुमुक्षुभिः । पुनस्तत्रैव, नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रमूर्ते सहस्रबाहो बहुवक्त्रपाद । नमो नमस्ते जगतः प्रवृत्तिविनाशसंस्थानकराऽप्रमेय । तत्रैवासुरजिताः, आराधनाय लोकानां विष्णोरीशस्य यां गिरम् । वक्ष्यामो भगवानाद्यस्तया विष्णुः प्रसीदतु । यतो भूतान्यशेषाणि प्रसूतानि महात्मनः । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति कस्तं स्तोतुमपीश्वरः ।

पुनस्तत्रैव, यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी । क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात् । अथ हरिवंशे नृसिंहचरित्रे, सांख्ये योगे च या बुद्धिस्तत्त्वार्थपरिनिष्ठिता । भगवन् वेदविद्यात्मा पुरुषः शाश्वतो ध्रुवः । अथ शिवः, वृषभध्वजवन्द्यायेति मन्त्रवर्णात् । हरिवंशे बाणबन्धने, कृष्ण कृष्ण महावाहो जाने त्वां पुरुषोत्तमम् । लोकानां त्वं गतिर्देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत् । वन्देऽहं त्वां जगन्नाथं जगतामीश्वरं हरिम् । तत्रैव कैलाशयात्रायां, यत् तत्कारणमाहुस्त्वां सांख्याः प्रकृतिसंज्ञकम् । त्रिधा भूतं जगद्योनि प्रधानं कारणात्मकम् । पुनस्तत्रैव, नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय वेधसे । यस्य भासा जगत्सर्वं भासते नित्यमच्युत । अथ सनकादयो हरिवंशे, अस्तुवन् भक्तिनम्रास्तं सनकाद्या मुनीश्वराः । जयदेव जगन्नाथ भूतभावन भावन । नताः स्म भूतादिनमादिदेवमजं जनित्रं सकलस्य जन्तोः । परावरेशं वरदं वरेण्यं नमो नमः सत्यपते जगत्पते । वैष्णवे च, जयेश्वराणां परमेश केशव प्रभो गदाशङ्खवरासिचक्रधृक् । प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वर त्वमेव नान्यत् परमं च यत्पदम् । हरिवंशे नारदः । नमः कृष्णाय हरये वेधसे भूतधारिणे । देवदेव जगन्नाथ नमस्ते चक्रधारिणे । नम ॐङ्काररूपाय त्रयीरूपाय विष्णवे । सोऽसि देव जगन्नाथ यो दृष्टो ब्रह्मवादिभिः । यं प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनो यतचेतसः । वैष्णवे प्रह्लादः । नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते पुरुषोत्तम । नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः । यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वः सर्वसंश्रयः । तत्रैव ध्रुवः । भूतादीनां समस्तानां गन्धादीनां च शाश्वतः । बुद्ध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः परः । तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः परम् । प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर । तत्रैव प्र-

चेतसः । नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । तमाद्यं तमशेषस्य जगतः परमं विभुम् । तत्रैवादितिः । नमस्ते पुण्डरीकाक्ष भक्तानामभयङ्कर । प्रणेतर्मनसो बुद्धेरिन्द्रियाणां गुणात्मक । हरिवंशे कश्यपः । ॐनमो भगवते वासुदेवाय । ॐप्रणवात्मने सपक्षग नमोऽस्तु ते । वैष्णवे सोमः । पारं परं विष्णुमपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी । स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः । तत्रैवेन्द्रः । सकलभुवनसूतेर्मूर्तिरम्या तु सूक्ष्मा सकलविदितवेदैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः । तमजमकृतमीशं शाश्वतं स्वेच्छयैनं जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः । तत्रैव पृथिवी । त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः । वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति । राजधर्मे धर्मपुत्रः । नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम । त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् । योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण त्वमेव चेदं सृजसि विश्वमग्रे, विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने, नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे । हरिवंशे दुर्वासाः । वेदान्ते प्रथितं तेजस्तव चेदं विचार्य्यते । ये च विज्ञानतृप्तास्तु योगिनो वीतकल्मषाः । पश्यन्ति हृत्सरोजे हि तवैवेदं वपुः प्रभो । वेदैर्यद्गीयते तेजो ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । तदेवेदं विजानेऽहं रूपमैश्वरमीश्वर । तत्रैव परशुरामः । विष्णो कृष्ण हृषीकेश वासुदेव जनार्दन । जगदादि जगत्पूज्य जगदीश महेश्वर । कृष्ण सर्वस्य लोकस्य शृणु मे नैष्ठिकं वचः । तत्रैव देवी—

जाने त्वां सर्वभूतानां स्रष्टारं पुरुषोत्तमम् । पद्मनाभं हृषीकेशं लोकानामादिमव्ययम् । नाऽर्हमे देव हन्तुं वै बाणमप्रतिमं रणे । प्रयच्छ ह्यभयं बाणे जीव पुत्र त्वमेव चेति । मोक्षधर्मे उशनाः । नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे । यस्य पृथ्वीतलं तातमाकाशं बाहुगोचरे । वैष्णवे पराशरः । अविकाराय शुद्धाय नित्याय

परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे । राजधर्मे भीष्मः । नमस्ते भगवन् विष्णो लोकानां निधनोद्भव । त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ता चाऽपराजितः । विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव । अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थित इति ॥

नन्तु, नमस्ते शितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे इत्यादिभिः श्रीभगवता कृतस्यापि शिवस्तवस्य प्रसिद्धत्वात् कथं ब्रह्मशिवादिवन्दनीयः श्रीकृष्ण एवेति, नान्ये इति चेन्न । एतस्याः शङ्कायास्तत्रैव शिवेनैव निराकृतत्वादेव । तथाहि । श्रीभगवति तपस्यति सति इन्द्रादयो देवाः सर्वे महर्षयश्च तेन संशयेन ग्रस्ताः सन्तस्तत्र गत्वा तपस्तपन्तं शिवार्चनादि कुर्वन्तं श्रीभगवन्तं दृष्ट्वा परमविस्मयं प्राप्ता इत्याह वैशम्पायनस्तत्रैव । तत इन्द्रः स्वयं तत्र आरुह्य गजमुत्तमम् । द्रष्टुं सर्वेश्वरं विष्णुं तपस्यन्तं समापयौ । ततो यमस्तु भगवानारुह्य महिषं वरम् । किन्नरैश्च स्वयं साक्षादाययौ नगमुत्तमम् । प्रचेता हंसमारुह्य वारुणैश्च समन्वितः । श्वेतच्छत्रसमायुक्तः श्वेतव्यजनवीजितः । ययौ कैलासशिखरं द्रष्टुं केशवमञ्जसा । अन्ये चापि तथा देवा आदित्या वसवस्तथा । रुद्राश्चैव तथा राजन् द्रष्टुं केशवमाययुः । सिद्धाश्च मुनयश्चैव गन्धर्वा यक्षकिन्नराः । पर्वतो नारदश्चैव तथाऽन्ये मुनिसत्तमाः । विस्मयस्थितलोलाक्षाः सर्वे देवगणास्तथा । आश्चर्यं खलु पश्यध्वं न भूतं न भविष्यति । योगिध्येयः स्वयं कृष्णो यत्तप्यति गुरुः स्वयमिति । पुनश्च शिवागमनस्तवनादेः पश्चात्तेषां भगद्विषयकाऽसंभावनाविपरीतभावनाबाहुल्ययोगं दृष्ट्वा श्रीभगवताऽन्यपूजनादेरयथार्थत्वम्, अन्यैश्च भगवत्पूजनादेर्याथात्म्यं दर्शयंस्तेषामसंभ्रान्त्यादिनिवृत्तये प्रथमं भगवन्तं शिवः स्तौति इत्याह वैशम्पायनः । इत्युक्त्वा पुनराहेदं याथात्म्यं दर्शयन्निव । मुनीनां श्रोतुकामानां

याथात्म्यं तत्र सत्तमः । अञ्जलिं संपुटं कृत्वा विष्णुमुद्दिश्य शङ्करः । उमया सार्द्धमीशानो याथात्म्यं वक्तुमैहत । हरे कुर्वति तत्रैवमञ्जलिं कुरुसत्तम । मुनयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह किन्नराः । अञ्जलिं चक्रिरे विष्णौ देवदेवेश्वरे हरौ । मयि अञ्जलिबद्धे एतैरपि अञ्जलिः कृतः । मया स्तूयमाने भगवति तेषां संशयादिनिवृत्तिः स्वत एव भविष्यतीति निश्चित्य स्तौति महादेवो भगवतः पुरुषोत्तमत्वं प्रकाशयन्, यत्तत्कारणमाहुस्तत्सांख्याः प्रकृतिसंज्ञकम् इत्यारभ्य, नमस्करोमि सर्वात्मन्नमस्तेऽस्तु सदा हरे इत्यन्तेन स्तोत्रेण । किञ्चैवमपि तेषामसंभावनाद्यनिवृत्तिं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यै मुनीनुपदिष्टवान् । इत्युक्त्वा देवदेवेशं मुनीनाह पुनः शिवः । एवं जानीत हे विप्रा ये भक्ता द्रष्टुमागताः । एतदेव परं वस्तु नैतस्मात् परमस्ति वः । एतदेव विजानीध्वमेतद्वः परमं तपः । एतदेव सदा विप्रा ध्येयं सततमानसैः । एतद्वः परमं श्रेय एतद्वः परमं धनम् । एतद्वो जन्मनः कृत्यमेतद्वस्तपसः फलम् । एष वः पुण्यनिलय एष धर्मः सनातनः । एष वो मोक्षदाता च एषमार्ग उदाहृतः । एतदेव प्रशसन्ति विद्वांसो ब्रह्मवादिनः । एष ब्रह्मविदां मार्गः कथितो वेदवादिभिः । एवमेव विजानीत नात्र कार्य्या विचारणेति—अध्यायेन शिवमुखादेव श्रीभगवतो निरतिशयपरत्वश्रेयोरूपत्वतपआदिकर्मफलत्वपुण्याधिष्ठानत्वमोक्षप्रदातृत्वमोक्षसंप्रदायप्रवर्त्तकत्वादियोगं श्रुत्वा नष्टसंशयविपर्य्यया बभूवुरित्याह वैशम्पायनः । एवमुक्तास्ततः सर्वे मुनयः पुण्यशालिनः । यथावदुपगृह्णाना निरसन् संशयं नृप । एवमेवेति तं विप्राः प्राहुः प्राञ्जलयो हरम् । छिन्नो नः संशयः सर्वो गृहीतार्थः स तादृशः । एतदर्थं समायाता वयमद्य तवालयम् । संगमाद्युवयोः सर्वो नष्टो मोहो महानिह । यथाह भगवान् रुद्रो यतामः सततं

हरौ। इति ते मुनयः प्रीताः प्रणेमुः केशवं हरिमिति। किञ्च, तेषामसंभावनादिनिवृत्तावपि विष्णुरुद्रयोः साम्यबुद्धेस्तादवस्थ्यं ज्ञात्वा द्वितीयस्तोत्रेण श्रीभगवतो निरस्तसाम्यातिशयत्वं विष्टणवँस्तं निराकरोति इत्याह वैशम्पायनः। ततः स भगवान् रुद्रः सर्वान् विस्मापयन्निव। स्तुत्या प्रचक्रमे स्तोतुं विष्णुं विश्वेश्वरं हरिम्। अर्थ्याभिः श्रुतियुक्ताभिर्मुनीनां शृण्वतां तदा। नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि। यस्य भासा जगत् सर्वं भासते नित्यमच्युत, इत्यारभ्य, भूयो भूयो नमस्तेऽस्तु पाहि लोकान् जनार्दन इत्यन्तेन स्तोत्रेण स्तोत्रफलकथनेनाप्युपदिष्टवान्। ये चेमं धारयिष्यन्ति स्तवं पापविमोचनम्। तेषां प्रीतः प्रसन्नात्मा पठतां शृण्वतां हरिः। श्रेयो दास्यति धर्मात्मा नात्र कार्य्या विचारणा। अवश्यं मनसा ध्यात केशवं भक्तवत्सलम्। श्रेयः प्राप्तुं यदिच्छन्तो भवन्तः संशितव्रता इति। एवमुपदेशपौनःपुन्येन निःशेषनष्टसंशयादिकास्ते कृतार्था बभूवुरित्याह। ततस्ते मुनयः सर्वे परां निर्वृतिमापयुः। तमेव परमं तत्त्वं मत्वा नारायणं हरिम्। विस्मयं परमं गत्वा मेनिरे स्वकृतार्थतामिति। तस्मात् कैलाशयात्राख्यानं श्रीभगवतो निरतिशयविषयकमेवेति बोध्यम्। किञ्च दानधर्मेऽपि श्रीकृष्णस्य साम्यातिशयशून्यत्वं शिवेनैव निर्णीतम्। ऋषीन् प्रति। पितामहादेः पितरः शाश्वतः पुरुषो हरिः। कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रः सूर्य्य इवोदितः। श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः। ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथाहं च शिरोभवः। सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः। परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः। न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चनेत्यादि। किञ्च। नारायणीयेऽप्याख्यानेऽर्ज्जुन इममेव संशयं श्रीकृष्णं पृष्ट्वा तन्मुखेनैव निर्णयं कारयामास। तथाहि।

भवान् सर्वेश्वरः सर्वसेव्यो जगत्कारणभूतः कस्माद् रुद्रमपूजयदिति पृष्टे श्रीकृष्ण उवाच । अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पाण्डुनन्दन । तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् । यद्यहं नार्चयेयैवमीशानं वरदं शिवम् । आत्मानं नार्चयेत् कश्चिदिति मे भावितात्मनः । मया प्रमाणं हि कृतं लोकस्तदनुवर्तते । इति संचिन्त्य मनसा पुराणं रुद्रमीश्वरम् । पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना । न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद् विबुधाय च । ऋते आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् । सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवा महर्षयः । अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् । भविष्यतां वर्त्ततां च भूतानां चैव भारत । सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यश इति । एतदुक्तं भवति । रुद्रस्य पूजायामात्मानमेवाहमपूजयं, न तु रुद्रम् । मम विष्णोर्विश्वात्मत्वात् शिवस्यापि विश्वान्तःपातित्वेन मदात्मकत्वाविशेषात् विश्वस्मिंश्च मदात्मीये व्याप्ये च मम व्यापकत्वात् । लोकसंग्रहार्थं तत्र तत्र स्वात्मानमेव पूजयामि । तदेव व्यनक्ति ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां— श्रीविष्णुरात्मानम् ऋतेऽन्यं न प्रणमतीति । व्यतिरेकः सब्रह्मकाः सरुद्राः सर्षयश्च सर्वे देवाः श्रीविष्णुं प्रणमन्ति अर्चयन्ति, तस्य सर्वश्रेष्ठत्वेन अतिशयसाम्यानर्हत्वेन च सर्वपूज्यत्वादित्यन्वयः । तस्माद्भगवतान्यपूजनं लीलामात्रं लोकसंग्रहार्थत्वात् । नारदादिपूजावदिति सिद्धान्तः । ननु यद्येवं तर्हि लोकसंग्रहार्थमेव तदनन्यभक्तैरपि अवश्यं करणीतया प्राप्तमितिचेन्न । श्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वात् । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि, न स वेद यथा पशुः । यो वै स्वां देवतामतियजति परस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति तमेवैकं विजानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ इत्यादि श्रुतिभ्यः । यो यो यां यां तनुं

भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति भगवद्वचनात्। तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः। कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणेति भगवतां विष्णोर्ध्यानविषयत्वं विधाय, अन्ये च पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः। अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनय इति वैष्णवपुराणवचनाच्च। अस्यार्थः। यः पुमान् श्रीभगवतः सर्वेश्वरात् शास्त्रयोनेर्जगज्जन्मादिकारणान्मोक्षदातुः पुरुषोत्तमादन्यां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिरूपां देवतामुपास्ते। उपासनप्रकारमाह। असौ ब्रह्मरुद्रादिः देवोऽन्य ईश्वरः, अहमन्यो जीव इति भावेन स न वेद, तत्त्वतो न जानाति। तेषां भगवदाराधनजन्यप्रसादलभ्यपरिच्छिन्नैश्वर्यवत्त्वेऽपि सर्वेश्वरत्वशास्त्रयोनित्वजगत्कारणत्वसर्वनियन्तृत्वमोक्षप्रदातृत्वाद्यऽयोगेन निरतिशयैश्वर्याश्रयत्वाभावेन च जीवत्वाविशेषात्। तथाह श्रीपराशरः। अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवद्याः कर्मयोनय इति। तत्र दृष्टान्तः। यथा पशुरिति। ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समाना इति वचनात्। स्वां देवतां स्वेनार्चनीयां विश्वात्मभूतां श्रीपुरुषोत्तमाख्याम्। अतियजति परस्यै देवतायै ब्रह्मरुद्रादिरूपायै भगवन्तमतिक्रम्य निरीश्वरं यजति स पापीयान्, पतिदेवताया युवत्याः स्वपतीतरदर्शनादिवत् पातिव्रतभङ्गलक्षणदुःसहमहदपराधत्वात्। तस्य फलमाह। च्यवते। न परां प्राप्नोतीति। स्वधर्मादनन्यवैष्णवत्वरूपाद् हीयते। श्रीपुरुषोत्तममप्राप्य संसरतीत्यर्थः। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति भगवदुक्तेः। अन्यदप्यन्वयव्यतिरेकवाक्यमाह। तमेकमिति। तच्छब्दो वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मात्मस-

दादिशब्दाभिधेयं परब्रह्मभूतं भगवन्तमभिदधाति । एवैकशब्दौ साम्यातिशयव्यवच्छेदकपरौ । अन्या अन्यदेवताविषया वाच इति । यद्यन्यविषया वागपि निषिद्धत्वेन हेया, तर्हि अन्यविषयध्यानार्चनादिकं हेयमिति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायपरोऽयं वाक्शब्दः । तद्ववत्पलपमेधसामित्यल्पमेधःशब्दोऽपि पशुशब्दवज्ज्ञानहीनत्वविधायकः । स्पष्टमन्यत् । किञ्च, आलिङ्गनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् । न सङ्गः शल्ययुक्तानां नानादेवोपसेविनामित्यादिवचनादन्यदेवोपासकानां सङ्गोऽपि महानिषिद्धः, किं पुनस्तदुपासनमित्यलं विस्तरेण । तत् सिद्धं ब्रह्मादिवन्दितचरणारविन्दः श्रीपुरुषोत्तम एवेति। ब्रह्मशिवादिसेव्यत्वे हेतुमाह । अचिन्त्यशक्तेरिति । इयत्तावच्छेदेन चिन्तयितुं योग्या चिन्त्या, तर्कगोचरेति यावत् । न चिन्त्या तर्कगोचरा शक्तिर्यस्य सोऽचिन्त्यशक्तिस्तस्मात् । उपलक्षणं चैतज्ज्ञानैश्वर्यादीनाम् । स्वरूपवद् यावदात्मभाविविचित्रा अपरिच्छिन्ना असंख्याताः स्वाभाविक्योऽघटघटनापटीयस्यः शक्तयो ज्ञानादयश्च यस्य स तथा तस्मादिति। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रवणात् । शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णतेति । अनेन भगवच्छब्दोऽपि व्याख्यातः । समग्रातिशयसाम्यानर्हताज्ञानशक्त्यादियोगविधानात् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना । तद् ब्रह्म परमं धाम तद् ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणा । श्रुतिवाक्योदिते सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् । तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः । वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः । शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते । मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारण-

कारणे। एवमेष महाशब्दो भगवानिति सत्तम । परमो ब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः । ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयादिभिर्गुणैरित्यादिस्मृतिभ्यः।

एतेनानिर्वचनीयशक्तिवादः प्रत्युक्तः। अचिन्त्यस्वाभाविकभावादिशब्दवाच्यत्वाभिधानात्।

नन्वेवं यदि ब्रह्मशिवसनकाऽऽदिवन्दनसंमदानभूतचरणो निरतिशयैश्वर्य्यादिगुणाश्रयः श्रीभगवान् पुरुषोत्तमस्तर्हि दीनानां तत्र प्रवेशस्याप्यसम्भवात् सर्वशरण्यत्वासिद्धिरितिचेन्न। तस्य वात्सल्यकारुण्यादिगुणसागरत्वेन भक्तपारतन्त्र्यस्वभावत्वादित्याह। भक्तेच्छयोपात्तसुचिन्त्यविग्रहादिति। भक्तानामिच्छा भक्तेच्छा तयोपात्तो व्यक्तीकृतो विश्वरूपादिसुचिन्त्यो विग्रहो येन स भक्तेच्छयोपात्तसुचिन्त्यविग्रहस्तस्मात्। यथार्ज्जुनादीच्छया विश्वरूपादिव्यक्तिः। तथाहि। एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम इत्यर्ज्जुनेन प्रार्थितः श्रीभगवान् कृष्णः, पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति प्रतिज्ञायार्जुनस्यैतेन चक्षुषा तद्रूपदर्शनानर्हतां मत्वा, दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमिति चक्षुः प्रदाय विश्वरूपं दर्शयामासेत्याह सञ्जयः—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः। दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्। अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्। दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्। सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्। दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः। तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा।

किञ्च पश्यन् स्वयमप्याहार्ज्जुनः, पश्यामि देवाँस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् । नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपमित्यादिना । किञ्च, विश्वरूपं पश्यन्, दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो इति भीतः, आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिमिति स्वरूपप्रवृत्तिजिज्ञासुं च ज्ञात्वा आश्वास्य स्वरूपप्रवृत्तिं ज्ञापयामास, कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्त इत्यादिना । पुनश्च भगवतः कालस्वरूपं सर्वसेनासंहारार्थप्रवृत्तिं ज्ञात्वा पूर्वकृतापराधं समणयमपि, स्थाने हृषीकेश इत्यारभ्य, नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि । यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् । पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः । तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुमिति स्तुतिनतिसंबन्धं व्यञ्जयन् नानापराधक्षमापनपूर्वकं, तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवासेतिचतुर्भुजरूपदिदृक्षया प्रार्थितः श्रीभगवान्, मया प्रसन्नेन तवाऽर्ज्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वमिति स्वप्रसादस्यैवात्म-

दर्शनासाधारणहेतुत्वं, न वेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः । एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीरेति । अन्येषां साधनानां सव्यभिचारित्वं प्रपञ्च्य, मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्येत्यादिना भीतं समाश्वास्य चतुर्भुजरूपं पुनर्दर्शयामास । किञ्चाऽर्जुनोऽपि दृष्ट्वा हृष्ट आह । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गत इत्यादि । यद्यपि जगत्कारणत्वविश्वात्मत्वब्रह्मादिसेव्यत्वमुक्तप्राप्यत्वशास्त्रयोनित्वसर्वज्ञत्वैश्वर्यशक्तिवैराग्यादिधर्मयोगाद् ब्रह्मरुद्रादीनामपि दुर्लभो भगवान् रमाकान्तस्तथापि भक्तिप्रपत्त्योर्व्याजमाहात्म्येन शरणागतवत्सलत्वकारुण्यदयादिविशेषगुणविवशतया प्रपन्नानां भक्तानां सुलभ एवेति भावः। उद्घुष्यते च भक्तिप्रपत्त्योर्माहात्म्यं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिवाक्यैः । तत्र भक्तिमाहात्म्यद्योतकं शास्त्रं यथा गोपालोत्तरतापनीये श्रीभगवद्वाक्यं ब्रह्माणं प्रति, यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सह । यथा श्रियाऽभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रिय इति मन्त्रात् । नारसिंहमन्त्रराजव्याख्याने च, अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युरिति, यस्मात् स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च मारयतीत्यादिश्रुतेः । भक्तिरेनैवं वर्द्धयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी इत्याद्याः श्रुतयः । नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः । एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर । भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यो मद्भक्तः स मे प्रियः । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । योगक्षेमं वहाम्यहम् । नारायणीये नरनारायणौ नारदं प्रति, नारदैतद्धि नौ सत्यं वचनं समुदाहृतम् । नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते । यतः स्वयं दर्शितवान् स्वात्मानं च द्विजोत्तम । तत्र श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति, चतुर्विधा मम जना भक्ता एवेति ये श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवाऽनन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् । पुनस्तत्रैव सहोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगाश्रिताः । पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः । तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिं चैकान्तिनां नृणाम् । तत्रैव नरनारायणौ, धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः । न हि तं दृष्टवान् कश्चित् पद्मयोनिरपि स्वयम् । तत्रैव श्वेतद्वीपपतिर्नारदं प्रति, एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः । इदं मे समनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः । न च मां ते ददृशिरे न तु द्रक्ष्यति कश्चन । ऋते ह्येकान्तिकं चैषां त्वं चैवैकान्तिको ममेति । राजधर्मे भीष्मानुभवः । दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिश्च माधव । तव प्रसादाद् वार्ष्णेय सद्यो व्यपगतानि मे । यच्च भूतं भविष्यं च भवच्च परमच्युते । तत् सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् । उत्तरवाल्मीकीये सनत्कुमारो रावणं प्रति । न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिश्च सञ्चितैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया । तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्धूतकल्मषैः । किञ्चानन्यभक्तानात्मानं ध्यायमानान्निरतिशयप्रीतियुक्तान् स्वयमपि ध्यायति भगवानिति स्वयमेवाह राजधर्मे युधिष्ठिरं प्रति । शरतल्पगतो भीष्मः शाम्य-

मिव हुताशनः। मां ध्यायन् पुरुषव्याघ्र ततो मे तद्गतं मनः। एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया। शरणं मामुपागच्छत् ततो मे तद्गतं मनः। भीष्मं प्रति च, यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ। ततो मया वपुर्दिव्यं तव भीष्म प्रदर्शितम्। न ह्यऽभक्ताय राजेन्द्र भक्तायाऽनृजेव न च। दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत। किञ्च वैष्णवे महादं प्रति भगवद्वाक्यं, कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीमिति। अथान्यान्यपि शतशो वाक्यान्यनुसन्धेयानि।

अथ प्रपत्तिमाहात्म्यम्। अनेनैव प्रपन्नस्य भगवन्तं सनातनम्। तस्यानुबन्धाः पाप्मानः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणात्। कृतान्यनेन सर्वाणि तपांसि तपतां वर। सर्वतीर्थाः सर्वयज्ञाः सर्वदानानि तत्क्षणात्। कृतान्यनेन मोक्षश्च तस्य हस्ते न संशय इति। यद्येन कामकामेन संसाध्यं साधनान्तरैः। मुमुक्षुणा यत् सांख्येन योगेनापि च भक्तितः। प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्त्तते यतिः। तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने। परमात्मा च तेनैव साध्यते पुरुषोत्तम इति। या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये। तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रय इत्यादि। ये च तद्भावितात्मानो ह्येकान्तित्वं समागताः। एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युतेति नारायणीये भीष्मपर्वणि च। ये तु कृष्णं प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः। भये महति मग्नानां त्राता नित्यं जनार्दनः। द्रौणे च ये प्रपन्ना हृषीकेशं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित्। मात्स्ये पितरः। अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिम्। प्रयायाच्छरणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनम्। कूर्मे, ब्रह्माणं च महादेवं देवाँश्चान्यान् स्वशक्तिभिः। मच्छक्तौ संस्थितान् बुद्‌ध्वा मामेव शरणं गत इति। एकान्तित्वं नाम एकस्मिन् श्रीभगवति विष्णौ अन्त उपायोपेय-

संबन्धरूपो निर्णयो विद्यते यस्य स एकान्ती तस्य भावस्तत्त्वम् । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः। अहमेव गतिस्तेषां निराशीः-कर्मकारिणामिति भगवद्वचनात् । सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुरिति वैशम्पायनवचनात् । तत्सिद्धं ब्रह्मादीनां दुर्लभत्वेऽपि अनन्याश्रयाणां सौलभ्यं श्रीपुरुषोत्तमस्य निरतिशयकारुण्यादियोगादिति । तच्चोक्तमधस्तात् । तथोक्तं नारायणीये । यद् ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् । शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये । हव्यं कव्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुञ्जते । कृत्स्नं तु तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठते । या क्रिया संप्रयुक्ताश्च ह्येकान्तिगतिबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् । तत्रैव जनमेजयः । अहो ह्येकान्तिनः श्रेष्ठान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान् स्वयम् । एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ।

ननु यद्येवं भूतं ह्येकान्तिनां माहात्म्यं तर्हि सर्वे एव किमिति एकान्तिनो न भवन्तीति चेन्न । जनानां राजसतामसबाहुल्येनाधर्म-संचितत्वात् । एकान्तित्वस्य च सात्त्विकाधिकारिकत्वेनात्यन्तदुर्लभत्वाच्च । तथाहि नारायणीये वैशम्पायनः । एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप । यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत् स्यात् कुरुनन्दन । अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः । भवेत् कृतयुग-प्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः । एष एकान्तधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम । मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः । जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चित इति । इतरे राजसैर्भावैस्तामसैश्च समावृताः । भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठ मच्छासनपराङ्मुखा इति भगवद्वचनम् । मनुष्याणां स-

हस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति च ।

ननु निरतिशयषाड्गुण्याद्यनन्तधर्माश्रयस्य किमिति भक्तपरतन्त्रत्वमितिचेन्न । को वा वेद, तदाशयस्यातिगूढत्वादित्याह । **अविचिन्त्यसाशयादिति** । आशयेन सह वर्त्तमानं साशयं तात्पर्यं ब्रह्मादिभिरप्यचिन्त्यम् अतर्क्यं साशयं तात्पर्यं यस्य सोऽविचिन्त्यसाशयस्तस्मात् । कोऽद्धा वेद यत आबभूव त्वं हि त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि, न ते विष्णोर्जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप । योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेद । न तस्य कश्चिन् पतिरस्ति लोके न वेदिता नैव च तस्य लिङ्गम् । न तं विदाथ य इमा जजान, यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतिभ्यः । वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्ज्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चनेति गीतायाम् । यं नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् । तं नताः स्म जगद्धाम सर्वं सर्वगताऽच्युतम् । यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानाति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् । तं नताः स्म जगद्धाम सर्वं सर्वगताच्युतम् । यं न देवा न मुनयो नचाहं नच शङ्करः । जानाति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् । वाराहे च । प्रजापतिं च रुद्रं च सृजामि च हरामि च । केऽपि मां नैव जानन्ति मम मायाविमोहिता इति स्मृतेश्च । ननूदाहृतस्य शास्त्रस्य स्वरूपविषयकज्ञाननिषेधपरत्वात् कथमुक्तार्थे प्रामाण्यमितिचेन्न । कैमुत्यन्यायेन उक्तार्थेऽस्य सिद्धत्वात् । स्वरूपानुभवाभावे सुतरां तच्चेष्टितानुभव इति तात्पर्यात् । स्पष्टं चोक्तमेतन्नारायणीये, ब्रह्मादीनां सलोकानामृषीणां च महात्मनाम् । सांख्या-

नां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनाम् । मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते इति । उक्तशास्त्रस्य चेयत्तावच्छिन्नस्वरूपादिविषयकज्ञाननिषेधपरत्वं बोध्यम् । अन्यथा, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति विद्वत्तोक्तिविरोधः स्यादिति भावः । सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेत्यत्र, यदि-वा-शब्दोऽवधारणार्थः । याथात्म्येन वेद जानात्येव सर्वज्ञत्वात् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति वाक्यान्तरात् । इयत्तावच्छेदेन तु न वेद । भगवत्स्वरूपगुणादीनामियत्ताशून्यत्वेनानन्तत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । स्पष्टार्थं चान्यत् । एवं पदारविन्दस्याङ्गत्वेऽप्यङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षयाऽचिन्त्यशक्त्यादिविशेषणोक्तिरविरुद्धानुसन्धेया । किञ्च । कृष्णपदारविन्दादित्यत्र पदशब्दग्रहो विग्रहयुक्तस्यैव भगवतः प्रपत्तव्यतां द्योतयति । अरविन्दशब्दश्च सौन्दर्य्यज्ञापकत्वेन तत्पदनखसौन्दर्य्यं ध्वनयति इति विवेकः ॥

अथ, न विना गुरुसम्बन्धं ज्ञानस्याधिगमः कुतः । गुरुः पारयिता तस्य ज्ञानं प्लवमिहोच्यते इति भारते शुकं प्रति जनकवाक्यात् सर्वस्यापि साधनजातस्य गुरूपसत्तिपूर्वकत्वाद् गुरूपसत्तिर्विधीयते । स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः, आचार्य्यदेवो भव, यथा सौम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयं तं ततो विजने विसृजेत् स यथा तत्र प्राङ् वोदङ् वाधराङ् वा विसृष्टस्तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य ब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति, स ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेव सम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः । श्रीगुरुलक्षणं च श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, त्रिषु वर्णेषु सम्भूतो मामेव शरणं गतः । नित्यनैमित्तिकपरो मदीयाराधने रतः । आत्मीयपरकीयेषु शमो देशिक उच्यते इति । आचार्य्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः

मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शुचिः । गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसम्पन्नो गुरुरित्यभिधीयते इति श्रुतिस्मृत्युक्तलक्षणमेव गुरुं समाश्रयेन्मुमुक्षुः । विपर्य्यये दोषस्मरणात् । भिन्ननावाश्रितः स्तब्धो यथा पारं न गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयादित्यादिना ।

अथ शिष्यलक्षणम् । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः, परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन, तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्वितायेति श्रुतिभ्यः। आस्तिको धर्मशीलश्च शीलवान् वैष्णवः शुचिः । गम्भीरश्चतुरो धीरः शिष्य इत्यभिधीयते इत्यादिस्मृतेः । तत्रादौ श्रीगुरुः शिष्यं जातिगुणादिना परीक्ष्य तस्मै गुरुपरम्परोपदेशपूर्वकं विद्यामुपदिशेत् । शिक्षायाः परीक्षापूर्वकत्वं विधीयते श्रीव्यासेन । नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथञ्चन । यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनघर्षणैः । परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत कुलगुणादिभिः । मोक्षधर्मे । परम्परोपदेशश्च स आचार्य्यवंशो ज्ञेयो भवति । आचार्य्याणामसावसौ येनाक्षरं परमं वेद सत्यं, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्यादिश्रुतेः । परम्परामुपदिशेद् गुरूणां परमो गुरुः । अनुकाङ्क्षन् सदा शिष्यं गुरुरौरसपुत्रवत् । विद्यां समाहितो भूत्वा ग्राहयेदुपधिं विना । तथोपनिषदो विद्यां विद्यात्सज्ञानवर्द्धनीम् । अन्यामाध्यात्मिकीं विद्यां शिष्यावस्थानुरूपत इति स्मरणाच्च । अथ नमस्कारादिपूर्वकम् उक्तलक्षणाद् गुरोरुक्तलक्षणो मुमुक्षुः शास्त्रोक्तविधानेन शिक्षितां विद्यां गृह्णीयात् । नमस्कृत्य गुरुं दीर्घं प्रणामैस्त्रिभिरादृतः । तत्रादौ गृह्य मूर्ध्नि स्वे निधाय विधिनान्वितः । गृह्णीयान्मन्त्रराजं तं निधिकाङ्क्षीव निर्धनः । दत्वा तु दक्षिणां तस्मै यथाशक्ति यथाविधि । तपर्चयेद्

यथाकालं पाद्यं चास्य सदा चरेदिति स्मृतेः । अथोक्तेषु कर्मज्ञानादिषु साधनेषु असमर्थस्य यथा भगवदुपपत्तिरुक्ता तथोपपत्तेरङ्गानामनुष्ठानमत्यन्तदुष्करं ज्ञात्वा तत्राप्यसमर्थस्य श्रीगुर्वाज्ञानुवृत्तिर्विधीयते । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । आचार्यदेवो भवेत्यादिश्रुतिभिः । आचार्योपासनं शौचमित्यादि । अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा इति भगवद्वचनाच्च गुर्वाज्ञानुवृत्तित्वं नाम देववच्छ्रीगुरोः शुश्रूषापरो भूत्वा तदाज्ञानुसारित्वम् । आत्मनः सर्वोपायानर्हतां मत्वा श्रीगुरुदेव एव ममोपायोपेयश्चेति व्यवसायदार्ढ्येन यथा बालः स्वहिताहितानभिज्ञो मातरमेव सर्वभावेनानुसरति, तन्माता च तं सर्वापद्भ्यो रक्षति, सर्वं योगक्षेमं वहति च तथैव स्वहिताहितं सर्वं त्यक्त्वा श्रीगुरुशुश्रूषारतो मुमुक्षुर्यदा भवेत् तदैव तस्य सर्वात्मना रक्षणं योगक्षेमं च करुणावरुणालयः श्रीगुरुः स्वयमेव करोतीति स्तनन्धयशिशुरोगनिवृत्त्यर्थं तन्मातुरौषधभक्षणादिवदित्यर्थः । तस्यानुवृत्तिप्रकारश्च, गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परं धनम् । गुरुरेव परः कामो गुरुरेव परायणः । गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परा गतिः । अर्चनीयश्च वन्द्यश्च कीर्त्तनीयश्च सर्वदा । ध्यायेज्जपेन्नमेद् भक्त्या भजेदभ्यर्चयेन्मुदा । उपायोपेयभावेन तमेव शरणं व्रजेत् । शरीरं चाऽसु विज्ञानं वासः कर्म गुणान् वसून् । गुर्वर्थं धारयेद्यस्तु स शिष्यो नेतरः स्मृत इति जयदाख्यानसंहितायाम् । किञ्च । श्रीगुरुविमुखं पुरुषं श्रीपुरुषोत्तमोऽपि त्यजतीति तत्रैवोक्तम् । अतो गुर्वनुवृत्तिः सर्वात्मना कार्या । नारायणोऽप्यपयाति गुरोः प्रच्युतस्य दुर्बुद्धेः । कमलं जलादपेतं शोषयति रविर्न तोपयति । श्रीविष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति यः । यो गुरौ

मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ । सामान्यतो विशेषाश्च तस्मै धर्मविशेषतः । आचिनोति स आचार्य्यस्तस्मै द्रुह्येन्न कर्हिचित् । गुशब्दस्त्वन्धकाराख्यो रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारविरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते । गुरोश्च गुरवः सर्वे पूजनीया विशेषतः । गुरुदारासुतादौ च गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् । किञ्चोक्तलक्षणो गुरुभक्तो मुमुक्षुः कदापि न त्याज्यः । शरणागतत्यागे दोषबाहुल्यस्मरणात् । परन्तु तस्य पूर्वोक्तानुवृत्तिमार्गभङ्गे सति तदर्थे भगवन्तं प्रार्थयेत् । तमपि पुनस्तस्यापराधं ज्ञापयेत् । स्वापराधज्ञाने यदि न बहु मन्येत तर्हि तस्य त्यागे न दोष इति विवेकः । यदि शिष्यः पतेन्मार्गात्तं प्रयत्नेन वारयेत् । श्रियः पत्युः पदाम्भोजे गुरुर्याचेत तद्धितम् । तेन सम्भाषणादीनि वर्जयेदनिवर्तने । न निःश्वासमपि व्यक्तं विसृजेद् गुरुसन्निधौ । गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा चाऽपि प्रवर्त्तते । तत्र कर्णौ पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः । आचार्यस्य प्रसादेन मम सर्वमभीप्सितम् । प्राप्नुयामिति विश्वासो यस्याऽस्ति स सुखी भवेत् । येनैव गुरुणा यस्य न्यासविद्या प्रदीयते । तस्य वैकुण्ठदुग्धाब्धिद्वारका सर्व एव स । ऐहिकामुष्मिकं सर्वं गुरुरष्टाक्षरप्रदः । इत्यवं ये न मन्यन्ते त्यक्तव्यास्ते मनीषिभिः । एकाक्षरप्रदातारमाचार्य्यं योऽवमन्यते । शुनो योनिशतं प्राप्य चाण्डालेष्वभिजायते इत्यादिभ्यः । एवं वृतस्य श्रीगुरुदेवताकस्य सनाथस्य पुरुषस्यैहिकामुष्मिकं सर्वं गुरुरेव करोति । श्रीगुर्वाज्ञापालकस्य कृत्यान्तरं नास्तीति भावः । तथाचाह वनपर्वणि सात्यकिः श्रीबलदेवं प्रति, ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके ते नात्मकर्माणि समारभन्ते । कार्येषु तेषां प्रभवन्ति नाथाः शैब्यादयो राम यथा ययातिरिति । किञ्च, गुर्वाज्ञानुवर्तनादेव सर्वेप्सितोपलब्धिर्भारते आद्यपर्वणि. गुरुशिष्याख्याने श्रीभगवता सूत्र-

कृता व्यासेनैव निपुणं विस्तरेणैव वर्णिता तत्रैव द्रष्टव्या । पापिष्ठः क्षत्रबन्धुश्च पुण्डरीकश्च पुण्यकृत् । आचार्यवत्तया मुक्तौ तस्मादाचार्यवान् भवेदित्यादिवाक्यानि अनुसन्धेयानि । किञ्च । सर्वेषामप्युपायानां श्रद्धापूर्वकत्वात् सात्त्विकया श्रद्धया सर्वमनुष्ठेयम् । तथाचाम्नायते, श्रद्धया देयम् अश्रद्धयाऽदेयं श्रद्धयाऽग्निः समिन्धते इत्यादि । इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति भीष्मोक्तेः । अश्रद्धया कृतस्याऽसुरभागित्वमप्युच्यते हरिवंशे श्रीकर्मनेन । अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतमदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् । अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यसत्तमेति । गीयते चाऽश्रद्धया कृतस्य नैष्फल्यम् । अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इहेति । श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरादित्यादि । अन्यान्यप्यनुसन्धेयानि ॥ ८ ॥

अथ भक्तियोगमाह

कृपाऽस्य दैन्यादियुजि प्रजायते
यया भवेत् प्रेमविशेषलक्षणा ॥
भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्महात्मनः
सा चोत्तमा साधनरूपिका परा ॥ ९ ॥

कृपास्येति । अस्य निरतिशयस्वाभाविककारुण्यवात्सल्यक्षमासौहार्दसत्यप्रतिज्ञत्वादिगुणाढ्यः श्रीकृष्णस्य कृपा दैन्यादियुजि पुंसि प्रजायते इति योजना । उपाया नैव सिद्ध्यन्तीत्यपाया विविधास्तथा । इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते इति वचनाद्दैन्यं कार्पण्यमादि यस्यासौ दैन्यादिः । षडङ्गा पूर्वोक्ता शरणागतिस्तत्संपन्ने ह्यनन्यप्रपन्ने जने पूर्वोक्तोपायेषु प्रपत्त्यैव परा-

मर्शात्तस्याः प्राधान्योपायता सूचिता । प्रतिज्ञातं चैतत् स्वयमेव सत्यप्रतिज्ञेन भगवता । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति । सत्यप्रतिज्ञत्वं च स्वस्य श्रीमुखेनैवोक्तं वनपर्वणि द्रौपदीं प्रति । पतेद् द्यौर्हिमवान् शीर्येत पृथिवी शकलीभवेत् । शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे ! न मे मोघं वचो भवेदिति । वाल्मीकीयारण्यकाण्डे च, अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् । न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः । तदवश्यं मया कार्य्यमृषीणां परिपालनम् । अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञायाऽथ किं पुनरिति । सत्यप्रतिज्ञत्वादिगुणाश्रयत्वेऽप्यशक्तस्य सर्वे गुणा ह्यकिञ्चित्करा इत्याशङ्कापाकृतये विशिनष्टि अनन्याधिपतेरिति । अन्योऽधिपतिर्य्यस्य सोऽन्याधिपतिः । नान्याधिपतिरनन्याधिपतिरिति तस्य ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं, तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् । न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकश्च दृश्यते । न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके नचेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । न तस्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः । स कारणं कारणाधिपाधिप इति । त्वं ब्रह्म परमं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् । आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे । एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जयेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अतिशयसाम्यानर्ह-

स्वरूपगुणादिकस्येति यावत् । अत एव, महात्मने इति । महान् आत्मा स्वरूपं यस्येति यावत् । विशालसत्वात् । अनेन सर्वजीवनिकायेङ्गितवेत्तृत्वमुक्तम् । असौ माम् अमायया प्रपन्नो भजति, प्रपत्तिव्याजेन वा मां वञ्चयतीति प्रत्यक्षं पश्यतीति भावः । यद्वा महांश्चासावात्मा च तथा । तस्य महत्त्वं च, औदार्य्यक्षमावात्सल्यसौशील्यादिमहद्गुणाश्रयत्वम् । अनेन भक्तिप्रपत्त्यङ्गानुष्ठानानर्हाणां तद्व्याजमात्रेणाऽपि भजतां निरतिशयकारुण्यौदार्य्यक्षमादिगुणपरवशतया तेषां गुणदोषादीन् अनवकलय्य भक्तिप्रपत्तिफलप्रदातृत्वमुक्तं भवति । किञ्च । प्रपत्तियोगस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन स्वातन्त्र्योपायत्वं, भक्त्याद्युत्पादकत्वं चाऽविरुद्धम् । तत्र स्वतन्त्रोपायत्वं पूर्वमेवोक्तम् । भक्तिसाधनत्वं चेदानीमुच्यते । ययेति । यया प्रपत्त्युद्बोधितया भगवत्कृपया भक्तिर्भवेदिति सामान्योक्तिस्तल्लक्षणं च निष्कामतया भगवत्सेवनम् । तथाच श्रुतिः । भक्तिरस्य भजनमिति, तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमिति । व्याख्याता चेयं नारदपञ्चरात्रे, सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् । हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते इति । लिङ्गपुराणेऽपि । भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः । तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी । भजनं भक्तिरित्युक्तं वाङ्मनःकायकर्मभिरिति ।

प्रसङ्गाद्भक्तिविशेषा निरूप्यन्ते । सा च भक्तिर्द्विधा साधनरूपिका, फलरूपा चेति । अनेकजन्मानुष्ठितपुण्यपुञ्जोत्पन्नायाः साधनजन्यत्वात् साधनरूपिकेति विवेकः । तथाच जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते इति वचनात् । सा द्विधा, वैदिकपौराणिकादिभेदात् । तत्र वैदिकानुष्ठानरूपा मधुविद्याशाण्डिल्यविद्यासत्यविद्यादिः। तत्र

त्रैवर्णिकानामेवाधिकारस्तथोक्तमपशूद्राधिकरणे श्रीनिवासाचार्यचरणैः । पुराणोक्तरीत्या भगवदाराधनपरता द्वितीया । तत्र शूद्रोऽप्यधिक्रियते । यथा पाद्मे । सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र हरिभक्तौ यथा नृप इति । यद्वा पराभक्तेः साधनभूता साधनरूपिका । यथा पञ्चरात्रे सुरर्षे विहिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या क्रिया। सैव भक्तिरिति प्रोक्ता यया भक्तिः परा भवेदिति । तत्र सामान्यक्रियाविधानात् सर्वेऽप्यधिक्रियन्ते । तथाच गीयते स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादि । अत्र, स्वे स्वे इति, मानव इति सामान्यपदप्रयोगादस्या अधिकारिणः सर्वसामान्यत्वं सूचितम् ।

अथ कर्मयोगाद्यनुष्ठानरूपाज्ञापालनव्याजप्रसन्नेन भगवतादीयमाना स्वम्पदार्थविषयकात्मज्ञानोत्तरभाविनी भक्तिः फलरूपोच्यते । सैव परा प्रेमलक्षणा चेत्यादिशब्देनाभिधीयते । रूपादिविषयकेन्द्रियवृत्तिवदनवच्छिन्नस्वाभाविकभगवत्स्वरूपगुणादिविषयिका यावदात्मवृत्तिर्मनोवृत्तिः । २ । या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु इति । सैव ध्रुवा स्मृतिरुच्यते । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति । श्रूयते । सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते । मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति चेति भगवदुक्तेः । तस्या ज्ञानोत्तरभावित्वं च स्वयं गीतं श्रीमुखेन । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । सैव श्रीभगवत्स्वरूपादिविषयकप्रत्यक्षानु-

भवहेतुरपि तत्रैवोच्यते । भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चाऽस्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् इति । प्रवेशोऽत्र स्वस्य चेतनाचेतनात्मकविश्वस्य च ब्रह्मात्मकानुभवपूर्वकविश्वरूपे भगवति तच्छक्त्यात्मनाऽवस्थानम् । तत्त्वं च श्रीपार्थसारथिना दर्शितम् अर्जुनाय । तेन तथैवानुभूय विस्तरेणोक्तम् । पश्यामि देवाँस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगाँश्च दिव्यानित्यादिना । एतदुक्तं भवति । विश्वरूपब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य विश्वात्मत्वेन विश्वजगतोऽधिकरणत्वाद् विश्वं जगत् तत्राऽवतिष्ठते शक्त्यात्मना । विष्णुधर्मोत्तरे, ब्रह्मा शम्भुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः । एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा । जगत्कार्यावसाने तु वियुज्यन्ते स्वतेजसेति । परापरात्मकशक्तिरूपत्वाच्च विश्वस्येति निर्विवादः । तथाच गीयते । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति । तथैव सर्वाधिकारिणामधिकाररूपाः शक्तयस्तस्यैव तत्रैव तिष्ठन्ति । सृष्टिसमये तत्तदधिकारार्हाणां ब्राह्मरौद्रादिपदारोहणयोग्यानां तत्तज्जगत्स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वादिशक्तिभिर्युनक्ति । प्रलये च तान् विश्वाधिकारिणस्ताभिर्वियुनक्ति । परं तु सर्वावस्थानस्य सार्वदिकत्वाविशेष एव । तथा मुक्तानामपि विश्वरूपे भगवति तदात्मकतयाऽवस्थानमविद्धम् । स एव भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षः सायुज्यशब्देनाऽप्युच्यते । नच स्वरूपैक्यं सायुज्यमिति वाच्यम् । भेदस्यापि श्रवणात् । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं तन्महिमानमिति वीतशोकः, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनाऽमृतत्वमेतीति भेदज्ञानान्मोक्षश्रवणान्मोक्षेऽपि भेद उक्तः, तन्महिमानमिति इत्यनेन । स्पष्टं चान्यत्र । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । व्या-

ण्गतं श्रीमुखेनैतद्द्वयं, मम साधर्म्यमागता इति। यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति। आह च श्रीपराशरः। निरस्तातिशयाह्लाद सुखभावैकलक्षणा। भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मतेति। किञ्च सायुज्यशब्दस्य स्वरूपैकत्वेऽभ्युपगमे, एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोतीति श्रुतिविरोधापत्तेः। न हि युगपत् क्रमेण वा अनेकदेवतासायुज्यसिद्धिः। एकेनैक्यापत्तौ पुनरन्यैः कथमैक्यमापद्यते। ऐक्यापन्नस्य पुनर्भेदासंभवात्। न च ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति साधारणश्रुतेरैक्यविधानश्रवणादिति वाच्यम्। ब्रह्मात्मकत्वेन तत्त्वोपदेशस्याविरुद्धत्वात्। तच्चोक्तं पूर्वमेव अन्यथा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति कर्मकर्तृव्यपदेशव्याकोपात्। अलं विस्तरेण। किञ्चोक्तलक्षणाया भक्तेः सत्सङ्गमूलत्वात् सत्सङ्गो नियतकर्मवद्यावज्जन्मनोनैश्चल्यम् आवश्यकतयोक्तलक्षणभक्तीप्सुभिः कर्त्तव्यः। सतां लक्षणं च, भगवद्दिदृक्षातृणीकृतसर्वपुरुषार्थकत्वे सति भगवदाज्ञाविरुद्धाचारशून्यत्वं, तन्नियोगकैङ्कर्य्यपुरुषार्थपरत्वे सति अन्यपुरुषार्थेच्छाकालुष्याभावत्वं वा। यथा। पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये। वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा न चान्यं वृणेऽहं वरेशादपीह। इदं ते वपुर्नाथ गोपालबालं सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः। कुबेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद्वत् त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च। तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ, न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह। हयशीर्षीयनारायणव्यूहस्तवे, न धर्मं काममर्थं वा मोक्षं वा वरदेश्वर। प्रार्थये तव पादाब्जे दास्यमेवाभिकामये। पुनस्तत्रैव। पुनःपुनर्वरान् दित्सुर्विष्णुर्मुक्तिं न याचितः। भक्तिरेव वृता येन प्रह्लादं तं नमाम्यहम्। वैष्णवे प्रह्लादः। कृतकृत्योऽस्मि भगवन् वरेणानेन यत् त्वयि। भवत्री त्वत्प्रसादेन भ-

क्तिरव्यभिचारिणी । धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि । तत्रैव बालकान् प्रति । तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते । समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत्फलम् इत्युक्तिस्तु तेषां प्रवर्त्तनार्थिका, न स्वेच्छाविषयिकेति बोध्यम् । अन्यथा पूर्वापरवाक्यविरोधापत्तेः । पञ्चरात्रे च । धर्मार्थकाममोक्षेषु नेच्छा मम कदाचन । त्वत्पादपङ्कजस्याधो जीवितं दीयतां मम । मोक्षं सालोक्यसामीप्यं प्रार्थये न धराधर । इच्छामीह महाभाग कारुण्यं तव सुव्रतेत्यादि । एतादृशानामेकान्तभक्तानां दर्शनादिनैव पुरुषार्थाप्तिः, किं पुनर्दीर्घकालसंगत्येति कैमुत्यन्यायमाह शास्त्रं तेषां दौर्लभ्यं द्योतयद् । यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रतिष्ठिता । तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । पौष्करे । दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात् तदालापात् सुलभं शाश्वतं पदमिति । नैतदाश्चर्यमत्र शङ्कनीयम् । तत्र पुरुषोत्तमस्य सदैव सान्निध्यश्रवणात् । सन्धि च यागे सन्धत्ते ब्रह्मणेदृशो रमते तस्मिन् नु जीर्णे शयाने नैनं जहात्यहःसु पूर्व्यमिति तैत्तिरीयाः । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । न त्यजेयं कथञ्चन । यन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिक इति । नारायणेति यस्याऽस्ये वर्त्तते नाममङ्गलम् । नारायणस्तमन्वास्ते वत्सं गौरिव वत्सलेति स्मृतयश्चेति । च्यवननहुषसंवादे च । संभाषो दर्शनस्पर्शः कीर्त्तनं स्मरणं तथा । पावनानि किलैतानि साधूनामिति शुश्रुम । सेव्याः श्रेयोर्थिभिः सन्तः पुण्यतीर्थफलोपमाः । क्षणोपासनयोगोऽपि न तेषां निष्फलो भवेत् । साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः । कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागम इति । सद्भिरेव

सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गमम्। सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किञ्चिदाचरेदिति । अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः । मोहजालस्य योनिर्हि मूढैः सह समागम इत्याद्युक्तेश्च । किञ्चोक्तलक्षणा भागवता भगवतोऽप्यधिकत्वेन सेवनीयाः । मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् । तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषत इति भगवदुक्तेः । तस्माद्विष्णुप्रसादाय वैष्णवान् परितोषयेत् । प्रसादसुमुखो विष्णुस्तेनैव स्यान्न संशय इति व्यासवचनात् । सिद्धिर्भवति वा नेति संशयोऽच्युतसेविनाम् । न संशयस्तु तद्भक्तपरिचर्यारतात्मनाम् । केवलं भगवत्पादसेवया निर्मलं मनः । न जायते तथा नित्यं तद्भक्तचरणार्चनादिति शाण्डिल्यस्मृतेश्च । किञ्च, अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथेति । एतेषां सर्वसाधनोपयिकत्वात् पूर्वोक्तलक्षणमुमुक्षुणाऽभ्युपगन्तव्योऽयं नित्यादिरिति ॥ ९ ॥

इति श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यविरचितायां वेदान्तरत्नमञ्जूषायां
सिद्धान्तविवृत्तौ साधनसंग्रहाधारो नाम
तृतीयकोष्ठिका समाप्ता ॥ ३ ॥

एवं तावत् पूर्वस्मिन् प्रकरणे साधनकदम्बः संग्रहेण निरूपितः । इदानीमत्र फलविवक्षया सर्वशास्त्रार्थं संगृह्णन् पूर्वप्रतिपादितमर्थं संग्रहेण संस्मारयति अल्पबुद्धीनामुपकारार्थं भगवान् ग्रन्थकारः—

उपास्यरूपं तदुपासकस्य च
कृपाफलं भक्तिरसस्ततः परम् ॥
विरोधिनो रूपमथैतदाप्ते-
र्ज्ञेया इमेऽर्था अपि पञ्चसाधुभिः ॥ १० ॥

उपास्यरूपमित्यादि । इमे पञ्चाप्यर्थाः साधुभिर्ज्ञेया इत्यन्वयः । तत्रोपास्यस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य रूपं स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तापरिसंख्येययावदात्मवृत्तिसार्वज्ञादिवात्सल्यकारुण्यसौशील्यादिकल्याणगुणाश्रयत्व सर्वशरण्यत्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं शास्त्रयोनित्वं मोक्षप्रदातृत्वं मुक्तप्राप्यत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वनियन्तृत्वं विश्वात्मत्वम् अतिशयसाम्यानर्हमहैश्वर्यत्वम् अनन्तानवद्यप्रकाशात्मकनिरतिशयमाधुर्यैवनसौन्दर्यादिदिव्यगुणनिलययोगिध्येयदिव्यमङ्गलविग्रहवत्त्वं चेति, स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमित्यादिना प्रतिपादितम् । १ । तदुपासकस्येति । तस्य भगवत उपासको यो जीवात्मकदम्बस्तस्य रूपमिति शेषः । देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्यो विलक्षणत्वं, ज्ञानस्वरूपत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वं, श्रीभगवदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वं प्रतिक्षेत्रभिन्नत्वमणुपरिमाणकत्वं भगवत्प्रपन्नत्वादि । तदप्युक्तम्—ज्ञानस्वरूपमित्यादिना २ । कृपाफलमिति । भगवत्कृपायाः फलं मोक्षलक्षणं सर्वकर्मध्वंसाभावपूर्वकमस्तनिःशेषाऽविद्यानिवृत्त्यात्मकपरिपूर्णयावदात्मभाविब्रह्मस्वरूपादिविषयकानुभूतिसन्ततिर्मुक्तिरिति तदेव भगवद्भावापत्तिसायुज्यसाम्यादिशब्दैरभिधीयते। आह चैवं

श्रीपराशरः । निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मतेति। परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति श्रुतेः। ३। भक्तिरस इति। भक्तो रसः प्रेमानन्दः फलरूपा भक्तिरिति यावत् । तथा पञ्चरात्रे, मनोगतिरविच्छिन्ना हरिप्रेमपरिप्लुता । अभिसन्धिविनिर्मुक्ता भक्तिर्विष्णुवशंकरीति। यद्वा भक्तिरसः । भक्त्या रस्यतेऽनुभूयते इति श्रीभगवत्साक्षात्कारानुभवो भक्तिरेनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति श्रुतेः। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुनेति गानाच्च। उपलक्षणं चैतत् सर्वोपायानां कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्त्यादिरूपणामिति यावत्। अनेन भगवद्धामप्राप्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिक्रमो विवक्षितः । तथाहि प्रथमं जायमाने पुंसि भगवत्कृपाकटाक्षस्ततो जन्मनैव सात्त्विको भूत्वा मुमुक्षुः स्यात् । तथा च नारायणीये। जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः। सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः। पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः। रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतमिति। मुमुक्षायां च सत्यां तत्साधने यतते। ततः कर्मज्ञानादिसाधनेनाप्यायितो येन पुरुषोत्तमः प्रसीदति। परभक्तिपरज्ञानयोरेकतरं व्याजीकृत्य आत्मानं दर्शयति तस्मै मुमुक्षवे। ततः श्रीभगवत्साक्षात्कारानुभवेन तद्धामापन्नो भवतीति संक्षेपः। ज्ञानभक्तिमतामेव भगवत्प्रेष्ठत्वेन तत्प्रसादजन्यसाक्षात्कारेण मोक्षभागित्वमिति भावः। तथा च गीयते भगवता, तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः। ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रिय इति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् मे प्रियो नर इत्यादि । यस्य देवे परा भक्तिरिति श्रुतेः। स एव भगवत्प्रसादविषयः । कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्ति-

मभिचारिणीमिति स्मरणात् । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतमिति । सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययमिति । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिस्मृतिभ्यः । एतच्च श्रीनिवासाचार्यचरणैः श्रीवेदान्तपारिजातसौरभभाष्ये निगदभाषितं, नात्र विस्तार्यते । ४ । अथैतदाप्तिविरोधिनो रूपमिति । एतस्य श्रीरमाकान्तस्य भगवतः प्राप्तिविरोधिनो रूपं, विरोधि द्विविधम् । सामान्यविशेषभेदात् । तत्र विशेषा उच्यन्ते । आत्मस्वरूपान्यथाभावदार्ढ्यहेतुत्वात् ।

तत्र तावत् स्वस्वरूपज्ञाने विरोधिनो ह्यात्मज्ञानद्वारा भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धको देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्यनात्मस्वाऽऽत्माऽध्यवसायः । भगवन्तं गुरुं चेतं ह्यात्मनोऽन्यपारतन्त्र्याभिमानः । आत्मनो भगवदीयत्वेऽसंभावनादि । श्रुतिस्मृत्यात्मकभगवदीयाज्ञोपेक्षा । अन्यदेवतार्चनवन्दननमस्कारादि । असच्छास्त्राभिलाषा । आत्मस्वान्त्र्यभावनम् । अहङ्कारममकारभावदार्ढ्यं चेत्येवमादयः । तथाच असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । ताँस्ते प्रेत्याऽभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः । नचेदवेदीन्महती विनष्टिरित्यादिश्रुतेः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा इत्यादिस्मृतेश्च । १ । किञ्च भगवति देवतान्तरसाम्यभावः । ब्रह्मादिदेवतान्तरवर्गे परत्वबुद्धिः । श्रीभगवदवतारेषु मानुष्यति-

र्थत्वादिभावः । भगवदर्चाविग्रहेषु श्रीशालिग्रामादिषु पाषाणलोहमयत्वानीशत्वाचेतनत्वादिभावः । भगवदीयमन्त्रादौ शब्दसामान्यभावः । भगवदीयगाथायां लौकिकाख्यानसादृश्यकल्पना । अनन्तानवद्यस्वाभाविकाचिन्त्ययावदात्मभाविकल्याणगुणाकरेपरब्रह्मणि श्रीवासुदेवे निर्गुणत्वमायिकगुणवत्त्वादिभावना चेत्यादयो भगवत्स्वरूपतिरोधानेन तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाः । यो वै स्वां देवतामतियजति परस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति तमेवैकं विजानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ इत्यादिश्रुतेः । प्रजापतिस्मृतौ । नारायणं परित्यज्य हृदिस्थं प्रभुमीश्वरम् । योऽन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक् । भारते च सप्तर्षिसंवादे विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं देवदेवं जनार्दनम् । त्रैलोक्यस्थितिसंहारसृष्टिहेतुं निरञ्जनम् । आधातारं विधातारं सन्धातारं जगद्गुरुम् । विहाय स भजत्यन्यं विपस्तैन्यं करोति य इत्यादि । अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति । यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा । यो गुरौ मा[illegible]ं भावमुभौ नरकपातिनाविति स्मृतेः । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । अनन्तकल्याणगुणात्मकोऽसावित्यादिप्रमाणानि क्रमेणात्रानुसन्धेयानि । २ । किञ्च, स्वदोषबाहुल्यानुसन्धानेन भगवति भारपातभिया तत्प्रपत्त्याद्युपाये लाघवकलाना । प्रपत्तव्ये विश्वासाभावः । साधनान्तरनिष्ठा । मन्त्रान्तरपरिग्रहः । श्रीभगवन्मन्त्रजपपूजादिलक्षणकैङ्कर्यात्कामान्तराभिलाषा । भगवदाज्ञापालनरूपस्वधर्माचारलक्षणपरिचर्य्यायां स्वपुरुषार्थमात्रनत्वाभिमानः । श्रीभगवद्रूपे बहिर्यामिणि गुरौ मर्त्यबु-

द्धिः । तत्रैव गौरवखिलत्वादयश्चोपायहानिद्वारा तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाः। उपायनाशहेतुत्वात् । एतेषां च श्रीगुरौ गौरवविश्वासाद्यभावमूलकत्वेन तद्धेतुकत्वात् सर्वेषां गुरुशिक्षितत्वेन गुरुभक्तिनाशान्नाशः। गुरुभक्तेरुपायस्य च व्याप्तेरव्यभिचारश्रवणात् । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इत्यादिसावधारणश्रुतेः । तस्य द्गुरौ नान्यथाभाव आरोपणीयः । तथा च गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः । स हि विद्यां जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म तस्मै न द्रुह्येत्कदाचनेति श्रुतेः । एकाक्षरप्रदातारमाचार्य्यं योऽवमन्यते । शुनो योनिशतं प्राप्य चाण्डालेषु प्रजायते । यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा । यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनावित्यादिस्मृतेश्च । ३ । किञ्च धर्मादित्रिवर्गे पुरुषार्थबुद्ध्या तत्प्राप्तीप्सा, भगवत्परिचर्य्यादिक्रियानुष्ठाने स्वस्वातन्त्र्यभावना । यथेष्टाचारेण शास्त्रविरुद्धतया प्रवृत्तिश्चेत्येते फलावरोधितया भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाः । अन्नं पानं धनं वस्त्रमायुरैश्वर्य्यमास्पदम् । आपद्यपि न याचेत पूजकः पुरुषोत्तमम् । नाप्रसन्नो ददाम्येतद् याचितोऽपि दिने दिने । अयाचितोऽपि तत्सर्वं प्रसन्नो विदधाम्यहम् । याचितोऽपि सदा भक्तैर्नाहितं कारयेद्धरिः । बालमग्नौ पतन्तं तु माता किं न निवारयेत् । तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत्कदाचन । न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम् । अहममरगणार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः । हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः। वेदोक्तं ये परित्यज्य धर्ममन्यं प्रकुर्वते । तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद् भविष्यति । यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्र-

विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसीत्यादिवचनेभ्यः । ४ । किञ्च देहादौ बहुकालावस्थानेच्छा, श्रीभगवतो भागवतानां चाभिजात्याद्यभिमानेन बुद्धिपूर्वकाद्यशाद्यपराधाचरणं ह्यसतां सङ्गतिश्च सद्यः साक्षात् प्रतिबन्धका निरयप्राप्तिहेतवो महता प्रयत्नेन वर्जनीयाः । नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतिक्षेत निर्देशं भृतको यथा । प्रायशः पापकारित्वान्मृत्योरुद्विजते जनः । कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिमिति व्यासोक्तेः । न च मां योऽभ्यसूयति इति गीतायाम् । हरिवंशे श्रीवामनो बलिं प्रति, पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा । कथासु मम दैत्येश कथ्यमानासु तत्र वै । अशृण्वन् यो नरो गच्छेत् तस्य संवत्सरार्जितम् । यत्नेन महता तात तत्पुण्यं ते भविष्यतीति । वनपर्वणि दुर्वासाः शिष्यान् प्रति । वृथा पापेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् । मास्मानक्षुधान् दृष्ट्वा पाण्डवाः क्षुरचक्षुषा । स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् । पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः । सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायतेति । वैष्णवे प्रह्लादः । मयि दोषाऽनुबन्धोऽभूत्संस्तुतावुद्यते तव । मत्पितुस्तत्कृतं पापं देव तस्य विनश्यतु । त्वयि भक्तिमतो द्वेषादघं तत्संभवं च यत् । त्वत्प्रसादात् प्रभो सद्यः तेन मुच्येत मे पितेति । नेदंविद अनिदंविदान् समुद्दिश्येन्न सह भुञ्जीत नावसथमाविश्यादिति बह्वृचां समाम्नायः । कात्यायनसंहितायाम् । वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् । विष्णुरहस्ये । आलिङ्गनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् । न सङ्गः शल्ययुक्तानां नानादेवोपसेविनाम् । अन्यत्रापि, शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लौकायतिक-

नास्तिकान् । अकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् । शाण्डिल्यस्मृतौ च । मूढैः पापरतैः क्रूरैः सदागमपराङ्मुखैः । संवन्धं नाचरेद् भक्तो नश्यते तैस्तु संगमात् । पितृगीते च । मा जनिष्ट स नो वंशे जातो वा प्राग्विनश्यताम् । आजन्ममरणं यस्य वासुदेवो न दैवतमिति । विष्णुपुराणे च । पुंसां जरामरणमोक्ष्यवतां ध्रुवैव मोघाग्निनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् । तोयप्रदानपितृपिण्डनिराकृतानां संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति । पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् । हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः । वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः । अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विज इति । मूर्खाश्च पण्डितम्मन्या अधर्मा धार्मिका इव । धर्मयुक्तान् प्रबाधन्ते साधूनां लिङ्गमाश्रिता इति शाण्डिल्यवचनादित्याद्यन्यदपि शास्त्रमत्रानुसंधेयम् ॥

अथ सामान्यभूता उच्यन्ते । तत्र मर्यादोल्लङ्घनं, श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति । स्वोचितधर्मत्यागो, वर्णान्तरोचितधर्माचारश्च । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयीवर्णावृतिर्द्विज । एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाऽऽश्रमी । परिव्राट् च चतुर्थोऽत्र पञ्चमो नोपपद्यते । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग् भवेत् । नास्तिक्यपरमाश्चैव केचिद्धर्मविलोपकाः । भविष्यन्ति नरा मूढा मन्दाः पण्डितमानिनः । वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत् तत्तोषकारणम् । वेदोक्तं ये परित्यज्य धर्म-

मन्यं प्रकुर्वते। तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद् भविष्यतीत्यादिवाक्येभ्योऽन्वयव्यतिरेकगर्भितेभ्यः। कृतघ्नत्वं तथाह मनुः। गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा। निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः। सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये। तान् मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान् नोपभुञ्जते इत्यादि। मानुष्यं लब्ध्वा तस्य निरर्थकं शूकरादिवन्नाशनम्। मानुष्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् मूको वा बधिरोऽपि वा। नापक्रामति संसारात् स खलु ब्रह्महा भवेत्। वाराहे च। लब्ध्वाऽत्र मानुषं देहं पञ्चभूतसमन्वितम्। मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरं नु किम्। नारसिंहे च। शुभमिदमुपलभ्य मानुषत्वं सुकृतशतेन वृथेन्द्रियार्थहेतोः। रचयति कुरुते न मोक्षमार्गं स दहति चन्दनमाशु भस्महेतोरिति। स्ववीर्य्यविक्रयणं च। यथा स्ववान्तमश्नाति श्वा वै नित्यं स्वभूतये। एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्य्यस्योपसेचनादिति सनत्सुजातवचनात्। तच्च द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदात्। बाह्यं परस्त्रीगमनादि। कृष्णाजिनपरिग्राही रेतसश्चैव विक्रयी। गजच्छायानुभोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेदित्यादि। द्वितीयं विद्यादिगुणविक्रयणम्। पण्डितैरर्थकार्पण्यात् पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम्। आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृत इत्यादिस्मृतेः। विद्याबलेन जिगीषया ब्राह्मणाद्यपमानम्। वादेन ब्राह्मणं जित्वा हृष्टो भवति यो द्विजः। श्मशाने पादपः स स्याद् गृध्रकङ्कनिषेवितः। गुरुं हुंकृत्य तुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। अरण्ये निर्जले स्थाने स भवेद् ब्रह्मराक्षस इति। भगवदाराधनात् प्राग्भक्षणपानादि। यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम्। भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते। संन्यासादिविधिं विहाय वैराग्यहीनैः पुरुषैर्द्वेषादिहेतुना मातृपितृपरित्यागः। पितरं मातरं वापि तथा

दत्ताभयं सुतम्।त्यजेच्च तरुणीं भार्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।किं-च,विद्याचोरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः।तएते बहुपाप्मानः सद्यो दण्ड्या इति श्रुतिः । परद्रोहेष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् । पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः । अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् इत्यादीन्यन्यान्यप्यूहनीयानि विरोधिरूपाणि । तानि च प्रपत्तिचिन्तामणौ स्मृतानि । आसुरी संपच्च । तथा च गीयते, द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः । काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः। चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः । आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् । इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः । अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् । अहंकारं बलं दर्पं कामं

क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् । त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिमित्यादिना । अत्र च, दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता इति फलसहितं संपद्द्वयमुपक्रम्य, दैवीं संपदमनूद्यासुरीं संपदमभिजातानामासुराणां, प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा इत्यादिना लक्षणं निरूप्य, ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयानित्यादिना तेषां प्रवृत्तिं चोक्त्वा, तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमानित्यादिना नित्यसंसृतिरूपाधोगतिं तत्फलं च विधाय तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति तत्त्रयमूलकत्वादासुरभावस्य तत्त्यागो विधीयते श्रीमुखेनैव । भूयश्च एतैर्विमुक्तः कौन्तेय इत्यनेन व्यतिरेकतया तदेव दृढीकृत्य तत्त्यागस्य श्रेयोऽर्थिनोऽधिकारित्वोपयोगिकत्वमुक्तं भवति । तस्मादत्यन्तश्रेयोविरोधित्वाच्छ्रेयोर्थिभिर्मुमुक्षुभिः प्रयत्नेन त्याज्येति षोडशाध्यायस्याभिप्रायः । अनेनैव प्रतिकूलस्य वर्जनमिति प्रपत्तेरङ्गं व्याख्यातं भवति ॥

अथ विरागो निरूप्यते । स च द्विविधः, सहेतुको निर्हेतुकश्चेति । तत्र रागविषयीभूतानां निरतिशयेष्टत्वेनाभिमतानां पुत्रकलत्रवित्तैश्वर्यादिपदार्थानां वियोगेन तद्विपरीतत्वेनाभिमतानां दरिद्राणां लाभेन च हेतुना जातः सहेतुकः । स चाविवेकपूर्वकत्वाद् व्यभिचारयुक्तोऽपायशङ्काग्रस्तः । यदि श्रीभगवतो निर्हेतुकाऽपरिमितकरुणासागरस्य रमाकान्तस्य कृपाकटाक्षसहकृतश्चेत् तर्हि भगवत्परिपूर्णकृपापात्राणाम्—अनन्याश्रितयन्तो मां ये जनाः प-

र्युपासते । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणामित्यादिश्रीमुखोक्तलक्षणसंपन्नानां महाभागवतानां ज्ञानवैराग्यभूषितानां भक्तिसागरनिमग्नमनस्कानां जातसंगस्तत्कृपाविषयो भूत्वा शास्त्रीयमार्गे प्रवृत्तस्तेन मार्गेण भगवन्तं भजँस्तद्दार्ढ्यार्थं भूयो भूयो यतते, अनुतिष्ठते च तदानुकूल्यम् । अन्यथानैकान्तस्वभावत्वादसत्सङ्गेन भ्रश्यते मार्गात् । द्वितीयस्तु जन्मान्तरसहस्रार्जितपुण्यपुञ्जस्य मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये इति भगवद्वचनान्मनुष्याणां कोटिष्वपि कस्यचिदेकतमस्य जन्मसमये श्रीपुरुषोत्तमदयाकटाक्षावलोकितस्य पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि विज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं च वदति विज्ञातं पश्यति श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनाऽमृतत्वमीप्सत्येव संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनायापिपासा एवाभिज्ञानमिति ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिताऽन्नमदामेति । ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति । पुरुषो वा व सुकृतमिति । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तमालयं ते त्वमलाः प्रयान्तीत्यादिश्रुतिस्मृतिश्लाघ्यतमं मानुष्यं प्राप्तस्य पुंसो विक्षेपासहिष्णुतया शैशवादेव प्रवृत्तौ ग्लानिबुद्धेः श्रवणादिपरायणस्य सत्प्रसङ्गलब्धकथाश्रवणतः कर्मफलानां दुःखात्मनां श्रुत्वा वर्तमानशरीरेऽपि प्राप्तानि दुः-

खानि स्वस्य परेषां च भूयो भूयो जगति कर्मवशीभूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणादिरूपचक्रभ्रमणात्मकं दुःखमनुभूय जातवेपथुशरीरमनस्कस्य मुमुक्षोर्जायमानो विरागो निर्हेतुकः । स च विवेकजन्यत्वान्मोक्षौपयिकोऽव्यभिचरितस्वभावः । तत्र दुःखं तावद् द्विविधम्—अवस्थारूपं, तापात्मकं चेति । आद्यं च प्रथमं हि पितुर्मूत्रद्वारान्निःसृत्य मातृयोनिप्रवेशः । ततो गर्भेऽनुदिनकललबुद्बुदपिण्डकाठिन्यादिव्यवस्थापत्तिः । ततः क्रमेणावयवेन्द्रियादियोगस्ततश्चेतनीभावः । ततः स्वकर्मवैषम्येण मातृपितृरजोरेतोवैषम्यानिरूपितस्त्रीपुरुषपण्डभावापत्तिरर्वाक्शिरा ऊर्ध्वपाज्जरायुवेष्टितो भूत्वा मलमूत्रागारे विष्ठाकृमिभिः सह वासः । प्रसवसमये योनिद्वारं प्राप्य यन्त्रेण पीड्यमान इव मूर्च्छितः पूतिव्रणात् कृमिवन्महता दुःखेन महीपतनम् । ततश्च कौमाराद्यवस्थानुभवपूर्वकमरणम् । यदि धार्मिकश्चेत्तर्हि स्वर्गं गत्वा स्वपुण्यार्जितं विषयसुखं, पापार्जितं मात्सर्यासूयादिदुःखं चानुभूय धूममार्गेण पुनरावृत्य व्रीह्यादिभावापत्तिः । ततः पेषणपाकभक्षणाद्यवस्थोद्भवक्लेशानुभवपूर्वकं पुनः पितृरेतोभावापत्तिर्भूयो भूय उक्तप्रकारेण मातृगर्भप्रवेशादि । तदेव संसारचक्रभ्रमणं शास्त्रमुखेनोच्यते । दुष्कर्मा चेन्नरकादिप्राप्तिः श्वशूकरसरीसृपस्थावरादियोनिप्राप्तिस्तद्दुःखानुभूतिश्चेति गर्भोपनिषदि निपुणं प्रोक्तम् ।

अथ द्वितीयं त्रिधा— आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति । तत्राद्यं द्विविधं शारीरकमानसभेदात् । तत्र शिरोऽक्षिरोगज्वरादिकम् । शारीरकं कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादशोकाऽसूयावमानेर्ष्यादिजन्यं च मानसम् । शीतोष्णवातवर्षाजलविद्युदादिसमुद्भवमाधिदैविकम् । मृगपक्षिमनुष्यराक्षससर्पादिजन्यमाधिभौतिकमिति विवेकः । पुनश्च प्रकारान्तरेण वि-

रागो द्विधा, जिह्वासोद्भवः सद्योजातश्च। आद्यः सौभरिणा प्रोक्तः। पत्न्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगगताः प्रसूताः । दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा । द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत् प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः । पूर्णोऽपि तत्राप्यपरस्य जन्म निवार्य्यते केन मनोरथस्येत्यारभ्य । यथा हि भूयः परिहीनदोषो जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणम् । सितासितं चेश्वरमीश्वराणामाराधयिष्ये तपसैव विष्णुमित्यन्तेन। द्वितीयो ययातिवत् सद्योजायमानः । तथा तेनैव गीतम् । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते । या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । तां तृष्णां संत्यजन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्य्यते । जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः । धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्यति । पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वनुजायते । तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् । निर्द्वन्द्वो निर्म्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सहेत्यादिना । ननु वैराग्यादीना साधनौपयिकानां प्रतिकूलवर्जनादीनां साधनाङ्गरूपाणां च दुष्करत्वात् कलिदूषितानामयतनानां सर्वसाधनयोगाभावेन कथं श्रेय इति चेत् । सत्यम् । साधनानामत्यन्तदुष्करत्वेऽपि तद्व्याजेन यथाशक्तिश्रद्धादिमत्तया भजतां निजाऽसाधारणस्वाभाविकाचिन्त्यकारुण्याद् दुराचारिणामप्यात्मानन्यसाधनानां स्वयमेवोक्तगुणपारवश्येनानुगृह्णात्येव श्रीपुरुषोत्तमो दीनानुकम्पिस्वभावादेव । अयं भावः । न तावत् साधनानां स्वस्वफलदाने स्वातन्त्र्यम्, अपि तु भगवदायत्तप्रवृत्तिकत्वेनैव सर्वेषामपि साधनानां भगवदनुग्रहसापेक्षत्वश्रवणात् । शृण्वन्तोऽपि

बहवो यं न विद्युः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामित्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिभ्यः ।

किञ्च । न हि भगवतो ह्यनन्यभक्तानां पापादिकर्मनिराकरणस्य भारत्वेनाशक्यत्वम् ।अनन्ताविचिन्त्यस्वाभाविकयावदात्मवृत्तिसर्वशक्तियोगात् । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् । पृथिव्यां राक्षसान् सर्वान् पिशाचांश्च सदानवान् । अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर इत्यन्वयव्यतिरेकवचनात् । कामक्रोधादीनामप्यासुरत्वाविशेषात् तद्धननेन को वा प्रयास इति भावः । तस्मादनन्यशरणानां स्वीयानां केनापि बलिष्ठेन कर्मणा दुराचारित्वेऽपि निरतिशयकारुण्यक्षमावात्सल्यादिगुणवशीभूतो गोविन्दस्तद्गुणानां पोषणार्थं मातृपितृमित्रपत्यादिवत् सर्वापराधकदम्बं सोढ्वा तान् वृणोत्येव । सर्वसम्बन्धयोगात् । त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देवसोढुमित्यादिवचनात् । दुराचारानुग्राहकत्वं स्वयमेव गीतम् । अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः । क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । अस्यार्थः । अपिचेदिति । अपि, अनन्यभक्तानां दुराचारत्वासम्भव एवेति सम्भावनापरोऽयम्—अपिचेच्छब्दः । चेद्यदि केन चिज्जन्मान्तरीयेण बलीयसा कर्मणा वैदिकाचारविरोधिनाऽन्त्यजादिसमुद्भवं शरीरं प्रापित

त्तमाधिकाराहकुलजन्माऽपि दुःसङ्गादिबलिष्ठकर्मणा भगवदीयापचारात्मकपापेन सत्संप्रदायोक्ताचारमतिबन्धकेन वर्णाश्रमादिधर्मोत्पातितो वा दुराचारशब्दवाच्यः । उभयथापि संप्राप्तवैदिकाचारानर्ह इति यावत् । न तु उत्तमाधिकाराहोंऽपि यथेष्टाचारेण वर्तमानोऽत्र विवक्षितः । तस्यासुरकोटिमान्निविष्टत्वात् । यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिमिति निषेधस्मरणात् । तथाप्यनन्यभाग् मां भजते इति । अन्यसाधनान्यप्रयोजनान्यसंबन्धशून्यः । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेकं शरणं व्रज । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मद्भक्त एतद् विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इति मदुक्तप्रकारेण सर्वसाधनं सर्वयोगक्षेमकर्तारं मुक्तप्राप्यं तद्भोग्यं सर्वसंबन्धाश्रयं मुमुक्षुध्येयं मां निश्चित्य सर्वात्मना भजते सेवते स साधुरेव मन्तव्यः । एकान्तभक्त एव व्यवसितव्यः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषामिति भगवदुक्त्यैकान्तिलक्षणसंपन्नत्वात् । तत्र हेतुमाह । सम्यग्व्यवसितो हि स इति । यतः स सम्यग्व्यवसाययुक्तः । एतदुक्तं भवति । सर्वमुमुक्षुध्येयो जगज्जन्मादिहेतुर्वेदैकप्रमाणगम्यो वेदप्रतिपाद्यो मुक्तप्राप्यो भगवाञ्छ्रीपुरुषोत्तमो रमानिवासो मदुपायोपेयसंबन्धरूपो, नान्यः कश्चि-

त्व साध्यसाधनसंबन्धवत्त्वेन मया समाश्रयणीयोऽस्ति। यद्यपि मम पापरूपकर्मणा वैदिकाधिकारयोग्यता नाभूत, मत्युताधःपाताऽर्हो ह्यभवं, तथापि तेन निरतिशयदयाकारुण्यातितिक्षावात्सल्यादिगुणवरुणालयेन भगवता स्वाऽसाधारणगुणपारवश्यान्निर्हेतुककारुण्येनैव स्वानन्यभजनार्हमानुषभावं मापयित्वा स्वनियम्यभूतैर्मदीयात्मशरीरेन्द्रियादिभिरात्मानं भाजयित्वा स्वदीनानुकम्पनस्वभावप्रसिद्ध्ये मां स्वानन्यभक्ततया रूयापयति। तस्मात्तदुपकृतिं शिरसि निधाय स एवापारकारुण्यसिन्धुः सर्वात्मना मया भजनीय इति। किञ्च सर्वेषां साधनानां देवादीनां च लोके विघ्नकर्तृतया प्रसिद्धानां मदुपेक्षितत्वात् ते कोपिताः सन्तो यदि भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतान् विघ्नान् करिष्यन्ति, कामं कुर्वन्तु सर्वाचिन्त्यशक्त्याश्रयेण विश्वात्मना सर्वान्तर्यामिणैव सर्वविघ्ननिवृत्तिपूर्वकं स्वप्राप्तिः कारयिष्यते एव। मदीयप्रबलपापकर्मवशाद् यदि कञ्चित्कालमुपेक्षते चेत्, का क्षितिः। कालान्तरे मेरुतुल्यं मत्कर्म स्वप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतं परमाणुवत् कृत्वाऽवश्यमनुग्रहीष्यत्येवेति व्यवसाययुक्त इत्यर्थः। अनेन विश्वासात्मकेन दृढनिश्चयेन क्षिप्रमेव धर्मात्मा भवति। महाभागवतलक्षणसंपन्नो भवति। ततः शश्वच्छान्तिं मद्भावापत्तिलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोति। मद्भावायोपपद्यते। मम साधर्म्यमागता इति भगवद्वचनात्। न तस्य कदापि नाशाशङ्का कार्य्येत्याह। हे कौन्तेय त्वं प्रतिजानीहि। किं प्रतिजानीयामित्यपेक्षायामाह। न मे भक्तः प्रणश्यतीति। मम कारुण्यवात्सल्यसौहार्दक्षमादीनानुकम्पासौशील्यसर्वशरण्यत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगणसागरस्य सत्यसंकल्पस्य निरतिशयसौन्दर्यमाधुर्य्यादिमूर्त्तेर्ज्ञानैश्वर्य्यादिषाड्गुण्यनिधेः श्रीपुरुषोत्तमस्य श्रीदामादिप्रमित्रस्य गोपीजननयनोत्सवस्य पार्थसारथेर्भगवतो माधवस्य भक्तो

दुराचारसंपन्नोऽनन्यशरणः सर्वसाधनहीनोऽपि न प्रणश्यति । आत्मनोऽनन्यत्वान्न भ्रश्यते । अपि तु क्रमेण मुच्यत एवेति । तथैवोक्तं श्रीसात्वते । दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं हि यः । निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात् परमात्मनः । वैष्णवधर्मे च । अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन । मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा । मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । केशवं वैद्यमासाद्य दुर्व्याधिरिव नश्यति । नारसिंहे च । भगवति हरावनन्यचेताः भृशमलिनोऽपि विराजते मनुष्यः । न हि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिरपराभवतामुपैति चन्द्रः । पुण्डरीकाख्याने च । अश्वमेधशतैरिष्ट्वा वाजपेयशतैरपि । न प्राप्नुवन्ति सुगतिं नारायणपराङ्मुखाः । ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा । तेऽपि यान्ति परं धाम नारायणपदाश्रया इत्यन्वयव्यतिरेकवचनात् । या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रय इत्यन्योऽपि वाक्यकदम्बोऽत्रानुसन्धेयः ॥ १० ॥

मन्दानामुपकाराय तुष्टये तत्त्वदर्शिनाम् ॥
श्रीकृष्णप्रीतयेऽयं मे कृतो वेदान्तसंग्रहः ॥ १ ॥
प्रसीदतु रमाकान्तो गोपीजनमनोहरः ।
करोतु जगतां श्रेयो मङ्गलायतनो हरिः ॥ २ ॥
यः श्रीनिवासोऽखिलवेदज्ञेयो
न यत्स्वरूपं प्रविशन्ति तर्काः ।
यो ध्यानयोगेन विशुद्धसत्त्वै-
र्दृष्टो मुकुन्दो ह्युपयामि तं गुरुम् ॥ ३ ॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यविरचितायां वेदान्तरत्नमञ्जूषायां सिद्धान्तरत्नविवृत्तौ फलादिरत्नसंग्रहो नाम तुरीयकोष्ठः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं वेदान्तरत्नमञ्जूषाख्यो ग्रन्थः ॥